

THE
KHANDAKHĀDYAKA

AN ASTRONOMICAL TREATISE

BY

BRAHMAGUPTA

WITH THE COMMENTARY OF CATURVEDA PRTHŪDAKA SVĀMIN

EDITED BY

PRABODHCHANDRA SENGUPTA, M.A.

LATE PROFESSOR OF MATHEMATICS, BETHUNE COLLEGE, CALCUTTA.

SOMETIME LECTURER IN INDIAN ASTRONOMY AND MATHEMATICS

AT THE CALCUTTA UNIVERSITY.

080c.u

159/3

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1941

QCV 1776

PRINTED IN INDIA
PRINTED AND PUBLISHED BY BHUPENDRALAI BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, BARRA ROAD, CALCUTTA.

125,194

Reg. No. 814B.—March, 1941—a.

नवकचक्रचुडामणि-भित्तमाखण्डकाचार्य-

श्रीमद्ब्रह्मसुप्तकृतं

खण्डखाद्यकं करणम्

(चतुर्वेद-सूक्तकक्षामिहृत-खण्डखाद्यकविवरण-नामक-भाष्योपेतम्)

कलिकातामगरीस्थ-विद्युनकलेकास्थ-महाविद्यालयस्य भूतपूर्व-
गणिताध्यापकेन तथा कलिकाता-विश्वविद्यालयस्य
भारतीय-गणित-ज्योतिषाध्यापकाक्षरेण,
एम. ए. इत्युपाधिधारिणा

श्रीप्रबोधचन्द्र-सिनगुप्तेन

सम्पादितम्

कलिकाता-विश्वविद्यालय-मुद्रणालयात् प्रकाशितम्

१८६२ शके, १८४१ ख्रीष्टाब्दे

To
THE MEMORY OF
SIR ASUTOSH MOOKERJEE
THE FOUNDER OF RESEARCH STUDIES
IN THE
CALCUTTA UNIVERSITY

अथ खण्डखाद्यकस्य विषयानुक्रमणिका

			पृष्ठाः
	Preface	...	ix-x
१।	तिथिनक्षत्राधिकाराध्यायः	...	१
२।	अङ्गगत्याध्यायः	...	४६
३।	विमर्शाध्यायः	...	७८
४।	चन्द्रग्रहणाध्यायः	...	८१
५।	सूर्यग्रहणाध्यायः	...	१०२
६।	उदायास्ताधिकारः	...	१२०
७।	चन्द्र-इन्द्रोक्त्याध्यायः	...	१३४
८।	समागमाध्यायः	...	१४२
९।	खण्डखाद्यकोत्तरम्	...	१४८
१०।	खण्डखाद्यके भट्टोत्पत्तपठिता अतिरिक्तश्लोकाः	...	१५४

PREFACE

A translation of Brahmagupta's *Khaṇḍakhādyaka* with notes and illustrations was published in 1934 A.D., as Part I of a complete edition. The Part II containing the Sanskrit text with Prthūdaka's commentary is now published. It has not been possible to reconstruct the *Uttara-Khaṇḍakhādyaka* or the supplementary part of the work in which Brahmagupta gave his own corrections to Āryabhaṭa's astronomical constants, new methods and additional topics, to make the *Khaṇḍakhādyaka* itself a complete manual of Hindu Astronomy. In view of this I have thought it proper to include in this publication all the additional verses that are found in the text as used by Bhaṭṭotpala in his commentary on it. These verses are generally of an explanatory character, and do not all appear to be of Brahmagupta's composition.

In preparing the Sanskrit portion of this edition, a photographic copy of the Berlin manuscript, obtained by the Calcutta University, has been used. I had access to another manuscript of the work possessed by the Calcutta University Library ; I have also seen the Deccan College manuscript which was kindly secured for me by Dr. N. R. Ray, Ph.D., Librarian of the Calcutta University Central Library. All these three manuscripts are the same, even in respect of omissions and errors. As I send out this part of my edition of the work to the world, I sincerely express regrets for these and other errors, omissions and misprints, which I could not avoid owing to my own shortcomings and to other causes over which I could have no control.

I have to express my thankfulness to Pandit Babuāji Miśra Jyautiṣācārya, Lecturer, Calcutta University, in the Department of Arts, and my former colleague, who has helped me occasionally in correcting the proof sheets.

CALCUTTA,
February, 1941.

}

P. C. SENGUPTA.

अथ गणकचक्रचूडामणि-भित्तमालवकाचार्य-
श्रीमद्ब्रह्मगुप्तकृतं

खण्डखाद्यकं करणं

चतुर्वेद-पृथुदकसामिश्रित-खण्डखाद्यक-विवरण-
नामक-भाष्यसहितं प्रारभ्यते ।

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वमिति वेदविदो विदुः ।
तं प्रथमं महात्मानं गोविन्दं सर्ववन्दितम् ॥
ज्योतिःशास्त्रं नभस्वं च तारायज्ञसमायुतम् ।
व्याख्यास्ते ब्रह्मगुप्तोक्तं करणं खण्डखाद्यकम् ॥

सन्तः श्रेयोधिगमननिमित्तं विज्ञप्रथमनाथ शास्त्रारम्भेऽष्टदेवतानमस्तारं
कुर्वन्ति । तदयमपि भित्तमालवकाचार्यो ब्रह्मगुप्तो महादेव-भहारज-
वरलब्धप्रसादस्त्रिवर्गाभीष्ट-फलप्रदायिनीं यज्ञगतिं संचिन्तां स्वसूत्रैः कृतकाम
आचारायै भगवतः श्रीमहादेवस्य नमस्तारं चक्रे ।

प्रणिपत्य महादेवं जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुम् ।

वक्ष्यामि खण्डखाद्यकमाचार्यार्यभट्टतुल्यफलम् ॥१॥

प्रणिपत्य मनोवाक्कायादिभिरवमस्यमानः* चट्वाङ्गं शरीरं भूमौ
निधाय शिरसा नमस्कृत्येत्यर्थः । कमित्वाह । महादेवमिति । महांशासौ
देवश्च महादेवः । तं प्रणिपत्य । किम्भूतमित्वाह । जगदुत्पत्तिस्थिति-
प्रलयहेतुम् । उत्पत्तिः सम्भवः स्थितिः स्थानं प्रलयो विनाशः । जगदुत्-
पत्तिस्थितिप्रलयास्तेषां हेतुः । जगतः सम्भवस्थानविनाशानां कारणमित्यर्थः ।
किं करिष्यामीत्याह । वक्ष्यामि किमिति । खण्डखाद्यकमिति । खण्डेन

मित्यं स्वाद्यकं सुखस्वाद्यकं भक्ष्यविशेषं भुञ्जानस्य सुखं भवति । तथेदमपि
करणं गणयितुः स्वल्पेनैव गणितेन सहगतिं सम्पादयतः सुखं भवति । इति
वक्ष्यामि किंभूतमित्याह । आचार्यार्थभटतुल्यफलम् । योऽसाधार्यभट-
नामाचार्यस्तेन यत् प्रणीतं तत् तदाचार्यभटं तेन सहस्य फलं यस्य तदाचार्यभट-
तुल्यफलम् । अथ य एवं 'नोदयति' यदि सुखं स्वाद्यकमाचार्यार्थभट-
तुल्यफलं तदनेन किं प्रयोजनमिति तं प्रत्याह ।

प्रायेणार्थभटन व्यवहारः प्रतिदिनं यतोऽशक्यः ।

उद्वाहजातकादिषु तत्समफललघुतरोक्तिरतः ॥२॥

प्रायेणार्थभटतन्त्रेण प्रतिदिनं तिथिनक्षत्रादिको व्यवहारः विस्मृतत्वाद्
गणितस्य न शक्यते कर्तुम् । अ 'तत्फलसमं स्वल्पेन सूत्रेण गणितेन च
कृतवानिति । सुखस्वाद्यकमिति । केषु व्यवहारो न शक्यत इत्याह ।
उद्वाहजातकादिष्विति । आदिग्रहणाद् विवाहजातक-यात्रा-तिथि-
नक्षत्र-करण-संक्रान्ति-व्यतीपात-ग्रहशीदयास्तमथशुक्रोक्ति-समागमादिष्वेतेषु
व्यवहार आचार्यभटस्थातिविस्मृतत्वात् न शक्यते कर्तुम् । मया सुखोक्त्या
कृतमिति । अधुनाऽर्थार्थेणाहर्गणानयनमाह—

शाकोऽगवसुशरोनोऽर्करुणसैत्रादिमाससंयुक्तः ।

त्रिंशद्गुणस्तिथियुतः पृथग्विषुसहितो द्विधा भक्तः ॥३॥

पञ्चाश्वुधिनवमनुभिर्लब्धो नो भाजितः षड्गनन्दैः ।

लब्धाधिमासकदिनैरधिकोऽधो रुद्रसङ्गुणितः ॥४॥

स्वरनववेदयुतोऽधस्त्रगतिथिरुद्रैर्ह तफलविहीनः ।

त्रिखनगहृतः फलावमरात्रो नोऽहर्गणोऽकादिः ॥५॥

* पुनरप्यधः कार्यं इत्यर्थः । अधःस्थापितो राशिः त्र्यगतिथिरुद्रैर्ह त
इति । त्र्यगगात्र तिथयश्च रुद्राश्च त्र्यगतिथिरुद्रास्तैश्च हृतः । १९१५७२।

तस्मात् फलं लगतिचिह्नद्वैतफलं तेन फलेन विहीनलगतिचिह्नद्वैत-
फलविहीनः । तृतीयस्थानात् त्रिंशत्तमः ॥३०॥ अवाप्तफलोर्ध्वदिवसः
प्रथमराशिरुनः कार्यः । एवं सोऽहर्गणोऽर्कादिरिति । अर्का गणोऽहर्गणः ।
अर्कादिः । अर्कः आदिर्यस्यासावर्कादिः । अहर्गणसावर्कादिरिति । दिन-
सम्बन्ध आदित्वादिर्भवतीति साकार्यः ।

करणम् । यका नाम श्लेषा राजानस्तौ यस्मिन् काले विक्रमादित्येन
व्यापादिता स कालोऽत्यर्थं प्रसिद्धः । तं कालं वर्षसंख्यं च वर्षं ज्ञात्वा
ततस्तस्मात् कालाद् अगवसुशराः शोभ्याः । अत्रागवसुशराः स्थापिता
वेदितव्या अन्यत्रापि यत्र कुत्रचित् सर्वत्रापि । पञ्चमयानि समायोज्य-
धिकानोत्तर्यः ॥५८०॥ अगवसुशरैरुनः सकलो द्वादशभिर्हतः
कार्यः । एवंविधः स चैतस्मिन्नादारभ्य ये गता मासास्तैः
संयुतः कार्यः । तत्र त्रिंशता सकृन् सितप्रतिपत्प्रभृति यावन्तो व्यतीता-
स्तिथयस्तैः संयुतः कार्यः । एवंविधो राशिः सौराहर्गणो भवति ।
तमधः कृत्वा पञ्चभिर्युतः कार्यः । ततः पुनरप्यधः कृत्वा पञ्चाश्वधिनव-
मनुभिर्भजेत् । चतुर्दशसहस्रेर्नवभिः शतेः पञ्चचत्वारिंशदधिकैरित्यर्थः ।
॥४८४५॥ तच्च दिवसादि फलं भवति । तत् सध्यस्थापिताश्वशेः
संशोधनीयम् । ततस्तस्य राशेः बहुगनन्देर्भागमपहरेत् । नवभिः शतेः
षट्सप्तत्याधिकैरित्यर्थः ॥८०६॥ तच्च गताधिमासकाः । शेषं सविकलं
गताधिमासशेषसंज्ञं भवति । तत्र घटिकास्थाने घटिकासप्तदशकं
संयोज्यम् । यस्मात् पुरस्तात् वक्ष्यति । अधिमासावमशेषसंज्ञं भवतः
घटिका-सप्तदशमनुभिरभ्यधिके इति । *अथ वर्त्तमानेऽधिमासको भवति ।
तदा शेषत्रिंशगुणाच्च छेदनायाति । दिनादि अधिमासदिनगणे... मधोत्थेव ।
अधिमासशेषकमेकास्ते स्थापयेत् । तेन सत्तरत्रय प्रयोजनं भविष्यति
चन्द्रार्कयोः प्रकारान्तरेणानयन इति । ये सन्त्या अधिमासास्तान् त्रिंशता
सकृन् सौराहर्गणे प्रथमराशादित्यर्थः संयोज्य स चान्द्रदिनगणो भवति ।
ततस्तं चान्द्रं दिनगणम् अधः कृत्वा एकादशभिर्गुणयेत् । ततस्तस्मिन्
स्वरनववेदाः शेष्याः । चत्वारि यतानि समनवत्यधिकानीत्यर्थः ॥४८७॥
ततस्तमधः कृत्वा लगतिचिह्नद्वैर्भजेत् । सत्तेष्वेकेनेकादशभिः सहस्रैः पञ्चभिः

शतैस्त्रिंशत्सप्तधिकैरित्यर्थः । १११५०३ । सत्त्वं दिवसादि फलं मध्यमराशिः संयोज्य शेषं विखननेर्विभज्यत् । सप्तभिः शतैस्त्रिंशत्सप्तधिकैरित्यर्थः । ७०३ । अत्राप्तमध्यमराशाणि भवन्ति । शेषं सविकलमवशेषं भवति । तत्र घटिका चतुर्दशकं योजनोद्यम् । यस्माद् वक्ष्यति “अधिमासमवशेषं घटिका सप्तदशमनुभिरभ्यधिके इति । ततश्चादेकान्ते स्थापयेत् । सन्धान्यवमराशाणि चास्माद् दिनगणात् संयोज्य सावनोऽहर्गणो भवति ।

● सप्तहस्तस्त्रिंशद्द्विंशति दिनपौ भवति । अत्ररात्रपातो यस्मिन् काले । तदा तिथिद्वये दिनप एक एव सभ्यते । स चैकादि भवति । भ्रान्तिर्न कार्या । स एकतिथिस्तुमो ज्ञेयः । अथ कियान् कालोऽधिमासस्य पतितस्य पतिष्यतोऽवमरात्रस्य ज्ञातुमिच्छति । तदा येऽधिमासशेषगता दिवसाः तावत्कालोत्थितस्याधिमासस्य गतः । तदेव बहुगनन्देभ्योऽप्यस्य यच्छेषो दिवसादिकालः । तावत्कालेऽधिमासस्य पातो भविष्यति । तत्रावमशेषस्य तदवमशेषदिवसाः । तान् कालान् एकादशभिर्विभज्य रवि-दिवसादिकालो भवति । अत्ररात्रस्य पतितस्य वदेवावमशेषं विखननेभ्योऽप्यस्य सप्तमेकादशभिर्विभज्य सन्धो दिवसादिकालः । तावत् कालो नो-रात्रस्य पातो भविष्यति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शकः ७८६ तस्मादगवसुशरान् । ५८७ । शीघ्रं शेषं १८८ एतद् द्वादशगुणं ज्ञातं २३८८ । अस्मिन्नेवसितादारभ्य मासमेकं गतम् । संयोज्य तत् २३८८ । एतस्मिन्गता गुणितं ७१६०० । मितप्रतिपत्प्रभृति तिथीन् इमान् ११ संयोज्य ज्ञातं ७१६८१ । पञ्चयुतं ७१६८६ । एतत् पूरकस्य कृत्वा पञ्चाब्दुधिनवमनुभिर्भागे ज्ञते सत्त्वं दिवसादि फलं ४१४७१४७३ । अनेन फलेन मध्यमराशिमिमं ७१६८६ न्यूनी-कृतं ज्ञातं ७१६८१ । १२ । १३० । अत्र बहुगनन्देर्भागे ज्ञतेऽवमाधिमासाः ७३ । अधिमासशेषं ४३३ । १२ । ११ । तत्र घटिकामप्तदशकं संयोज्य ज्ञातं ४३३ । २८ । ११ । एतदुपयुज्येत प्रकारान्तरेणार्कचन्द्रयोरानयने इति । सन्धाधिमासका दिनाकृता ज्ञाता २१८० । एते सौरिऽहर्गणेऽस्मिन् ७१६८१ संयोज्य ज्ञातं ७३८७१ । एतदेकादशगुणं ज्ञातं ८१२५८१ ।

ऽस्मिन्नाय्यासमासीदाहरणं न कृतं प्रकटार्थत्वात् । इदानीं मध्यमानयनमकं
बुधसितानां शीघ्रोच्चानयनं च कुजगुरुशनीनामाह ।

स्वस्ववसुगुणिताद् वसुगुणकृताधिकान्मुनिनखदिनन्दयमैः ।

भगणाद्यर्कबुधसिताः शीघ्रोच्चं कुजगुरुशनीनाम् ॥८॥

वाक्यार्थः । खं च खं च वसवश्च खखवसवः । तैर्गुणितः स्वस्ववसु-
गुणितस्तस्मात् । स्वस्ववसुगुणितात् । कुतः अन्तरप्रसुतादहर्गणादित्यर्थः ।
वसुगुणकृताधिकादिति । वसवश्च गुणाश्च कृताश्च वसुगुणकृतास्तैरधिकी
वसुगुणकृताधिकस्तस्मात् वसुगुणकृताधिकात् । मुनिनखदिनन्दयमैरिति ।
मुनयश्च नखाश्च द्वौ च नन्दाश्च यमौ च मुनिनखदिनन्दयमास्तैर्मुनिनखदिनन्द-
यमैर्भागमपहरित् । भगणाद्यर्कबुधसिता इति । भगवश्चादौ यस्य फलस्व
तत् भगणादि । अर्कादीनामित्यर्थः । भगणादितत्फलं अर्कबुधसिताः ।
तदेव शीघ्रोच्चं कुजगुरुशनीनामित्यर्थः ।

करणे चत्वारो भेदा भवन्ति मध्यममन्दोच्चपातशीघ्रोच्चाख्यास्तर्का-
चन्द्रयोः शीघ्रोच्चाभावः रवेः पाताभावः । एवमादित्यस्य भेदद्वयम् मध्यम-
मन्दोच्चाख्यम् । चन्द्रमसः भेदत्रयम् मध्यममन्दोच्चपाताख्यम् । भौमादीनां
चत्वारो भेदाः मध्यममन्दोच्चपातशीघ्रोच्चाख्याः । तेनायमर्थः । य एवार्क-
मध्यमः स एव बुधो मध्यमः स एव शुक्रो मध्यमः । स एव कुजगुरुशनीनां
शीघ्रोच्चम् । अथ भूगोलादुपरि चन्द्रकक्षा तदुपरि बुधकक्षा तदुपरि शुक्रकक्षा
तदुपरि रविकक्षा तदुपरि भौमकक्षा तदुपरि गुरुकक्षा तदुपरि शनिकक्षा
तदुपरि नक्षत्रकक्षा इत्येवमुपर्युपरि कक्षास्थितिः । येषामादित्याद्यु उपरि
कक्षा तेषामादित्यः शीघ्रः । येषां चन्द्रवर्ज्यामादित्यावः कक्षा तथा
तेषामादित्यो मध्यमः । अतएवादित्येनामतेन बुधशुक्रौ मध्यमावागतौ भवतः ।
भौमजोवसौराणां शीघ्रोच्चानि वागतानि भवन्ति तदामयनं व्याख्यायते ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं संस्थाप्य स्वस्ववसुभिर्गणयेत् । अष्टभिः
शतेरित्यर्थः । ८०० । ततस्तस्मिन् वसुगुणकृताः लेख्याः । चत्वारि शतानि
अष्टत्रिंशदधिकानीत्यर्थः । ४३८ । ततस्तं मुनिनखदिनन्दयमैर्भजेत् । सप्त-
हयेन हानवर्तिभिः सहस्रैः यतश्च येन समाधिकेनेत्यर्थः । २८२२०० । अत्राम-
भगणास्तथाऽप्याः । येषां द्वादशहृतं मुनिनखदिनन्दयमैर्भजेत् । राशयो-

सप्तशतिकां करणम्

७

सम्भ्यन्ते । शेषं त्रिंशता सङ्ख्यया तेनैव हितेन भागा सम्भ्यन्ते ते च भागाः राशौनामधः ख्याप्याः । ततोऽवशिष्टं षष्ट्या सङ्ख्यया तेनैव हितेन लिप्ता सम्भ्यन्ते । ताच्च भागानामधः ख्याप्याः । एवमादियद्वयाद् राशिभागः लिप्ता विलिप्तातोऽर्कः । स एव मध्यमबुधशुक्रौ । स एव शोभांश्च कुजगुरुशनीनामिति ।

अथोदाहरणम् । तथेष्टदिनाहर्गणः ७२७१५ । सुखवसुगुणितो जातः ५८१७२००० । अत्रवसुगुणकृतान् । ४१८ । संयोज्य जातं ५८१७२४१८ । अथ मुनिनक्षत्रिनन्दयमरमोभिः २८२२०७ भागं कृते भगवः शुद्धशेषं २४२४५ । एतद् द्वादशगुणं जातम् २७८८४० । अथ मुनिनक्षत्रिनन्दयमरमोभिः कृते राशयः ० । शेषमिदम् १७८८४० । एतत् त्रिंशता गुणितं जातं ८३६८२०० तेनैव भागहारेण सख्या भागाः २८ । शेषं १८६४०४ षष्ट्या सङ्ख्यया जातं १११८४२४० । तेनैव भागहारेण लिप्ता १८ । पुनरपि शेषमिदं ८०१७४ । एतत् षष्ट्या गुणितं जातं ४८२२४४० पुनरपि तेनैव भागहारेण विलिप्ताः १६ । एवं राशिभागलिप्ता विलिप्ताः स्वे स्वे स्थाने संख्याप्य जाता मध्यमोऽर्कः ।

०
२८
७८
१६

एव एव बुधशुक्रौ मध्यमौ । एव एव कुजगुरुशनिशोभांश्चमित्यर्थः । अथ मध्यमचन्द्रानयनम् ।

रविगुणतिथिभागयुतः पृथगर्कस्त्रिगुणितादवमशेषात् ।

वरागशशिलध्वांशयुतोऽर्द्धरात्रिको मध्यमचन्द्रः ॥६॥

वाक्यार्थः । रविभिर्गुणाः रविगुणाः । रविगुणाश्च तादृतिथयः रविगुणतिथयः । ताच्च भागा रविगुणतिथिभागाः । तैर्युतः रविगुणतिथिभागयुतः । कोऽसौ वरागः । पृथगर्कः द्वितीयस्थानस्थितोऽर्कः इत्यर्थः । त्रिगुणितादवमशेषात् । वरागशशिलध्वांशयुतः इति । त्रिभिर्गुणितं त्रिगुणितम् । तदवमशेषं च तत् । तस्मात् त्रिगुणितादवमशेषात् । वरागशशिलध्वांशयुत इति । अथ चरागशशनी च वरागशशिनः । तैर्लब्धाः वराग-

शशिसन्धा । त्रयशशिसन्धाश्च ते संश्राव्यैतरेयेयतो सन्धांशयुतः । सन्धे-
मांशादिना फलेन रविर्युक्तो मध्यमचन्द्रो भवतीत्यर्थः ।

अथ करणम् । अहर्गणे क्रियमाणे मासादारभ्य यावत्पक्षिचयौ दत्ता
स्ता द्वादशभिर्गुणा भागा भवन्ति । तेषां त्रिंशता भागे हृते राशयौ भवन्ति ।
एवं राशयौ भागाश्च द्वितीयस्थानस्थितेऽर्के योजनयोगाः । ततोऽवमशेषं पूर्वानीतं
सविकलं संख्याप्य तत् त्रिभिः सङ्गुण्य त्रयशशिसन्धाभिर्विभजित् । त्रिसप्तत्यधिकेन
यतेनेत्यर्थः । १७३ । अवासं भागादि फलं भवति । रविगुणतिथिभागयुतेऽर्के
संयोज्य मध्यमचन्द्रो भवति । इत्येवमहंरात्रिको मध्यमो रविचन्द्रावागतौ
जहासमयाम्योत्तररेखायामिति ।

अथोदाहरणम् । अहर्गणे क्रियमाणे तिथय एतावत्यो दत्ताः ११ ।
एता द्वादशगुणाः ११२ । अस्यां त्रिंशता भागे हृते उपरि राशयौ अधी-
भागा ४ । एते मध्यमार्केस्त्रिन् ० संयोज्य जातं ५ । पूर्वा-
११२ २८ ३८ १६ १० ३८ १६

नीतमवमशेषमिदं ४०२।५६।४६ एतच्चिगुणितं जातं १२०८।५०।१८ । अस्म
त्रयशशिसन्धाभिः । १७३ । भागे हृते सन्धा भागाः १६ । येषं षष्ट्या सङ्गुण्य तेनेव १७३
च्छेदेन लिप्ता ५८ । पुनरपि येषं षष्ट्या सङ्गुण्य तेनेव च्छेदेन विलिप्ताः १५
एवं भागादिफलं ६।५८।१५ । एतदेककर्मसंस्कृतेऽर्के ५।१०।३८।१६
संयोज्य जातो मध्यमोऽहंरात्रिकचन्द्रमाः ५।१७।२७।३१ एवं सर्वोदा-
हरणीयमिति । अहर्गणादर्कः कृतोऽधुनाहर्गणाचन्द्रानयनमाह ।

खखरसगुणितात् सशरांशमुनीन्दुकताधिकात्

चिनवगुणाष्टिहतात् ।

भगणादिर्वा हिमांशुर्नवयमतानैः कलारहितः ॥१०॥

वाक्यार्थः । अगुणादहर्गणाद् इत्यर्थः । खखरसगुणितात् । खं च
खं च रसाच्च खखरसाः तैर्गणितः खखरसगुणितः । तस्मात् खखरस-
गुणितात् । सशरांशमुनीन्दुकताधिकादिति । सशरांशाच्च मुनयश्च इन्दुश्च
कृताश्च सशरांशमुनीन्दुकताः । तैरधिकः सशरांशमुनीन्दुकताधिकस्तस्मात् ।

सयरांशमुनोन्दुक्तताधिकात् । त्रिनवगुणाष्टिहतादिति - यद्यपि नव च गुणाश्च अष्टिश्च त्रिनवगुणाष्टयः, तेः हतः, तस्मात् त्रिनवगुणाष्टि-हतात् । भगणादि - भगणः आदौ यस्यासौ भगणादिः चक्रादिरित्यर्थः । भगणादिचामी हिमांशुश्च । चक्रादिवन्दमा भवतोत्तर्यः । वाद्यन्दोऽथ प्रकारान्तराय । एवं कृते चन्द्रमा भवतोत्तर्यः । किं विगोचमस्तात्याह । नवयमतानैः कक्षारहितः । अहर्गणादातेन लिमादिना फलेन पूर्वार्गत-चन्द्रमा जनोकार्य इत्यर्थः । करणम् । इष्टदिनाहर्गणं संस्थाप्य ध्रुवरसे-गुणयेत् । षड्भिः शनैरित्यर्थः । ६०० । ततस्तं सयरांशमुनोन्दुक्तैरधिकं कार्यम् । चतुर्भिः शनैः समदशाधिकैः षटिकाद्वादशकयुतैरित्यर्थः । ४१७।१२। ततस्तं त्रिनवगुणाष्टिभिर्भजत् । षोडशभिः सहस्रैस्त्रिभिः शनै-स्त्रिनवगुणाधिकैरित्यर्थः । १६३८३ । कथं भगणादिवन्दो भवति । भगण-शेषं द्वादशभिः सङ्गुण्य तदधस्तात् द्वादशषटिका द्वादशभिरेव गुणयेत् । तेषां षष्ठा भागं हते दो चतुर्विंशतिषटिकाभङ्गितो लभ्येते तानुपरि योजयेत् । ततस्त्रिनवगुणाष्टिभिर्भागे हते राशयो लभ्यन्ते । राशिषेपं त्रिंशता सङ्गुण्य तदधस्तात् चतुर्विंशतिः षटिकाः । ता अपि त्रिंशता गुणयेत् । तेषां षष्ठा भागं हते द्वादश लभ्यन्ते तानुपरि योजयेत् । शेषं पूर्ववत् तस्यैव करणम् अर्जुनदन्तेषां षडाणां भोमादीनां राशिभागक्षिप्ता विनिमादिकमित्यर्थः । ततो भूयोप्यहर्गणस्य नवयमतानैर्भागमपहरत् । चतुर्भिः सहस्रैः नवभिः शनैरेकोनत्रिंशदधिकैरित्यर्थः । ४८२८ । अवाप्तं लिमादिकं फलं पूर्वार्गते चन्द्रमसि विगोध्य मध्यमोऽहर्गणचन्द्रमा भवेत् । अनेन प्रकारेण -

उदाहरणम् । तद् यथाहर्गणः ७२७१५ एवः स्वस्वरसगुणितः ४३६२८००० अस्मिन् सयरांशमुनोन्दुक्तान् ४१७।१२ संयोज्य जातं ४३६२८४१७।१२ अस्मिन् त्रिनवगुणाष्टिभिः १६३८३ भागे हते राश्यादिरर्कं बभ्रन्द आगतः ५।१७।५१।१५। (पृष्ठदककृता इयं गणना भ्रमाक्षिका, शुद्ध-फलमत्र राश्यादिकं ५।१७।५२।१६ इति सम्पादकस्य) भूयोप्यहर्गणस्य ७२७१५ नवयमतानरमीभिः ४८२८ भागे हते अवाप्तं लिमादि १४।४५ (ततो मध्यमचन्द्रः ५।१७।३६।३० पृष्ठदकगणनयायाति) एतत् पूर्वार्गतं न भवतीत्यस्मात् संशोध्य मध्यमचन्द्रो जातः ५।१७।३७।३१ (अथ किञ्चिदपि संशोधनं निम्नुयोजनं यतः कक्षादिफलमिदमेव १४।४५ प्रथमागताचन्द्राद्

५।१७।५२।१६ अथास्य चर्चरातिको मध्यमचन्द्रः पूर्वानोनवद् राश्यादिकः
 ५।१७।२७।२१) इयमाख्याभिप्रायेण ब्रह्मगुणकृता न भवति । इत्यस्मात्
 क्रमवद् एवं दिनगणादागतचन्द्रमाः चन्द्रार्कानयनत्यायमिहत्वाद् आचार्ये-
 षाभिहितम् । यस्माद् रविगुणतिथिभागोनादवमशेषास्त्रिगुणात् त्रयगुण-
 शतमंशकाटिफलं च मध्यमचन्द्रादिशोभ्याकां भवति इत्यतो न व्याख्यात-
 मिति । इदानीमहर्गणानयनेऽर्कचन्द्रानयनमाह आर्याहयेन—

दिनवरसभक्तमवमावशेषमाप्तदिनादितत्सहितम् ।

अधिसासशेषकाच्च त्रिंशद्गुणिताद्भुत्स्वदिग्भिः ॥११॥

मासदिनप्रथमेकं पृथक् त्रयोदशगुणं द्वितीयानं ।

द्वावप्येवं मध्ये । राश्याद्यावर्कचन्द्रो वा ॥१२॥

वाक्यार्थः । दिनवरसभक्तमिति । हो च नव च रसाश्च दिनवरसाः ।
 तैर्भक्तं दिनवरसभक्तम् । किं तदित्याह । अवमशेषमिति । अवाप्तदिना-
 होति । अवाप्तं च तद्दिनादि च तद्भागाद्यमित्यर्थः । तेन सहितं तत्
 सहितं तस्मात् । कस्माद् अपि अधिसासशेषकात् । त्रिंशद्गुणितात्
 त्रिंशता गुणितं त्रिंशद्गुणितम् । दिनवरसैरवमशेषादामेन दिनादिनाऽधिसास-
 शेषमधिकं कृत्वा त्रिंशता गुणितमित्यर्थः । तस्माद् ऋतुस्वदिग्भिरिति ।
 ऋतवश्च त्वं च दिग्वास्तुस्वदिग् । ताभिः ऋतुस्वदिग्भिः । दिनादि
 अवाप्तमित्यर्थः । मासदिनप्रथमेकं मासाश्च दिनानि च मासदिनानि
 तेः सह प्रथमेकं मासदिनप्रथमेकमिति । तैर्भक्तित्वाद्वाहर्गणे ये दत्ता
 मामास्तितयश्च ताभिरधिकं दिनवर्गैरवमशेषाद् दिनाद्यं कार्यमित्यर्थः ।
 पृथक् त्रयोदशगुणमिति । पृथक् द्वितीयस्थानगतं त्रयोदशभिर्गुणं
 त्रयोदशगुणम् । मासदिनप्रथमेकं द्वितीयस्थानगतं त्रयोदशभिर्गुणनीय-
 मित्यर्थः । एवंविधो राशी ततो द्वितीयेनोनी द्वितीयोनी । अधिसासशेषं
 ऋतुस्वदिग्भिरवाप्तेन दिनादिना द्वावप्युनीकार्यावित्यर्थः । द्वावप्येवंविधो ।
 राशिः आदौ ययोस्तौ राश्यादौ च तावर्कचन्द्रौ च राश्याद्यावर्कचन्द्रौ ।
 च चन्द्रोऽत्र प्रकारार्थः ।

करणम् । अनेन प्रकारेणाध्यादितयस्य करणम् । इष्टदिनावसरेष्वसंख्याय तद्दिनवरसैर्विभजेत् । षड्भिः शतेर्दोनवत्यधिकैरित्यर्थः । १८२ । अकारं दिनानि भवन्ति । यात्येव दिनानि त एव भागाः कल्प्याः । शेषं दद्यात् सङ्ख्ये तैर्नैव केन्द्रेण निष्ठाः एवं भागादिफलं प्रथमाख्यं स्थापयेत् । ततस्तोन तदवशिष्टमधिमासशेषमधिकं कार्यम् । ततस्त्रिंशता सङ्ख्ये ऋतुषडिगुभिः विभजेत् । षडधिकेन सङ्ख्येणेत्यर्थः । १००६ । ज्ञायं दिनादि भवति । इति तद्दिनाद्येन भागादि परिकल्प्यम् । तस्य द्वितीय इत्याख्या । ततो यावत्संख्यानां त्रयोनां वाधिमासशेषकृते । तावत्संख्या मासा राशयः परिकल्प्याः लिख्यन् भागाः । ततो राश्याद्येन प्रथमाख्ये राशिः संयोज्यः । मासदिनप्रथमैक्यमिति तस्य संज्ञा । ततो मासदिनप्रथमैक्याद् अनष्टाद् द्वितीयाख्यं संशोध्यार्द्धरात्रिकोऽर्कः भवति । अन्यत्र मासदिनप्रथमैक्यं त्रयोदशभिः सङ्ख्ये द्वितीयाख्येनोनं कृत्वाऽर्द्धरात्रिकचन्द्रो भवति । अथ चक्ष्मेमाने अधिमानो भवति । तदाधिमासशेषं षडगनन्दाधिकं कृत्वा तस्मादुक्तवद्वितीयाख्यमानेतत्त्वम् ।

अष्टोदाहरणम् । तद् यथा । अथमशेषम् ४०२।५६।४६ अस्य दिनवरसैरमीभिः । १८२ । भागे ज्ञते दिनादिफलं ०।१४।५६ एतदधिमास-शेषेऽस्मिन् ४११।२८।१२ संयोज्य जातमिदं ४३४।४।८ । एतस्त्रिंशता गुणितं जातमिदं १३०२२।४।१० अस्य ऋतुषडिगुभिरमीभिः १००६ भागे ज्ञते दिनादिफलं द्वितीयाख्यमिदं १२।५६।३८ चेन्नसितादारभ्य मासदिनानि । अथ मासा राशयः १।११ दिनानि भागाः एतान् १।११।०।० प्रथमेऽस्मिन् ०।१४।५६ संयोज्य जातं मासदिनप्रथमैक्यं १।११।३४।५६ अस्माद् द्वितीयाख्यमिदं १२।५६।४० संयोज्य जातो मध्यमोऽर्कः ०।२८।३८।१६ । अथ मासदिनप्रथमैक्यं त्रयोदशभिः सङ्ख्ये जातं ६।०।३४।८ अस्माद् द्वितीयाख्ये शोधिते चन्द्रो जातः ५।१७।३७।२८ । एवमर्कचन्द्रो सहस्रो जातो पूर्वागतौ यथाहर्गणादिति । अथार्कचन्द्रयोर्मन्दोच्चानयनमाह—

भागाशीतिरिनोच्चं शशिनः पादोनकृतशरकृतनोनाद् ।

भगणादिर्दिर्दिच्चिरदैर्वसुनवयमनवगुणैः सकलम् ॥१३॥

वाक्यार्थः । भागानामशोतिर्भागाशोतिः । इनस्य उच्चम् अनोचम् ।

राशिद्वयसंयुक्ताश्च विंशतिः । अर्कस्य मन्दोच्चमित्यर्थः । शशिनश्चाङ्गर्गणात् । किञ्चूतादित्याह । पादोनकृतशरकृतोनात् । पादोनाम कृताश्च पादोनकृताः । पादोनकृताश्च शराश्च कृताश्च तैरुन । पादोनकृतशरकृतोनाः । तस्मादङ्ग-
र्गणादित्यर्थः । भगवत्पादौ यस्य तद् भगवत्पादि चन्द्रोच्चं सभ्यते इत्यर्थः ।
द्वित्रिरदेरिति । द्वौ च त्रयश्च रदाश्च द्वित्रिरदास्तौ द्वित्रिरदेः । वसुनवयम-
नवगुणैस्तोरङ्गर्गणादासं कृतादिकमित्यर्थः । ताभिः कृताभिः सह वर्धत
इति सकलम् । लिप्तादिना फलेन पूर्वगतं चन्द्रोच्चं युक्तं कार्यमित्यर्थः ।

कारणम् । अर्गोतिभागाः अर्कस्य मन्दोच्चं भवति । अस्य विंशता
भागे हते सत्त्वं राशिद्वयं विंशतिभागाः २।२०।१० एतदर्कस्य मन्दोच्चम् ।
अथ शशिनः तदाङ्गर्गणं संख्याप्य तस्मात् पादोनकृतशरकृताः संशोध्यः ।
अत्वारि शतानि विषष्टाशदधिकानि पञ्चचत्वारिंशदधटिकाधिकानीत्यर्थः ।
४५१।४५। ततोऽवशिष्टं द्वित्रिरदेर्विभजेत् । त्रिभिः सहस्रैः शतद्वयेन
द्वाविंशदधिकेनेत्यर्थः । १२२२। सत्त्वा भगवत्पादौ । भगवत्पादात्
सविकलादर्कवचन्द्रोच्चमानयेत् । ततो भूयोऽप्यङ्गर्गणं संख्याप्य वसुनवयम-
नवगुणैर्विभजेत् । पञ्चोत्तचत्वारिंशद्विः सहस्रः शतद्वयेनाष्टनवव्याधिके
नेत्यर्थः । १८२८८ । अवासं लिप्तादि फलं । पूर्वगते चन्द्रोच्चं संयोज्य
तस्माद् विलिप्तापचकं शोधयेत् । यस्मादुक्तमिति । इन्द्रवचन्द्रपाताणूनी
शरदिग्विलिप्ताभिः । इत्येषं कृतंऽर्धरात्रिकं चन्द्रोच्चं भवति ।

अयोदाहरणम् । तदयथाऽङ्गर्गणः ७२७१५। अस्मात् पादोनकृतशर-
कृतोनात् । ४५१।४५। संशोध्य शवं ७२२६१।१५। अस्य द्वित्रिरदेरसीभिः
२२२२ भागे हते भगवत्पादौ ११५७।१५। अस्मात् सविकलाद् द्वादशभि-
र्गुण्यितात् कंदहृतादर्कवत् फलं चन्द्रोच्चमिदं ४।८।५४।५। अथ भूयोऽप्यङ्ग-
र्गवत्पादात् ७२७१५ वसुनवयमनवगुणैरसीभिः १८२८८ भागे हते लिप्तादिकं
१।५१। एतत् पूर्वगते चन्द्रोच्चेऽस्मिन् ४।८।५४।५ संयोज्य विलिप्ता पचकं
संशोध्य चन्द्रोच्चमिदं ४।८।५५।५१। इदानीं चन्द्रपातानयनमाह —

द्वागुण्यहोनाद् युगणास्तत्त्वं भगवत्पादि शरनवागरसैः ।

षड्विंशसात्त्वीन्दुशरैः सांशं चक्राक्षुरतं पातः ॥१४॥

वाक्यार्थः । द्वागुण्यहोनादिति । द्वौ च अगाश्च गुणाश्च द्वागुणास्तौर्होनिः

हागगुणहीनः तस्माद् हागगुणहीनाद् । अहर्गणादिस्थः । सत्त्वं भगणादि
भगण आदौ यस्य भगणादि चक्राद्यामित्यर्थः । कैलेशमिति । शर-
नवागरसैः शराश्च नव च अगाश्च रसाश्च शरनवागरसाष्टौसैवमित्यर्थः ।
पञ्चपुरसाब्धोद्गमः तैः सहस्रैर्वर्षेभ्यः इति साधनम् । पञ्चि-
रसाब्धोद्गमैरहर्गणादात्तं चंगादिना फलेन पूर्वगतराश्यादिकलस्यधिकं
कार्यमित्यर्थः । अक्राच्युतं पात इति । अक्राच्युतं राशिहादयकान्
पतितमित्यर्थः एवं कृते पातो भवतीत्याचार्यः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं हागगुणहीनं कार्यम् । हासमत्यधिकेन
गतत्रयेणित्यर्थः । १३७२ । ततोऽवशिष्टं शरनवागरसैर्विभजेत् । पञ्चभिः
सहस्री ममभिः गतैः पञ्चनवत्यधिकैरित्यर्थः । १३७८५ । तस्माद् हागगुण-
हीनात् । एवं राश्याद्यर्कवत् फलं भवति । ततो भूयोऽप्यहर्गणस्य
पञ्चपुरसाब्धोद्गमैर्भागमपहरत् । सप्तपञ्चकेन चतुर्दशभिः सहस्रैः
पञ्चभिः गतैः पञ्चपञ्चाशदधिकैरित्यर्थः । १५१४६५६ । अत्राप्तं भागादिकलं
पूर्वगते राश्यादिके फले संयोज्य यद् भवति तद्वाशिहादयकादपात्य
चन्द्रपातो भवति । तस्माद् विलिप्ता दशकं संगोध्यं यस्मादुक्तं चन्द्रोच्च-
चन्द्रपातावृत्तौ शरदिगविक्रिप्ताभिरिति । ततस्तस्मात् पञ्चवतिः कला
संगोध्याः सम्प्रदायावच्छेदाः । पारम्यार्थवेधं कृते कर्मयोग्यचन्द्रपातो
भवति ।

अष्टोदाहरणम् । तद्वयथा । अहर्गणः ७२७१५ । तस्माद् हाग-
गुणान् इमान् १७२ संगोध्य शेषं ७२५४३ । अस्य शरनवागरसैरसीभिः
६७८५ भागे कृते भगणशुद्धिष्वमिदं ४३८३ । तस्माद् हादशादिगुणकारैः
स्वच्छन्देनार्कफलवद् राश्यादिकलमिदं ७२२४४।१० । भूयोऽप्यहर्गणस्य
७२७१५ पञ्चपुरसाब्धोद्गमैरसीभिः ५१४६५६ भागे कृते अत्राप्तं
भागादिकलमिदं १०८२८ एतत् पूर्वगते राश्यादिकेऽस्मिन् ७२२४४।१०
संयोज्य जातमिदम् ७२२४४२५८ । एतद्वाशिहादयकादस्मात् १२।१।०
संगोध्य शेषम् ४।७।७।२ तस्माद् विलिप्ता दशकं पञ्चवतिनिष्ठा च संगोध्य
जातोऽर्धरात्रिकचन्द्रपातः ४।५।१०।३२ एवः सर्वदा कर्मयोग्य इति ।

अथेतैर्दशचन्द्रचन्द्रोच्चचन्द्रपाताश्च अर्धरात्रिका आगताः । अन्यस्मिन्
काले तात्कालिके कर्मणि कृते तात्कालिका भवन्ति । देशान्तरविधौ

च सहाया उत्तरण या रक्षा याधनमङ्गता एतस्या, अन्यत्र
देशान्तरकर्माणां कर्तन स्वदेशिका भवन्तीति । तत्र तात्कालिकीकरणं
देशान्तरकर्मा च भूतोर्विना न ज्ञायते कर्तुम् । तत्र करणमाचार्यस्य
अज्ञानयनस्यावसिद्धमता न व्याख्यातम् । अस्माभिस्तु बालव्युत्पादनार्थं
यत्कष्टं प्रदर्श्यते । तत्र दिनानामकमङ्गणं परिकल्प्य मध्यमपञ्चवत्
पञ्चमेकदेवसिका भक्तिः कार्या । अयोदाहरणम् । अर्कभक्तिस्तावत्
तद्वयया । एक एव अङ्गणम् । १ । स्वयवसुगुणितो जातः ८०० । अथ
सुनिनखदिनन्दयमेर्भागे ज्ञते भगवन्माने • शेषं द्वादशगुणितं जातं ८६०० ।
तेनैव छिदेन राशिस्थाने • । शेषमिदं ८६०० त्रिंशता गुणितं २८८०००
पञ्चा मङ्गुष्य तेनैव छिदेन भागे ज्ञते भागा • । शेषं २८८००० पञ्चा ६०
मङ्गुष्य तेनैव छिदेन लिप्ता, ५८ । शेषं पञ्चा मङ्गुष्य तेनैव छिदेन विलिप्ता
८ । एव राश्यादिकार्यकभक्तिः ०।०५८।८

अथ चन्द्रभक्तिः । एकस्तिथि ११ । द्वादशगुणः १२ । एवं भागा
आदित्यभुक्तावस्मिन् ०।०५८।८ संयोज्य जातं ०।१२।५८।८ । तथा
तिथ्येकया एकादशावमशेषं भवति । ११ । एतन्निगुणं ३३ । अथ
लग्नशशिभिश्चासं भागादि ०।११।२६ । एतद्विगुणतिथिभागयुतावर्कभुक्तावत्
०।१२।५८।८ संयोज्य जातं ०।१३।१०।३४ । अथ प्रकारान्तरेण भक्तिः
क्रियते । रूपमकमङ्गणम् १ । स्ववरम ६०० गुणित, अथ त्रिनव-
शुण्ठाष्टभिर्ज्ञते भगवन्माने राश्या, शेषमर्कवद् राश्यादिका कार्या चन्द्रभक्तिः
०।१३।१०।३४।५३ । अथ भूयोऽप्यङ्गणस्य नवयमतानेर्भागे ज्ञते न किञ्चित्
प्राप्तमिति । एवैव चन्द्रभक्तिरिति ।

अथ प्रकारान्तरेणार्कभक्तिः क्रियते । तिथि. १ । द्वादशगुणः १२ ।
एते भागाचन्द्रभुक्तरक्षा ०।१३।१०।३४ संगोध्य शेषं ०।११।१०।३४ । अथाव-
मशेषं ११ । एतन्निगुणं ३३ । अथ लग्नशशिभिर्भागे ज्ञते लब्धमथादि
फलं ०।११।२६ । एतत्पूर्वगटादस्मात् ०।११।१०।३४ । संगोध्य शेषं जातार्क-
भक्तिः ०।०५८।८ ।

अथ प्रकारान्तरेणार्कचन्द्रयोर्भक्तिः क्रियते । तद्वयया । अवमशेषं
११ । अथ दिनवरमेर्भागे ज्ञते लब्धं दिनादि ०।०५८।८ । एतद् भागादि परि-
कल्प्यम् । एकमेवाधिमामशेषम् । अस्मिन् प्रथममिदं ०।०५८।८ संयोज्य

जातं १।०।५७। एतच्चि शब्दं १।०।२०।१०। अथ चतुष्पदिगभिर्भागे हने-
इवार्ध द्वितीयाव्य भागादि ०।१।४८। अथ प्रथमराशावत् ०।०।५७। मास
दिनेष्व ०।१।०।०। संयोग्य जात भागादि १।०।५७। अस्माद् द्वितीयाव्य-
मिदं ०।१।४८। संगोध्य जातार्कभुक्ति ०।५८।०। पुनरपि मासदिन-
प्रथमैव ०।१।०।५७। वृषकचर्योदशगुण जात १।१।२०।२१। अस्माद्
द्वितीयाव्यमिदं ०।०।१।४८ संगोध्य जातं ०।१।१।०।३२। इयं चन्द्रभुक्ति ।

अथ चन्द्रोद्योतक्यर्थमहर्गणः १। अथ द्वित्रिरद्वेभाग हने भगणा ०।
शेष १। अस्माद् ग्रहवदराश्यादिका चन्द्रोद्युक्ति ०।०।६।४०।

अथ चन्द्रपातभुक्त्यर्थमहर्गणः १। अथ शरनवागवर्धभागे हने
भगणाः ०। शेष १। अस्माद् ग्रहवत् पातभुक्तिः कलादिका ३।११।

एवमैकोनषष्टिः लिप्ता विलिप्ताष्टकमादित्वभुक्तिः । गतानि सप्त
नवत्यधिकानि लिप्तानां विलिप्ताश्चतुर्विंशत् चन्द्रभुक्तिः । लिप्ताः षट्
विलिप्ताश्चत्वारिंशच्चन्द्रोद्युक्तिः । लिप्तान्य विलिप्ता एकादश चन्द्रपात-
भुक्तिः । अहुंतापि लिख्यते—

रवि	चन्द्र	चन्द्रोद्य	चन्द्रपात
५८	७८०	६	३
८	६४	४०	११

एता लिप्ताद्या चर्कचन्द्रचन्द्रोद्यचन्द्रपातानां शेषाकर्म भुक्तयः ।

अथ ग्रहस्थष्टकानि तान्कालिकोत्तरं व्याख्यायते ।

ग्रहजागकलादिका भुक्तिः (ग्रहाद्, विगोध्यार्तोतेऽङ्गि ग्रहरात्रिको
ग्रहो भवति । ग्रहरात्रिदिनप्रमाणसंयोगाहता भुक्तिं पट्या विभज्यामं
लिप्तादि फलं ग्रहान् संगोध्य वर्त्तमानेऽङ्गि चोदयिका ग्रहो भवति ।
भुक्तंरहं विगोध्य माध्याह्निको ग्रहो भवति । वर्त्तमाने दिने ग्रहरात्र-
प्रमाणाहता भुक्तं षष्ट्या विभज्यावामं फलं ग्रहे दत्त्वा एव दिने माध्याह्निको
ग्रहो भवति । दिनाहंरात्राहता भुक्तिं षष्ट्या विभज्यावामं फलं ग्रहे दत्त्वा
एव दिने अस्तमनास्तिकः स्यात् । सज्जता भुक्तिं दत्त्वा एव दिनेऽह्निगतिका
ग्रहः स्यात् ।

• • • भवामं फलं ग्रहे दत्त्वा तान्कालिको ग्रहो भवति ।
अथैव रात्रगते • • • • •

अथ देशान्तरकर्म व्याख्यायते । सङ्घात उत्तरेषु या रेखा यावन् मेरुगता तस्यां रेखायां ते भद्रा आगताः । भागे च ते पूर्वोत्तरेषु वा रेखान्तरकर्माणां स्वदेशिका भवन्ति । तत्र या रेखा पूर्वोत्तरेषु योजन-संख्या सूच्यते सा न ज्ञायते । रेखापरिज्ञाने सति तदर्थमाचार्यगोक्त-मुज्जयिनीयास्योत्तररेखाया इति । ततोऽप्युज्जयिन्या उत्तरेषु न ज्ञायते केषु केषु जनपदेषु आगता इत्येके पौलिशाः पठन्ति ।

उज्जयिनीरोहितककुब्जया हिमनिवासिमेरुषां ।

देशान्तरं न कार्यं तत्रेखा मध्यमस्यत्वात् ॥

इयमाख्या प्रायेण पुलिशकृता न भवति कुतश्चत्वात् । यस्माद्देशान्तर-कर्म विना कुब्जया हिमनिवासिना हृक्प्रपञ्चयोरैक्यं न भवति तत्र चार्थे प्रतिजानीमहे निश्चयेन वयम् । अथ देशं परिज्ञातुमिच्छति किं रेखा पूर्वोत्तरेषु वा । तदाभीष्टदेशे स्फुटनक्षत्रगणितेन गणयित्वा देशान्तर-कर्माणां विना ततो निर्माणाचारगुटिका चारोच्य निरूपयेत् । यदि करणागतेन प्रपञ्चेन तुल्यं प्रपञ्चं तदा स्वदेशो रेखायां स्थितः । अथ करणागतात् प्रपञ्चत्वात् पूर्वमेव हृक्प्रपञ्चं भवति तदा स्वदेशो रेखायां अपरेण ज्ञातव्यः । अथ करणागतात् प्रपञ्चानन्तरं हृक्प्रपञ्चं भवति तदा रेखायां पूर्वार्धे ज्ञातव्यमिति । अथ कियद्भि योजनेरयं देशः पूर्वोत्तरेषु वा ज्ञातुमिच्छति तदा करणागत-प्रपञ्चहृक्प्रपञ्चयो-रन्तरे या घटिकास्ताभिः खणाष्टवेदान् भङ्ग्यं षट्धा विभज्यावामं देशान्तरयोजनानि भवन्ति । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते षोडशाध्याये—

हृग्गणित-प्रपञ्चयोरन्तरघटिकाफलं षडे मध्ये ।

देशान्तरं धर्मं प्राक् प्रपञ्चणे च क्षयः पश्चात् ॥२७॥

प्रपञ्चान्तरघटिकाभूपरिधिवर्धं विभाजयेत् षट्धा ।

फलयोजनेष्ववस्थाः प्राग्धः प्रागपरयोर्देशः ॥२८॥

अथ तैर्योजनेर्यत् कर्म तदाह ।

उज्जयिनी यास्योत्तर-रेखायाः प्रागृणां धर्मं पश्चात् ।

देशान्तरभुक्तिवधात् खण्वाष्टवेदैः कलाद्याप्रम् ॥२५॥

संस्कृतभाषायां करणम्

१७

वाक्यायः । उज्जयिन्योपनक्षिता या याम्योत्तररेखा सा उज्जयिन्यो-
याम्योत्तररेखा तस्या उज्जयिनीयाम्योत्तररेखायाः प्राग्गणं पूर्वदेशेषु
कृणमित्यर्थः । धनं पचादिति । अपरादेशेषु धनमित्यर्थः । तत
एतदित्याह । देशान्तरभुक्तिवधात् खखाष्टवेदेः कलाद्यामिति ।
देशान्तरण भुक्तिवधो देशान्तरभुक्तिवधः देशान्तरयोजनैरिष्टग्रहभुक्तिवध
इत्यर्थः तस्मात् । खं च खं च अष्टौ च वेदाश्च खखाष्टवेदास्तौ कलाद्यामं
कला आदौ यस्य फलस्य तत् कलादि, कलादि च तद् आमं च ।
लिप्तादौष्टयकस्य फलं भवति इत्याख्यायः ।

करणम् । इष्टदेशे देशान्तरयोजनानि ग्रहभुक्ताः सङ्गृह्य खखाष्ट-
वेदविभजेत् । चतुर्भिः सहस्रैरष्टभिः शतेरित्यर्थः । ४८०० । अत्रामं
लिप्तादि फलम् भवति । तन्मध्यमे ग्रहे धनमृणं वा कार्यम् । कदेत्युच्यते ।
लिप्तात्, पूर्वदेशेषु कृणमपरदेशेषु धनमिति । एवं कृते देशान्तर-
कर्माकृतौ ग्रहो भवति । रविचन्द्रचन्द्रोच्च चन्द्रपातभौमबुधशोचगोत्र-
गुरुगोत्रशोराणामन्यतमस्य सम्यग्स्थित्या भुक्त्या देशान्तरयोजनानां वध
सम्भवतीत्यर्थः ।

अयोदाहरणम् । कुरुक्षेत्रे करणागतात् प्रपञ्चत्वात् पश्चाद् दृग्ग्रहणं
सार्द्धया घटिकया भवति । अतो योजनानि कियन्ते । तद्यथा ।
भूपरिधिरियम् । ४८०० । नवत्या एनेः सङ्गृह्य पञ्चा विभज्य सख्यं ७२०० ।
पथः सार्द्धया घटिकया गुणितो जातः । अथ पञ्चा भागे कृते योजनानि
कुरुक्षेत्रे । १२० । एवमन्यतापुरादाहरणायमिति । अथ देशान्तरकर्मा
तद्यथा । देशान्तरयोजनानि १२० । अर्कभुक्त्या नया ५८।८ गुणितानि
योजनानि ७०८६ । खखाष्टवेदेर्भागं कृते सख्यं लिप्तादि १।२८।
अर्कादन्मात् ०।२८।३८।१६ संशोध्य जातो देशान्तरर्हस्कृताऽर्कः
०।२८।३६।४८ । एव चन्द्रचन्द्रोच्च चन्द्रपात-भौम-बुध-शोच-गुरु-गुरु-शोच-
शोराणां भुक्तयो यथाक्रमेण सम्यग्माः । तद्यथा -सप्त शतानि नवत्यधि-
कानि लिप्तानां त्रिंशत्सप्तत्युस्त्रिंशत् चन्द्रस्य । लिप्ताः षट् त्रिंशत्
अन्वारिंशद् इन्दुस्य । लिप्तात्तयं त्रिंशत् दश चन्द्रपातस्य । एकत्रिंश-
त्त्रिंशत् त्रिंशत् षड्विंशतिर्भूमिष्य । लिप्तानां शतद्वयं पञ्चचत्वारिंश-
दधिकं द्वात्रिंशद् त्रिंशत्, शोचगनेर्बुधस्य । लिप्ताद्यतश्च एकोनषष्टि

विलिप्ताः जीवस्य । वल्लवतिर्लिप्ताः सप्त विलिप्ताः शुक्रशीलस्य । द्वे लिप्ते
मध्यमभुक्तिः घनेः । अहोनाऽपि लिख्यते ।

रवि	चन्द्र	म	बु	शु	शु	श	उ	पा
५८	७८०	३१	२४५	४	८६	२	६	३
८	३४	२६	३२	५८	७	०	४०	१०

एता देशान्तरयोजनैरमोभिः । १२० । गुणिता जाता यथाक्रमेण
च ८४८७० । ८०० । ३८० । ३७७२ । २८४६४ । ५८८ । ११५३४ । २४० । अथ अत्र
क्षणाष्टवेदैर्भागे हतं फलानि

चन्द्र	उ	पा	म	बु	उ	शु	श
१८	०	०	०	६	०	२	०
४५	१०	४	४७	८	७	२४	३

यदेशार्कस्य तदेव बुधगुणयोः । एतानि मध्यमानां यद्वाणां देशान्तर-
कर्मा फलानि कुर्वन्ते मध्यमां गोभ्यानि पूर्वस्यां रेखातः स्थितत्वाद्
देशस्येति ।

एवं देशान्तरं क्षदिशे गणकेहदाहरणायम् । अधुनाऽर्कस्य क्षष्टी-
करणमाह ।

पञ्चगुणाः सप्तरसाः शरनन्दाः षोडशेन्दो गोऽर्काः ।

छतगुणचन्द्रा राश्वर्द्धलिप्तिकाः परिण्डताः सवितुः ॥१६॥

अथ च करणम् । इष्टदशमिकमिष्टकालिकं मध्यमाके संख्याप्य
तत्तत्तस्माद् राशिद्वय विंशतिभागा अकस्य मन्दोर्ध्वं २।२०।०।०। विंशोध्य
केन्द्रं भवति । तस्माद् वक्ष्यति आचार्य्य "शुद्ध. केन्द्रमुच्चोत्तर." इति ।
तत्त केन्द्रात् ज्याकेन्द्रं कार्य्यम् । तत्करणमाचार्य्य वक्ष्यति । विषम
भुक्तस्य समं भाग्यस्येति । तत्र राशिद्वयस्य केन्द्रे प्रथमपदमिति संज्ञा ।
तच्च यावद्वाशिद्वय तावद्विषमपदकथकेन्द्रम् । ततो यावद्वाशिषट्कं
तावत् समपदम् । अतो यावद्वाशिनवकं तावद्विषमं पदम् । अस्मात् एवं
यावद् राशिद्वादशकं तावत् समपदम् । एवं विषमपदस्ये केन्द्रे भुक्तात्
फलमनितव्यमिति । समपदस्ये भोग्यादिति । एतदुक्तं भवति केन्द्रं

प्रथमपदे भवति तदा तदेव ज्याकेन्द्रम् । अथ द्वितीये पदे भवति तदा राशिषट्कादपास्य ज्याकेन्द्रं भवति । अथ तृतीये पदे भवति तदा तस्माद्वाशिषट्कमपास्य शेषं ज्याकेन्द्रम् । अथ चतुर्थे पदे भवति तदा राशिषट्का १२। दपास्य शेषं ज्याकेन्द्रं भवति । एवं ज्याकेन्द्रं कृत्वा तस्मात् फलमानयेत् । तदा विषमे भुक्तस्य समे भोग्यस्यति म्यायेनानौतं फलं भवति । एवं ज्याकेन्द्रस्य राश्यर्धे राश्यर्धे खण्डकं भवति । अतो राशिविषये षट् खण्डकानि । पञ्चगुणाद्यानि । राशिषट्काद् ऊर्ध्वं ज्याकेन्द्रं नास्ति । तत्र प्रथमे राश्यर्धे पञ्चगुणा, पञ्चविंशत् । द्वितीये राश्यर्धे अमरसाः समवष्टिः । तृतीये राश्यर्धे शरनन्दाः पञ्चनवति । चतुर्थे षोडशेन्द्रवः शरं षोडशाधिकम् । पञ्चमे गोऽर्काः एकोनविंशदधिकं शतम् । षष्ठराश्यर्धे क्षतगुणचन्द्राः चतुर्विंशदधिकं शतम् । अङ्गनापि ३५।६७।८५।११६।१२८।१३४। तत्र यावत् संख्यानि केन्द्रस्य राश्यर्धानि भुक्तानि भवन्ति तावत् संख्यानि खण्डकानि पञ्चगुणाद्यानि गणयित्वा तावत् संख्यं यज्ञश्चमिति तदेकान्ते स्थापयेत् । ततो राश्यर्धान्यपास्याव-
शेषं भागादिकं लिप्तापिच्छोकार्थम् । तद्भुक्तमंग्यान्तरेण सङ्गुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावासलिप्तादिफलं तद्भुक्तखण्डके सयोज्यार्कफलं भवति । करणम् । ज्याकेन्द्रं लिप्तापिच्छोक्तस्य नवभिः शतेर्विभजेत् । तस्माद्द-
संख्यया खण्डकं भवति । शेषं च विकलमंशं भवति । तद् भुक्तखण्ड-
कस्य भोग्यखण्डकस्य चान्तरं कार्यं तद्गुणकारं भवति । तदेकान्तं स्थापयेत् । भुक्तार्धे ततो गुणकारेण विकलं सङ्गुण्य नवभिः शतेर्विभज्या-
वासं लिप्तादिफलं भुक्तखण्डके सयोज्यार्कफलं भवति । तस्य षष्ठरा-
भागे कृते भागा भवन्ति । तस्माद्यमार्कं धनमृषं वा कार्यं तस्माद्
वर्णयति । "स्वफलमृषं धनं मध्य इति कार्यमिति भण्यते ।" "षड्राश्यने
केन्द्रे षष्ठमधिकं धनं"मिति । एवं कृते मध्यमोऽर्कं स्फुटी भवति ।

अथोदाहरणम् । तद्यथा । देशान्तरमंस्कृतोऽर्चरात्रिको मध्य-
मार्कोऽयं १०।२८।३६।४८। अस्मादर्कमन्दोच्चमिदं १२।२०।१०। संगोध्य
जाते १०।८।३६।४८। एतच्चतुर्थपदस्थितत्वाद् राशिदादशकाद् १२।
अपास्य शेषं केन्द्रमिदं ११।२१।२३।२२। अस्मात् समे भोग्यस्येति
व्याख्यास्यते । एतज्जिप्ता पिच्छोक्तं जातं ३०।८३।२२। अस्मि नवभिः शतेः

।८००। भागो हते अवाप्तानि त्रीणि व्याखण्डकानि पञ्चगुणाद्यानि ।
 तृतीयं शरनन्दा । ८५। तन्मादिदमवाप्तं भुक्तखण्डं ८५। शेषं विकृतं
 संक्षमिदं ३८३।१२ एतद्भुक्तभोग्यखण्डयोरनयोः ८५।११६ अस्यैव २१
 गुणितं जातं ८०४७।१२। अस्य नवभिः शतेर्भागे हते अवाप्तं लिखादिफलं
 ८।५६। एतद्भुक्तखण्डकेऽस्मिन् ८५ संयोज्य जातं १०३।५६। अस्य
 षष्ठ्या भागो हते भागादिफलम् १।४३।५६। एतत् केन्द्रस्य षड्भागाधिकत्वाद्
 धनसंक्षम् । एतदध्यमेऽर्कऽस्मिन् ०।२८।३६।४८। संयोज्य जातं स्फुटोऽर्कः
 सुखचिते १।०।२०।४४।

अथ चन्द्रमसः स्पष्टोक्तिरुपमाह ।

चन्द्रमसः सप्तनगा वसुमनवः नवनखा रसेषुयमाः ।

रसवसुयमलाः पञ्चवयसा ग्रहः केन्द्रमुच्चानः ॥१७॥

करणम् । इष्टदेवमिकमिष्टकानिकं मध्यम चन्द्र मस्याप्य तन्मात्
 तात्कालिकं स्वमन्दोच्चमपास्य केन्द्रं भवति । तन्मादिकं वत् फलमानेतव्यम् ।
 किन्तु विगेषोऽत्र । तत्र पञ्चगुणाद्योः फलमानेतव्यम् । अथेन्दो सप्त-
 नगादीरमाभिः प्रथमाख्यं राश्यर्धे सप्तनगा, सप्तममति, द्वितीयं राश्यर्धे
 वसुमनवोऽष्टचत्वारिंशदधिकं शतम् । तृतीयं नवनखा नवाधिक-
 शतद्वयम् । चतुर्थे रसेषुयमा षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयम् । पञ्चमे रस-
 वसुयमलाः षडशीत्यधिकं शतद्वयं षष्ठं राश्यर्धे पञ्चवयसाः पञ्चवयस्यधिकं
 शतद्वयम् । अर्धेनापि लिख्यन्त । ७७।१४८।२०८।२५६ २८६।२८६।
 एतेः पूर्ववद् व्याकेन्द्रनिमाः पिण्डाकृत्य नवभिः शतेर्विभजित् । अवाप्ताङ्क-
 समं खण्डं सत्त्वं भवति । सप्तनगादीनां तद्भुक्तखण्डं भवति । नवशत-
 भक्तस्य निमापिण्डस्य यत् शेषं तद्विकृतसंक्षम् । तद् भुक्तभोग्यान्तर-
 खण्डेन मङ्गल्य नवभिः शतेर्विभज्यावाप्तं कलादिफलं भुक्तखण्डके संयोज्य
 चन्द्रफलं भवति । तन्मध्यमचन्द्रमसि धनमृणं वा कार्यमिति । कटेति
 मन्थने । षड्भागाधे केन्द्रे कृष्णमधिके धनमिति । एवं कृते चन्द्रः स्फुटो
 भवति । ग्रहः केन्द्रमुच्चान इति । ग्रह एव केन्द्रं भवति । किम्भूत
 इत्याह । उच्चानः उच्चान ऊन, उच्चान । सर्वस्य ग्रहस्य मन्दकर्माणि
 ग्रहान् मध्यमान् मन्दं विगोध्य मन्दकेन्द्रं भवति ।

अथोदाहरणम् । तदुपपत्तिः । देगान्तरसंस्कृतं कुर्वतेने मध्यम-
चन्द्रोऽधरात्रिकोऽयं ५१०१०४६ । अत्रान्तराक्षरमिदं ४८५५४१
संशोध्य जातं १८२२५ । एतन्निमाषिण्डीकृतं जातं २३०२४१ । अस्य
नवशतेभागे कर्त्तव्यम् २ । एतत्तन्त्रादुत्तराक्षरमिदं १४८ शेषं ५०२५
एतद्भुक्तभोग्यान्तराक्षरमिदं ६१ मङ्गल्य नवभिः शतेर्विभज्यावासं निमादि-
फलमतत् ३४१ भुक्तखण्डेऽस्मिन् २४८ मयाध्य चन्द्रफल निमादि जातं
१८२११ । अस्य षष्ठः भागः कर्त्तव्यः । एतत्केन्द्रस्य
षड्राश्रयत्वादुत्तरम् । अत्रा मध्यमचन्द्रादक्षात् ५१०१०४६ विंशोध्य
जातं ५१४१५४५ । अस्य भागोऽर्कफलस्यत्वादिति । अर्कफलमिदं
१०१५६ । अस्य भागगितेन । मः समाश भागः । समविंशत्या भागमप
हृत्यावासं निमादि ३५५ । एतत्फलमर्कवद् धर्मं कर्त्तव्यं जातः स्फुटचन्द्रः
५१४१८४० । एवं मध्यरादाहरणायमिति । अधुना कस्मिन् पदे
वर्त्तमानात् केन्द्रात् भुक्तस्य फलमासायने कस्मिन् पदे भोग्यस्य च । कदा
धर्मं कदा करणम् । तथार्कफलनेन चन्द्रमसो यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

विषये भुक्तस्य सम भोग्यस्य स्वफलमृगधने मध्ये ।

भांगोऽर्कफलमेवन्दोः षड्राश्रयनाधिके केन्द्रे ॥१८॥

वाक्यार्थः । विषये भुक्तस्येति । विषयपदे केन्द्रे प्रथममृतीयपदयोः
स्थित इत्यर्थः । तत्र पदस्य यद् भुक्तं तज्ज्याकेन्द्रमिति । समे भोग्यस्येति ।
समपदे केन्द्रे द्वितीये चतुर्थपदयोः स्थित इत्यर्थः । तत्र पदस्य यद् भोग्यं
तज्ज्याकेन्द्रमिति । षड्राश्रयने केन्द्रे करणम् । अधिके धनमिति । क
इति मध्ये । मध्यमग्रह इत्यर्थः । भांगोऽर्कफलस्येन्दोरिति । अर्कफलस्य
मैः समोऽंशो भागः । समविंशतितमो भाग इत्यर्थः । स चन्द्रोचन्द्रमसः
अर्ककेन्द्रवशाद् धनमृगं वा कार्यः । चन्द्रमसोऽर्थार्थः । इयमाख्यार्क-
चन्द्रयोः स्फुटोत्तरादि व्याख्याता पुनरपि बालव्युत्पादनाय विव्रियते ।
तदुपपत्तिः ।

करणम् । यदि प्रथमपदे राशिद्वयोर्न केन्द्रं भवति तदा तस्मात् फल
मानेतव्यम् । अथ द्वितीये भवति राशिषट्कादप्यस्य, तृतीये पदे भवति
तदा राशिषट्कं विंशोध्य ; चतुर्थे पदे तदा राशिषट्कादप्यस्य केन्द्रं भवति ।

तस्मात् फलमर्जितम् । एवं सर्वत्र मन्दकर्मणि । क्वाप्तिकरणे
 ल्याकरणे चरदनकर्मणि अपि यत्र केन्द्रमुद्दिश्य फलमानोयते तत्रानेनेव
 प्रकारेण शोधकेन्द्रं वर्जयित्वा । यदापि तत्राभिहित एव प्रयोगः
 आचार्य्येति फलानयनं व्याख्यातम् । भौमादीनामर्कवन् मन्दफलं कार्यम् ।
 यस्माद् वक्ष्यति प्राग्बत् एकादीनामिति । धनस्य वा तेनैव प्रकारेण मन्द-
 कर्मणीति । भौमोऽर्कफलस्येन्द्रियेतद् व्याख्यायते । अर्कस्फुटो-
 क्रियमाणे यत्फलमागतं तत् प्रत्यक्षया विभज्यावासं लिमादिफलं भवति ।
 अर्ककेन्द्रे षड्गण्युने ऋणमधिकं धनमिति स्फुटचन्द्रमसि कार्यमिति ।
 अशोदाहरणं पूर्वमत्र प्रदर्शितमिति । इदानीं स्फुटोत्तरं चन्द्रार्कयो-
 र्भूतशोदाह ।

पञ्चदशकेन विभज्य भानुमतो भोग्यमानकं पिण्डम् ।

शशिनोऽगण्यं वसुभिः जयधनधनहानयः स्वगतो ॥१६॥

अत्र करणम् । अर्ककेन्द्रे स्फुटोत्तरमात्रे यद् भुक्तभोग्यगुणान्तरं
 प्राक् स्थापितं तस्य पञ्चदशभिर्भागमपह्न्यावासं लिमाद्यमर्कभुक्तिफलम् ।
 चन्द्रमसि स्फुटोत्तरमात्रे यद् भुक्तभोग्यगुणान्तरं प्राक् स्थापितं तस्य
 मसगुणस्याष्टभिर्भागमपह्न्यावासं चन्द्रभुक्तिफलम् । तच्चार्कचन्द्रयोः स्व-
 भुक्तिफलम् । केन्द्रे प्रथमपदस्य स्वभुक्ता ऋणं कार्यं द्वितीयपदस्य
 धनमिति । एव कृतेऽर्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्तो भवतः । तद् यथा — अर्कभोग्य-
 मानपिण्डकानोमानि १५।२२।२८।२१।११।५ एतेभ्यः पञ्चदशहतेभ्यः फलानि
 २ | २ | १ | १ | ० | २० | एवामन्यतमं | ५२ | अर्कफलं मध्यम-
 २० | ८ | ५२ | २४ | १२ | २० | भुक्तावत्र ५८।८ मकरादिस्थे केन्द्रे रवौ ऋणम् । कर्कादिस्थे धनम् । एवं
 कृते अर्कभुक्तिः स्फुटा भवति ।

अथ चन्द्रस्य भुक्तिः । यथा चन्द्रस्य भोग्यमानकसंज्ञानि षट्शुक्लानी-
 मानि ७७।७१।६१।४७।३०।१० एतेभ्यः मसगुणेभ्योऽष्टहतेभ्यः फलानि
 ६७ | ६२ | ५२ | ४१ | २६ | ८ | मकरादिस्थे चन्द्रकेन्द्रे ऋणम् ।
 २२ | ७ | २२ | ७ | १५ | ४५ | कर्कादिस्थे धनम् । एवं कृते चन्द्रभुक्तिः स्फुटा भवति । अशोदाहरणं
 प्रकटार्थत्वात् न प्रदर्शितमिति । अथान्यत्स्फुटान्तरभुक्तिस्फुटोत्तरमात्रं—

गतिभोग्यखण्डकवधास्तत्र नवभिः शते रवोन्दुफलम् ।

प्राग्बुक्रादीनां जयधनधनहानयः स्वगत ॥२०॥

वाक्यार्थः । गतिभोग्यखण्डक वधः । गतिभोग्यखण्डकवधः । तस्मात्तन्मिति । करित्याह । नवभिः शतेरपि किं तत् । रवोन्दुफलम् । रविश्च इन्दुश्च रवोन्दू तयोः फलं रवोन्दुफलम् । प्राग्बुत् पूर्ववदित्यर्थः । भयमभिप्रायः आचार्यस्य । यथा न केवलं भोग्यखण्डकवधास्तन्म । नवभिः शतेः शुक्रादीनां स्वफलं कार्यम् । भुजेर्यास्तु मन्दकर्षेण सकसत्-फलमानेतव्यम् ।

सर्वेषामपि पञ्चगुणाद्यैः धनमृणं चार्कवदित्यर्थः । जयधनधन हानयः । इति । कार्या इत्यर्थं करणं । यद्यपि सामान्येनोक्तं गति-भोग्यखण्डकवधादिति तथापि पक्षस्य मध्यमभुक्ता स्वमन्दोच्चमध्यम-भुक्तीनां यद् स्फुटाक्रियमाणं यद् भोग्यखण्डकमासात् तेन संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावाप्तं निमादिफलं भवति । ततः स्वभुक्ता धनमृणं वा कार्यम् । स्वकेन्द्रे प्रथमपदस्ये ऋणम् । द्वितीयपदस्ये धनम् । तृतीयपदस्ये धनम् । चतुर्थपदस्ये ऋणमिति । स्वमध्यमभुक्तो एवं कृते स्फुटाभुक्तिर्भवति । तद् यथा चर्कस्य पञ्चगुणाद्यैर्भोग्यखण्डकेर्मध्यमभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावाप्तम् । निमादिफलानि यथाक्रमेणानि यथाकालं धनमृणं वा कार्यम् । कदा धनं कर्कटादौ केन्द्रे । मकरादौ ऋणम् । रविभुक्तावपि ॥८॥ एवं कृतेऽर्कभुक्तिः स्फुटा भवति ।

$$\begin{array}{c|c|c|c|c|c|c} २ & २ & १ & १ & १ & ० & ० \\ १८ & ६ & ५० & २२ & १ & २० & \end{array}$$

चन्द्रमसः यथा समनगाद्यैः खण्डके केन्द्रभुक्तिमिमां ७८१।५४ संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावाप्तं कलादिफलं यथाक्रमेणदं

$$\begin{array}{c|c|c|c|c|c|c} ६० & ६१ & ५२ & ४० & २६ & ८ & ८ \\ ८ & ५५ & १२ & ५८ & १० & ४२ & \end{array}$$

यथाकालमन्यतमं फलं स्वकेन्द्रे मकरादि-राशिषट्के ऋणम् । कर्कटादिगे धनं कार्यम् । चन्द्रभुक्तावस्थां ७८०।२४ एवं कृते चन्द्रभुक्तिः स्फुटा भवति । एवं शुक्रादीनामिति । स्वमध्यभुक्तिं भोग्यखण्डकेन संगुण्य नवभिः शतेर्भागमपहत्यावाप्तम् । स्वमन्दकेन्द्रवशेन धनमृणं वा कार्यम् ।

अर्कवत् । न केवलं भुक्तेः यावद् ग्रहण्यापि मन्दफलमर्कवदानेत्यम् । ततः इन्दुसुतस्य द्विगुणितमित्यादिकं कार्यम् । प्राग्बत् शुकादीनामिति । इत्यस्मात् वचनात् एव गम्यते । आचार्यस्यायमभिप्रायः इति । तथा धनम्भुगं चार्कवदेव मन्दकर्मणि कार्यमिति । ननु वसुधासुतादीनामपि किमर्हमाचार्यः पठति यत्तारा चहाणां वारादिगणनया अथ शोषापेक्षया । तथा बुधः शोचः । अथ मन्दार्पेक्षया तथापि । सौरो मन्द इति । या ततः यस्मात् शुकादीनामित्युक्तम् ।

अतोऽप्यने पञ्चस्य वक्ष्यमाणपेक्षया शुकादीनां कृतार्था यस्मात्—

शुकस्य सूर्यवत् फलमिन्दुसुतस्य द्विमङ्गणितम् ।

भौमस्य पञ्चगुणितं गुरोः स्वराशेन संयुतं द्विगुणम् ।

मार्गमनुभागयुतं चतुर्गुणं पञ्चागोममिति ।

अभिप्रायमिति तथा ज्ञापयति । यथा शुकादीनां शुकभक्तावपि शुकस्य अर्कवत् फलमित्यादिकं कर्म कर्तव्यम् । इत्यथोदाहरणम् । तद् यथा । भुक्तिमिमां ५८ ८ संशोध्य जाता स्फुटा भुक्तिः ५८।४८० भोग्यखण्डकेनानेन २१ अर्कभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतेरामं निमादि १।२० । एतत् केन्द्रस्य चतुर्थपदत्वात् अर्कस्य मध्यमभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य जाता स्फुटाकभुक्तिः ५०।४६ ।

अथ चन्द्रमध्यमभुक्तेरस्याः ७८०।१३४ चन्द्रोच्चभुक्तिमिमां ६।४० संशोध्य जाता केन्द्रभुक्तिः ७८३।५४ । एतत् भोग्यखण्डकेनानेन ६१ संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावामं निमादिकम् ४३।८ । एतत् केन्द्रस्य प्रथमपदस्थितत्वात् चन्द्रमध्यमभुक्तेरस्याः ७८०।१३४ संशोध्य जाते स्फुटभुक्तिरियं ७३७।२७ । एवं कृते चन्द्रार्को भुक्तिमहितो स्फुटाविमो रविः १।०।२०।४४ चन्द्रः ५।१४।१८।२६ एवं सर्व्वोदाहरणार्थं गणकैरिति । अथ नक्षत्रतिथिकरणच्छेदः क्रियते तदर्थं दिनप्रमाणमुपयुज्यते । तत्र स्वदेशे चरदन्तानयनमुपयुज्यते । तत्र करणमाचार्यस्त्रिप्रश्नाध्याये वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वादिद्वाभिधोयते । तस्मात् स्वदेशे चरदन्तानयनमाह —

नक्षत्रतिथयोऽष्टविभक्ताः पञ्चरसा वसुहता दशत्रिहताः ।

विषुवच्छायागुणिता स्वदेशजा चन्द्रलदिनाड्यः ॥२१॥

वाक्यार्थः । नव च त्रिययश्च नवतिथयः अष्टविभक्ताः षोडशविभक्ता इति । पञ्च च रसाश्च पञ्चरसाः । वसुहताः अष्टभिर्विभक्ता इति । दशत्रिहता इति । विषुवच्छायागुणिता इति । विषुवच्छाया विषुवत् छाया, तथा गुणिताः । विषु स्थानेषु स्वदेशविषुवच्छाया गुण्यते तथा स्वच्छेदेन विभाजनीया इत्यर्थः । एवं कृते स्वदेशत्रासरदलविनाशः इति स्वदेशः । कात्ता इति भणति । चरदलविनाशः चरार्धचपका भवन्तीत्यर्थः ।

करणम् । नव तिथयः एकानवस्त्यधिकं गतमित्यर्थः । १५८ । एताः स्वदेशविषुवच्छायया संगुण्य अष्टभिर्विभजेत् । षोडशभित्यर्थः । अत्राप्तं स्वदेशमेव चरदलचपका भवन्तीत्यर्थः । पञ्चरसाः पञ्चषष्टिरित्यर्थः । ६५ । एताः स्वदेशविषुवच्छायया संगुण्य वसुमिविभजेत् । अष्टभित्यर्थः । सत्त्वं स्वदेशतृषचरदलचपका भवन्ति । दश १० । तांश्च स्वदेशविषुवच्छायया संगुण्य त्रिभिः । १। विभजेत् सत्त्वं स्वदेशमिधुनचरदलचपका भवन्ति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । नव तिथयः । १५८ । एताः कुबचेव-
विषुवच्छाययानया । ७। संगुण्योष्टिभिर्विभज्यावामं ६८ । कुबचेवै मेष-
चरदलचपकाः । अथ पञ्च रसाः । ६५ । विषुवच्छाययानया । ७। संगुण्याष्टभि-
विभजेदवामं ५७ । एते तृषचरदलचपकाः । दश एतेविषुवच्छायया ७ ।
संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावामं २१ । एते तत्रैव मिधुनचरदलचपकाः । एवं
स्वदेशिकाचरदलचपका इति । अथ तेचरखण्डकीः प्रतिदिवसिकं चरदला-
मयनं व्याख्यायते । तत्र स्फुटार्कं केन्द्रं परिकल्प्य तस्मात् व्याकेन्द्रं
कार्यम् । ततो व्याकेन्द्रे राशिर्यं भवति तदा व्याकेन्द्रं लिमापिण्डोक्त्य
स्वदेशमेव चरदलखण्डेन संगुण्याष्टादशभिः शतैर्विभज्यावामम् । स्वदेशोऽभीष्ट
चरदलखण्डका भवन्ति । इष्टदिने । अथ व्याकेन्द्रे राशिर्यं भवति ।
तदा भागादिकं लिमापिण्डोक्त्य स्वदेशमिधुनचरदलखण्डेन संगुण्याष्टा-
दशभिः शतैर्विभज्यावामम् इष्टदिने स्वदेशमिधुनचरदलचपका भवन्ति ।
मेषतृषचरदलखण्डे संयोज्य इष्टदिने चरदलं भवति । अथ इष्टदिने केन्द्रं
राशिर्यं भवति तदा चरखण्डानि शोणि सभ्यन्ते । एवं राशिर्ययात् पूर्व
व्याकेन्द्रं सम्भवति इति । एवं प्रतिदिनं चरार्धकरणमिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । स्फुटोऽर्कः १।०।२०।४४ अत्रैको राशि-
शतः प्रथमं चरखण्डकमित्यर्थः । इदं । ६८ । अत्र भागादिलिमापिण्डोक्तं

२०।४४। एतत् स्रष्टवदलखण्डेनानेन । ५७ संगुणितं जातम् । ११७४ ।
अष्टादशभिः शतैर्विभज्यायामं न किञ्चित् । तस्मादिदमेव । ६८ । तस्मिन्
दिने चरदलमिति । अथ तेन प्रतिदिनं चराहंन यत् कथं तदाह ।

चरदलविनाडिक।गतिकलावधात् खखरसाग्निलब्धकलाः ।
कृणमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥२२॥

चरदलविनाडिकानां गतिकलावधः । तदेवसिकैः चरदल-
चरखण्डकैः अर्धोष्टयहभुतेर्वध इत्यर्थः । तस्मात् खखरसाग्निलब्धकला
इति । खं च खं च रसाद्य चग्नयश्च खखरसाग्नयः तैः लब्ध खखरसाग्नि-
लब्धम् । लब्ध च तत्कलाय ता लब्धकलाः निमाद्यमित्यर्थः । कृणमुदयेऽस्त-
मये धनमिति । कृणमुदये चोदयिके ग्रहे कृणमित्यर्थः । अस्तमये
धनमिति । अस्तमयिके ग्रहे धनमित्यर्थः । किं तदनमिति किं
निमित्तम होस्विदिग्गोऽस्तोत्याह । उत्तरगोलमिति मेवादिराशिषट्के
वर्त्तमानेऽर्के इत्यर्थः ।

कृणम् । अर्धरात्रिकयहस्य स्वभुक्तिपटं विगोध्यास्तमयिका यद्गो
भवत् । तथा स्वभुक्तैः पचिगुणं विगोध्यार्धरात्रिकात् चोदयिके कर्मेयाग्यः ।
चरदलान्ये कर्मेयि ननु पुनर्यन प्रकारेण पूर्वं व्याख्यातो तेनेष्टदिनचरदल-
चरखण्डकेयहभुक्तिं रगुण्य खखरसाग्निभिर्विभज्येत् । ११७० । त्रिभिः
सहस्रैः षट्शतैरित्यर्थः । अद्यापि निमादियहफलं भवति । तदनमृणं
वा । चोदयिके अस्तमयिके वा कायम् । मेवादिराशिषट्के वर्त्तमाने-
ऽर्केऽस्तमयेऽर्कं धनमुदयिके कृणम् । तुलादिराशिषट्के वर्त्तमानेऽर्के-
ऽस्तमयिके ग्रहे कृणमुदयिके धनमेवं पादोनभुक्तिविभागोनभुक्त्या यद्यथोरन्तरं
काय्ये नान्यथा कश्चिन् काले इति ।

अतोदाहरणं निष्पद्योक्तत्वादस्वामार्थ्यायां खण्डखाद्ये न प्रदर्शित
मिति । इदानीं दिनरात्रिप्रमाणप्रदशनार्थमाचार्य आह—

पञ्चदशहोनयुक्ताचराहंनडौभिरुत्तरं गोले ।

याम्ये युक्तविहोनादिसङ्गुणा रात्रिदिननाड्यः ॥२३॥

वाक्यार्थः । पञ्चदशघटिका इत्येवं होनयुक्ताचराहनाङ्किभिरिति । चरदलमेव चराहे तस्य नाङ्किनाम्नाभिवेकस्मिन् देये पञ्चदशविधोना यन्त्रस्मिन् प्रदेये युक्ता इति । एवं कहेति । उत्तरगोल इति । मेघादि-
घटके इत्यर्थः । दक्षिणगोले तुलादिगोऽर्कं युतहाना इति । एता एव
पूर्वस्मिन् प्रदेये युता यन्त्रस्मिन् प्रदेये हाना विपरीता इत्यर्थः । एवं-
विधाः सन्धः द्विसंगुणाः । २। द्वाभ्यां भुजिता रात्रिदिननाष्ट इति । रात्रेव
दिनस्य च यथाक्रमेण नाङ्किना भवन्तात्वर्थः ।

करणम् । पूर्ववद् इष्टदिन-चरकासखण्डका चान्वयन्ते । तेषां पट्ट्या
भागमपहृत्य चराहघटिका भवन्ति । तत्र चरदलघटिकास्थानहये
संख्याप्य पूर्वस्मात् प्रदेयात् चराहघटिका विशोधयेत् । अपरस्मिन्
योजयेत् । मेघादिघटके सप्तमामेऽर्कं । अथ तुलादिके रात्रिघटकेऽर्कं
भवति तदा पूर्वस्मिन् प्रदेये शोधयेत् । अपरस्मिन् योजयेत् । एवं
कृते पूर्वस्मिन् प्रदेये रात्राहे भवति । अपरस्मिन् प्रदेये दिनाहं भवति ।
ततो रात्राहं द्विगुणोक्तत्वं रात्रिप्रमाणं भवति । दिनाहं द्विगुणोक्तत्वं दिन-
प्रमाणं भवति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । चरदलखण्डका अत्र दिनेऽमो । ६८।
एतेषां पट्ट्याभागमपहृत्य घटिकादि १।८। अथ पञ्चदशघटिका द्विसंगुणाः

१५
१।८

१५
१।८

११।५१

१६।८

अथाकस्योत्तरगोलत्वात् । पूर्वस्मात् प्रदेये चराहं विशोध्य अपरस्मिन्
सयोज्य जाते रात्राहेदिनाहं । रात्राहेद्विगुणं रात्रिप्रमाणमिदं २७।४२।
दिनाहेद्विगुणं दिनप्रमाणमिदम् ५२।१८। एवमेव रात्रिदिनप्रमाणे इति ।
इदानीं नक्षत्रच्छेदानयनमाह ।

भान्यश्विन्यादौनि ग्रहलिप्ताः खखवसुहता लभ्यम् ।

भुक्तिहृते गतगस्थे दिवसाः पट्ट्याहते घटिकाः ॥२४॥

वाक्यार्थः । ग्रहलिप्ताः ग्रहस्य लिप्ता खखवसुहता । खं च खं च
वसवश्च तेः हताः खखवसुहताः । यत्रत्यं तत् किमित्याह । भान्य-

श्रित्यादीनि । भानि नक्षत्राणि । अश्रित्यादियंवा तान्यश्रित्यादीनि
अश्रित्यातः भुक्तानि नक्षत्राणि सूच्यन्ते । इत्यर्थः । गते गम्ये च गतगम्ये
तैऽपि भुक्त्याहते दिवसाः इति । शेषे द्वे अपि यस्या गुणिते कृत्वा
तया स्वभुक्त्या ज्ञता । घटिका भवति इत्यर्थार्थः ।

कारणम् । इष्टदिने स्फुटचन्द्रस्य लिप्तापिण्डं कृत्वा खण्डवसुभिर्भजेत् ।
अष्टभिः शतैरित्यर्थः । अवाप्ताहुसमान्यश्रित्यादीनि नक्षत्राणि तावन्ति
यच्छेष भुक्तानि । शेषं गतसंज्ञं भवति । तदेव खण्डवसुभ्योऽपास्य
यदवशिष्यते तत् गम्यसंज्ञं भवति । ततो गतगम्ये च गतं गम्यं च स्फुटभुक्त्या
भागमपहृत्य दिवसा भवन्ति । शेषं यष्टया संगुण्य तथैव स्फुटभुक्त्या
विभज्यावासं घटिका भवन्ति । पुनरपि यष्ट्या संगुण्य तेनैव च्छेदेन विघटिका
भवन्ति । एवं दिवसादिकालं आगतः । तावत्कालः तस्य शतस्य तत्र
नक्षत्रे प्रविष्टस्य गतः । एवं गम्यादपि भुक्तिज्ञतात् दिवसाः घटिगुणशेषात्
भुक्त्याज्ञतात् घटिकाः विघटिकाः । एवं दिवसादिकालः आगतः तावत्
कालेन ततो नक्षत्रात् यातोऽन्यस्मिन् नक्षत्रे इति । चन्द्रस्य च चारवशेन
प्रत्यक्षं नक्षत्रं भवति । तस्मात् स्फुटचन्द्रं लिप्तापिण्डं कृत्वा अष्टभिः
शतैर्विभजेत् । सन्धाहुसमानि भुक्तनक्षत्राणि भवन्ति । नवेति गतगम्ये
च पूर्ववद् ज्ञात्वा गतं यष्ट्या संगुण्य चन्द्रस्फुटभुक्त्यावासम् । घटिकाशेषं
यष्टया संगुण्य तेनैव छेदेनावासं विघटिकाः । एवं घटिकादिफलं
स्वापयेत् । तद् यथा यः कालः कृतः । तस्य छेदो व्याख्यायते । सन्ध-
काक्षोऽर्द्धरात्रिघटिकाभ्यः संशोध्य यदवशिष्यते तदपि दिनप्रमाणात् संशोध्य
यावदवशिष्यते तावत् काले सन्धाहुनक्षत्रसमनक्षत्रे दिवसे निर्गतमिति
वक्तव्यम् । अथ सन्धकालादर्द्धरात्रप्रमाणे वा ...अपि संशोध्यते । तदा
ते संशोध्य यदवशिष्यते तावत्काले रात्रिशेषे सन्धाहुसमनक्षत्रादनन्तरं
नक्षत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । एवं गतविकलाः । अथ गम्याद् यः कालः
आगतः तमर्द्धरात्रिघटिकाभ्योऽपास्य यच्छेषं तावत्कालेन रात्रिशेषेण
सन्धाहुसमनक्षत्रादनन्तरनक्षत्रं तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वेदितव्यम् । अथ
सन्धकाक्षोऽर्द्धरात्राधिको भवति तदा तस्मादर्द्धरात्रघटिका विशोध्य यच्छेषं
तावत्काले सन्धाहुसमनक्षत्रादनन्तरं नक्षत्रं निर्गतमपरस्मिन् दिने इति ।

अथ लब्धकालोऽर्धरात्रिदिनप्रमाणमयोगाटधिका भवति । तदाहं अप्यर्ध-
रात्रिदिनप्रमाणं विधाय यः कालोऽवशिष्यते तावत्कालो लब्धाहुसमादनन्तर-
नक्षत्रमपर्यार्धरात्रात् प्रविष्टं वक्तव्यम् । अथ गतं न भवति तदा लब्धाहु
समनक्षरादनन्तरनक्षत्रमाधरात्रादेव प्रवृत्तिः । गम्ये वा सन्ध्याभाव इति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा स्फुटचन्द्रमा अयम् ५।१४।१८।२६
एतन्निमापिष्ठाकृतं जातम् ८८५८।२६। अथ खखवसुभिः १८००। भागे
चतेऽष्टमम् १२। अग्निनीपभृतिदादशममुत्तरा एवमुत्तरा चन्द्रममा
भुक्तेति । शेषं च गतमंशमिदम् २५८।२६ एतत् खखवसुभ्योऽष्टमम्
गम्यमंशमिदम् ५४०।२४ एवमवापि भुक्त्या भागं न प्रयच्छति । ततो दिवसो
न प्राप्त एकोऽपि । एवं गतं पक्ष्या संगुण्य चन्द्रभुक्त्यामया । ७१६
विभक्त्यावासदिवसादिकालः ०।२१।८। एवम् गम्यादपि पक्ष्या संगुण्य चन्द्र-
भुक्त्यामया ७१६ विभक्त्यावासघटिकादिकालः ४४।१। अथ गतात् छेदः
२१।८ क्रियते तद् यथा । अथ दिने रात्रार्धमिदम् १३।५२ एतत्
गतकालादप्यात् २१।८ जनमेशार्धरात्रप्रमाणं संशोध्य शेषं ७।१७। एतद्दिन-
प्रमाणं तस्मात् संशोध्य शेषम् । एतावत्कालः । तत्र दिने लब्धाहु
समनक्षत्रम् । अथ गम्यात् ४४।१ रात्रार्धमिदं १३।५२ संशोध्य शेषम् १०।८।
एतावान् कालो हितोयदिने लब्धाहुसमनक्षरादनन्तरनक्षत्रमिति । एवं
नक्षत्रप्रकरणम् । इदानीं तिथिच्छेदानयनार्थमार्यामाह

अर्कोनिचन्द्रलिप्ताः खयमस्वरभाजिताः फलं तिथयः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्त्यन्तरविभाजिते घटिकाः ॥२५॥

वाक्यार्थः । अर्कोनोऽर्कोनः अर्कोनिचामो चन्द्रश्च अर्कोनिचन्द्रः ।
तस्य लिप्ताः अर्कोनिचन्द्रलिप्तास्ता विभाजिताः, भक्ताः । कैरित्वाह ।
खयमस्वरेरिति । खं च यमी च स्वराश्च खयमस्वरास्तैः फलं च
तास्तिथयश्च । खयमस्वरभागहृतास्तिथयो सन्ध्यास्ते इत्यर्थः । गतं च
गम्यं च गतगम्ये ते द्वेऽपि पक्ष्या गुणिते भुक्त्यन्तरभाजिते इति । भुक्तिश्च
भुक्तिश्च भुक्ता । तयोरन्तरं भुक्त्यन्तरं तेन विभाजिते । विभक्ते इत्यर्थः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे चन्द्रार्कस्फुटभुक्त्यन्तरेण विभाजनाये इत्यर्थः । एवं यथा
खं घटिकादिफलं भवतीत्याख्यार्थः ।

करणम् । अर्द्धरात्रिकम्फुटचन्द्रमसः अर्द्धरात्रिकम्फुटाको विगोध्य यद-
वशिष्यते तस्मिन्नापिच्छोकार्यं ततस्तस्य लितापिण्डं खयमस्वरेर्विभजेत् ।
सप्तभिः शतैर्विगस्यधिकैरित्यर्थः । ७२० । अवासाहसमास्तिचयः सित-
प्रतिपत्प्रभृतिभुक्ता लभ्यन्त इत्यर्थः । शेषं गतसंज्ञं तदेव खयमस्वरेभ्यो
विगोध्य गम्यमञ्जं भवति । एवं गतगम्ये द्वेऽपि पक्ष्या संगुण्य अर्कचन्द्रयोः
स्फुटभुक्तयन्तरेण विभजेत् । लब्धं घटिकादिफलं भवति । पृथक् पृथक्
तत्र यः कालो गताद् गम्याद्वा लब्धः तावत्कालो लब्धाहसमसंग्याया-
स्तदनन्तरतिथिप्रवृत्तिर्ज्ञातव्या । गम्यो यः कालोऽप्यागतस्तावत्कालो लब्धाह-
समायास्तिथिरनन्तरा या तिथिस्तस्या अनन्तरायास्तिथिः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति
एवं वेदितव्यम् । तेन पुनः छेदेन नञ्जवत् ।

उदाहरणं यथा । स्फुटचन्द्रमाः ५।१४।८।३६। अत्रात् स्फुटाकोऽयं
१।०।२०।४४ विगोध्य शेषम् ४।१४।५८।५२ एतस्मिन्नापिच्छोक्तं
८०।१८।५२। अस्य खयमस्वरेभागे हतेऽवामम् १।। एताद्विचयः भुक्ताः
शेषं गतसंज्ञमिदम् १।१८।५२। एतत् खयमस्वरेभ्योऽप्यास्य गम्यमञ्जमिदम्
६०।१।८। एवं पक्ष्या संगुण्य रविचन्द्रयोः स्फुटभुक्तयोरनयोः ७१७।५७।
२७।४६।

अन्तरिणानेन ६७८ विभज्यावाम घटिकादिफलं १०।३० एवं गम्यादपि
४१

पक्ष्या संगुण्य भुक्तयन्तरेण भागे हते घटिकादिकालोऽयम् ५।१।४ एतत् छेदेन
नञ्जवत् । एवम् अर्द्धरात्रिकाचन्द्रान् नञ्जत्वं कृतम् । तेनार्द्धरात्रात्
कालः सर्व्वणापरिणाश्याभिरुदाहृतम् । एवम् अन्यश्चिदपि कालो तावत्-
कालिकात् अत्रात् तत्कालादेव छेदोऽनेन प्रकारेण कालो वाच्यः ।
एवमादित्य-भोम वृधजावद्युक्तयनेयराशामपि नञ्जयानयनम् । राशो
रप्यस्तीति । तिथिरपि यत्र काले चन्द्रार्कौ स्फुटौ ततः कालात् सर्व्वणापरिण
दशितविधिना छेदः कार्य्य इति । अधुना स्मरणकरणानाम् परिचानार्थम्
आख्यामाह—

छप्याचतुर्दश्यन्ते शकुनिः पर्व्वणि चतुष्यदम् प्रथमे ।

तिथ्यर्द्धेऽन्त्ये नार्गं किंस्तुत्रं प्रतिपदाचर्द्धे ॥२६॥

अष्टाश्वयम् आर्या तदपि व्याख्यायते । छप्याचतुर्दश्यां तिथ्यर्द्धं द्वितीये

शकुनिर्नामकरणं भवति । तस्मादाद्यर्हः समावस्थायाम् चतुरंघ्रिनामकरणं भवति । द्वितीये चर्ह नागकरणम् । तत्र प्रतिपत् पयमार्हं किंमुद्राख्यं करणं भवति । एवं चत्वारि करणानि स्थिराणि । अथ चलकरणानाम् आनयनार्थम् आख्यामाह—

व्यर्कन्दुकलाभक्ताः खरसगुणैर्लभ्यमृनमैकेन ।

चलकरणानि ववादीन्यगहनशेषं तिथिवदन्यत् ॥२७॥

आख्यार्थः । विगतोऽर्कः यस्य स व्यर्कः । स चामाविन्दुश्च तस्य कला व्यर्कन्दुकलास्ताः भक्ताः केरिति खरसगुणैः । खं च रमाश्च गुणाश्च तैर्लब्धं खरसगुणैर्लब्धम् । तदूममैकेनेति । एकैकम् । रूपानं कार्यमिति । एवं कृते चलकरणानि भवन्ति । यानि तानोद्यमं ववादीनि । ववः आदिर्येषां तानि ववादीनि । वववानव कौनव तैतिल-गरवणिग्विष्टय इति । अगहनशेषमिति । अगैर्हृतम् अगहनम् तस्य शेषम् ववादीन्येव तिथिवदन्यदिति । अन्यत् गम्यादिकं तिथितुम् भवति इत्याख्यार्थः ।

करणम् । तत्र तावत् यानि स्थिरकरणानि पठितानि तानि सपठितकाले भवन्ति । कृण्वचतुर्दश्यादिषु मासेन सह भवति इत्यर्थः । यानि पुनश्चलकरणानि तान्येव तत्कालमुद्दिष्टं त्यक्तान्येषु कालेषु पुनः सम्भवन्तीति मासेनैकमेकम् वाराष्टकं भवन्ति इत्यर्थः । तत्रानेन गणितेन तिथ्यर्हभोगिनां करणानां परिचयः । व्यर्कन्दुकला इत्यादि तेनायम् अर्थो भवति । स्फुटवन्दात् स्फुटार्कं विधोष्य लिमापिण्डं कृत्वा तत् खरसगुणैर्विभजित् । विभिः शतेः षष्ट्यधिकैर्यकम् तदरूपहीनं कृत्वा समभिर्विभजित् । तत्राद्यं कमः वववानव कौनव तैतिल-गरवणिग् विष्टयश्चति । ततः शेषं गतं तदेव खरसगुणैर्भ्योऽप्याप्तं शेषं गम्यमाभ्यां चन्द्रार्कभुज्योरन्तरेण काले एव तिथिवत् । इति वचनात् छेदः । पूर्व्ववत् । तिथिवद् अत्र छेद इत्यर्थः ।

उदाहरणम् । व्यर्कन्दूलिमा । ८०३८ । अथ खरसगुणैर्भागेऽप्याप्तं २२.

एतज्जन्म रूपहीनम् २१ । अथ समभिर्भागे शेषम् = । ववादीनि समसं करणं

विष्टिरतो भुक्तम् । विष्टिकरणं येषं गतमञ्चं चेदम् । ११८ । एतत् खरस-

गुणेभ्योऽपास्व गम्यमञ्चमिदम् । ११९ । आभ्यां केदस्तिथिवदस्येव ।

तिष्यध्यायमुपसंजिहोर्व्यन्तापातवैधृतयोः कान्तिसाम्याभयनं व्याख्यायते । ते च अन्यगोरवभयात् व्यन्तोपातवैधृतार्थमाख्या समुच्चयार्थं स्पृशन्नाह ।

रविचन्द्रयुते । व्यन्तिपातवैधृता भार्द्वचक्रयोर्दिवसाः

गतियुतिद्वतमृनाधिकमपक्रमङ्गैः समैः पौतः ॥२८॥

वाच्यार्थः । रविश्च चन्द्रश्च रविचन्दो तयोर्युतिः तस्या युतौ व्यन्तोपात-
वैधृतौ व्यन्तोपातश्च वैधृतश्च व्यन्तोपातवैधृतौ । कथं च । तौ यथासंख्यं
भणति । भार्द्वचक्रयोरिति । भार्द्वं चक्रं च तयोः भार्द्वसमीपे व्यन्तोपातः ।
चक्रसमीपे वैधृतिः । अयमभिप्रायः । गतियुतिद्वतमिति गतिश्च गतिश्च
गतौ । तयोर्युतिः । गतियुतिः तथा युत्या द्वतम् । गतियुतिद्वतम् । किं
तदित्याह । अनाधिकमिति । अनाधिकं च अनाधिकम् । किं
तद् भवतोत्याह । दिवसा इति । दिवसादिकालो भवतोत्यर्थः ।
अपक्रमङ्गैः समैः पातः इति । अनाधिकं भुक्तियोगेन विभज्य भूयोभूयस्तावत्
कार्यो यावदपक्रमङ्गा समा भवतोत्यभिप्रायः । वाच्यार्थस्य तेः समगतेः
पातकालो भवतोत्याख्यायः ।

करणम् । इष्टदिने चन्द्रार्कवर्द्धरात्रिकौ अष्टौ कार्यौ तत्र तयोर्योगः
कार्यः । तत्र योगे कृते यदा राशिषट्कं भवति । तदा
तत् सचिक्कटौ व्यन्तोपातो ज्ञातव्यः । यदा तु राशिद्वादशकं
भवति तदा तत्समीपे वैधृतेन पतितव्यमिति । तस्मात् व्यन्तोपात-
ध्रुवकं राशिषट्कम् । वैधृतध्रुवकं राशिद्वादशकं भवति । तत् कथं
विधेयते । चन्द्रार्कयोर्योगे ध्रुवकादप्यधिके घटात । ध्रुवकेऽधिके चन्द्रार्कयो-
र्योगे ध्रुवकालः । तत्र ध्रुवकाले चन्द्रार्कपाता स्तात्कालिकाः कार्य्यौ ।
तत् करणं चर्कचन्द्रयुतेः ध्रुवकस्य चास्तरं कार्य्यं तन्निमापिष्ठीकृतम् ।
पृथग् रविभुक्त्या संगुणयेत् । तत्रचन्द्रार्कभुक्तियोगेन विभजेत् । अवाप्तं
लिप्ताद्यर्कफलं भवति । ततो लिप्तापिष्ठीं भूयोऽपि पृथग्गतं पातभुक्त्या
संगुण्य चन्द्रार्कभुक्तियोगेन विभज्यावाप्तं लिप्तादिराहुफलं भवति ।

पृथग्गतात् लिप्तापिण्डात् चर्कफलं विशोध्य चन्द्रफलं भवति । एवं
लोणि अपि स्वफलानि भवन्ति । घनमृणं कटेत्युच्यते । युतेरपि अधिकं
भुवके देयम् । स्वफलं चन्द्राकंयोः पाते शोध्यम् । भुवदप्यधिकायां युतौ
शोध्यं स्वफलमर्कचन्द्रयोः पाते देयम् । एवं भुवककान्तिका भवन्ति । अथ
कस्मिन् कान्ते भुवककान्तिका इति चातुर्मिच्छति ततः लिप्तापिण्डं
पृथक्स्थं चन्द्राकयोः स्फुटभुक्त्वा विभज्यावाप्तौ दिवसाटिकालः । एष्यातीतिति
परिज्ञानं पूर्वमेव व्याख्यातमिति । अथ क्रान्तिसाम्यानयनं व्याख्यायते ।
तथैतान्युपकरणानि युज्यन्ते । चर्कक्रान्तिः चक्रात् स्वक्रान्तिः ज्याकरण-
वित्तेषानयन-साधकरणानि । तत्र तावत् क्रान्तिकरणमाचार्य्येभिः प्रत्याध्याये
वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वाद् इहेवाभिधीयते । तत् क्रान्तिकरणार्थ-
माख्यामाह—

क्रान्तिकला हिरसगुणास्त्रिखमुनयो द्विखदिशां वसुचरकाः ।
वसुवसुत्रिष्वखकृतमनवः स्वविच्छेपयुतवियुताः ॥२८॥

वाक्यार्थः । क्रमणं क्रान्तिस्तस्याः कलाः क्रान्तिकलाः कास्ता इति
हिरसगुणाः । एतदुक्तं भवति । स्फुटाके केन्द्रे परिकल्प्य तस्माज् ज्याकेन्द्रं
कार्यम् । ततोऽर्कवत् फलमानेयम् । इथान् विशेषोऽयं प्रथमे राश्यार्धे
हिरसगुणाः ताणि शतानि द्विपृष्ठाधिकानान्यर्थः । द्वितीये त्रिखसुनयः
भस शतानि त्रिपृष्ठाधिकानान्यर्थः । तृतीये द्विखदिशः सप्तस्रं द्विपृष्ठाधिकानान्यर्थः ।
चतुर्थे वसुचरका इति शतानि चतुर्दिशदधिकानान्यर्थः । पञ्चमे वसु-
वसुविच्छे त्रयोदशशतान्यष्टाशीत्यधिकानान्यर्थः । षष्ठे खकृतमनवः ।
चतुर्दशशतानि चत्वारिंशदधिकानान्यर्थः । अहेनापि लिख्यन्ते ।

३६२ एतैः खण्डकैरर्कफलमानोय चर्कक्रान्तिर्भवति । अन्यथा-
७०३ दपि स्फुटग्रहादनेनैव प्रकारेण तैरेव खण्डकैः क्रान्तिः
१००२ कार्यति । एवं कृते क्रान्तिर्भवति । स्वविच्छेपयुतवियुता
१२२८ इति । स्वक्रान्तिवशाद् गोत्रपरिज्ञानम् । उदाहरणम् ।
१३८८ प्रकटार्थत्वात् न दर्शितमिति । इष्टज्याकरणमाचार्य्येभिः प्रत्याध्याये वक्ष्यति
१४४७ मया चेह व्याख्यायते ।

त्रिंशत्मनश्चसेन्दुजिन(तिथि)विषयागृहार्हचापानां ।

अर्द्धज्याखण्डानि ज्याभुक्तैक्य सभाग्यफलम् ॥३०॥

अत्र करणं यत्र कुत्रचित् ज्या क्रियते । तत्र ज्याकेन्द्रात् प्रथमे राश्यर्धं मनवत्रिंशत् एकोनवत्त्रिंशद् इत्यर्थः । द्वितीये सरसाः त्रिंशत् षट्त्रिंशद् इत्यर्थः । तृतीये सेन्दुत्रिंशद् एकत्रिंशदित्यर्थः । चतुर्थे जिनाः चतुर्विंशतिरित्यर्थः । पञ्चमे त्रिथयः पञ्चदशेत्यर्थः । षष्ठे विषयाः पञ्चेत्यर्थः । राश्यर्धचापानामर्द्धज्याखण्डानांति । राश्यानां चापानि षष्टादश-
मतप्रमाणानि तेनव्ययनप्रमाणे राशिचापार्धैरेकैकं ज्याखण्डं लभ्यते इति ।
ज्याभुक्तैक्यं सभाग्यफलमिति । भुक्तानामेक्यं भुक्तैक्य किन्भूतमित्याह ।
सभाग्यफलमिति । एतदुक्तं भवति ज्याखण्डानामांति ।

३८		३८		ज्याकेन्द्र त्रिंशत्पिण्डाकृतं नवभिः शतैर्विभज्यावासं यावत्
३६		३६		भुक्तानि ज्याखण्डानि लभ्यन्त तावन्त्येकोलस्य ततो भोग्यं न
३१		३१		ज्याखण्डेन विकृतं संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं भुक्तैक्यं
२४		२४		कृत्वा सर्वदा सर्वत्र ज्येति भवति । अत्रोदाहरणं प्रकटार्थ-
१५		१५		त्वाय दर्शितमिति । विज्ञेयानयनं चाचार्यसम्प्रदायशाब्ध्यायं वक्ष्यति । मया
५		५		सोपयोगित्वादिवेदाभिधीयते । विज्ञेयानयनमाचार्यार्हमाह—

पातोमचन्द्रजीवा विज्ञेयो नवगुणोपुद्धता ।

पातोमोनः पातोमशामो चन्द्रश्च पातोमचन्द्रः । तज्जीवा पातोमचन्द्रजीवा
स विज्ञेयो भवति । किन्भूता इत्याह । नवगुणोपुद्धतेति नवभिर्गुणा
नवगुणा इपुभिर्हता इपुद्धता । पातोमचन्द्रजीवा नवगुणा सति इपुभि
र्विभज्यावासं चन्द्रविज्ञेयो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । स्फुटचन्द्रात् पात विगोध्य जीवा कार्य्या । त्रिंशत् समवेति ।
पूर्ववदनन्तरोक्तविधिना ततस्तां नवभिः संगुण्य पञ्चभिर्विभज्यत् । अवासं
लिप्तादिफलम् । चन्द्रविज्ञेयो भवति । इत्युदाहरणं प्रकटार्थत्वाय दर्शित-
मिति । चन्द्रार्कमानानयनं तत्रैव वक्ष्यति । मया इहेषाभिधीयते ।
तस्मान् मानानयनमाह—

भवद्दशगुणिते रविशशिमतो नखैः स्वरजिनेर्हते माने ॥३१॥

भवदशगुणिने इति । एते यथासंख्यं रविशशिभुक्ती हे अपि । ज्ञेन इति । केरित्याह । नखैः स्वरजिनेरिति । अत्रापि यथासंख्यम् । एवं माने भवत इति वाक्यार्थः ।

करणम् । अर्कस्फुटभुक्तिमेकादशभिः संगुण्य विंशत्या विभज्यावामं निमादिकलं मानं भवति । चन्द्रस्फुटभुक्तिं दशभिः संगुण्य स्वरजिने-विभजेत् । शतद्वयेन समचत्वारिंशदधिकरुनेत्यर्थः । २४७ । एतेर्विभज्या-वामं निमादिकलं मानं भवति चन्द्रमसः । उदाहरणं प्रकटायत्याह दर्शितमिति । चापानयनं चाचार्यस्त्रिप्रश्नाध्याये पृच्छति । मया चोप-योगित्वादिकाभिधायते ।

चापकरणार्थमाख्यामाह—

ज्याखण्डेन शेषे गुणिते नवभिः शतैरशुद्धहते ।

क्षेप्यानि शुद्धखण्डैर्गुणितानि शतानि नव चापम् ॥३२॥

ज्याखण्डेनोनः ज्याखण्डेनः तन्निम् ज्याखण्डेन शेषे । किंभूत इत्याह । गुणिते नवभिः शतैरशुद्धहते इति । नवभिः शतैर्गुणितः नवशत-गुणितः । तत्राशुद्धेन ज्याखण्डेन हते । तन्निम् क्षेप्यानि कानोत्याह । शतानि नव किंभूतानि इति । शुद्धखण्डैर्गुणितानि । एवं कृते चापं भवतीत्याख्याः ।

करणम् । यावन्तीनां निमानां कर्त्ता चापं कर्त्तमिच्छति तावन्तोभ्यो निमाभ्यो यावन्ति त्रिंशत्समवाटानि खण्डकानि शुद्धरन्ति तावन्ति संशोध्य शेषं नवभिः शतैर्गुणयेत् । तत्राशुद्धज्याखण्डेन भाग-मपञ्चत्यावामं निमादिकलं फलं भवति । तत् शुद्धज्याखण्डकसंख्याकगुणितेषु नवशतेषु क्षिपेत् । एवं कृते चापं भवति । अत्रोदाहरणम् । तद् यथा । अत्र त्रयोतिनिमानां चापं कियते । आभ्यो ज्याखण्डशुद्धशेषं ८ एतन्नव-शतगुणितं जाते ७२०० अस्माकशुद्धखण्डकेनानेन २१ विभज्यावामं निमादि-फलं २२२।१५ एतत् शुद्धाशुद्धयेन । अपि तु खण्डकसंख्यायाङ्कैः २ द्वाभ्यामित्यर्थः । गुणेषु नवशतेषु १८०० संशोध्य जानं २०३२।१५ एवं सर्वत्रोदाहरणीयमिति ।

अथ करणानि कृत्वा । इदानीं कान्तिमास्यानयनं व्याख्यायते । तत्र तावद् भुवककालिकाद् रवेः कान्तिः कार्य्या चन्द्रस्य ततः कान्तिः कार्य्या विलेपश्च । तयोश्च कान्तिविलेपयोरङ्कदिग्योगः । भिन्नदिग्वियोगः । एवं कृते चन्द्रस्य कान्तिर्भवति । हे अपि कान्तो यदा सूर्ये तदा स व्यतीपातकालः । अथ तदा सम्भवति यदा भुवककालिकस्य चन्द्रमसो विलेपाभावो भवति । अन्यथा नेति । अथ कान्तो सूर्ये न भवत । तदा चन्द्रविलेपः रविकान्तो वा धनमृणं वा कार्य्यम् । कदेति । चन्द्रकान्तिविलेपयोर्दिग्भेदे धनं कार्य्यं दिक्साध्यं ऋणम् । रविकान्तिं कृत्वा ततस्तस्याः कान्त्या चापं कार्य्यं यत्र तत्र चापं क्रियते तत्र तत्र तिष्ठत् मनवेति जीवाभिः । इच्छाष्ट (१) पुनरयं विशेषः । कान्तिखण्डेषापं क्रियते तत्र प्रथमे खण्डे दिवसाधिकं शतत्रयम् । द्वितीये खण्डके एकचत्वारिंशदधिकं शतत्रयम् । तृतीये एकोनं शतत्रयम् । चतुर्थे षट्त्रिंशदधिकं शतत्रयम् । पञ्चमे सार्धशतम् । षष्ठे द्विपञ्चाशत् । अष्टेनापि न्यासः ।

२६२
२४१
२८८
२२६
१५०
५२

एतैः खण्डकेः तिष्ठत् मनवाद्यैः स्वे पूर्वाङ्कविधिमा चापं कार्य्यं तस्य पञ्चाभागमपहृत्य भागा भवन्ति । भागानां त्रिंशता भागे कृते राशयः एवं राश्यादिफलं स्याद्यं ततो यदि भुवककान्तिकचन्द्रः प्रथमपदे भवति । तदा स एव पातकालिकचन्द्रमा भवति । भुवककालिकचन्द्रमा यदि द्वितीयपदे भवति

तदा राश्यादिफलं अर्धचक्राटपास्य ततः पातकालिकचन्द्रः स्यात् । अथ तृतीये पदे तदा तदराश्यादिफलस्य राशिषट्कं संयोज्य चन्द्रः पातकालिकः स्यात् । अथ चतुर्थे पदे भवति तदा तद् राश्यादिकं फलं चक्राटपास्य तात्कालिकचन्द्रमा भवति । एवं पातचन्द्रं कृत्वा । ततोऽर्धरात्रिकचन्द्रपातचन्द्रयोरन्तरं लिप्तापिण्डं कृत्वा । स्फुटभुज्या विभज्या व्याप्तं दिवसाटिकासः । तावत्कालोऽतीतस्येषस्य वा ज्ञातव्यः । कदेति । अर्धरात्रिकचन्द्रात् । पातः यदाधिको भवति तदा ण्यः पातः । अथार्धरात्रिकचन्द्रात् पातचन्द्र ऊनो भवति । तदातीत इति । एवं कालं परिज्ञाय ततस्तेन कालेन दिवसादिना चर्कपातभुजो संगुण्य पञ्चा विभज्या वार्धं हे अपि फलं भागाद्यैः पृथक् पृथक् स्याद्ये । ततो यद्यतीतस्तदा स्वफलमर्कं ऋणं कार्य्यम् । अथेण्यः पातकालस्तदा स्वफलमर्कं धनं कार्य्यम् ।

राहोरन्यथेति । एवं कृते पातकालिको अर्कपातो भवति । चन्द्रश्च य एव यावत् चन्द्र स एव पातकालिक इति । एवं रविचन्द्रपाताभ्यात्कालिकी कृत्य पुनरर्कक्रान्तिः कार्य्या । चन्द्रस्य विक्षेपयुतविद्युता स्वक्रान्तिः गतो निरूपयेत् यदि क्रान्तेः साम्यं भवति । तदा स एव पातकालः । न चेत् तदा चन्द्रविक्षेपो रविक्रान्तिः (१) । चन्द्रगतक्रान्तिविक्षेपयो दिग्भेदे योजयेत् । टिक्मास्य गोभयत् । तस्य क्रान्तिखण्डके द्विरष्टगुणाद्यैः पूर्ववशात् कृत्वा ततः पूर्वोक्तन विधिना पातचन्द्रं कृत्वा ततः कालं दर्शित-विधिना भूयाऽप्यर्कपातो तात्कालिकी कृत्वा एतदेव कर्म कार्य्यम् । एवं तावत् कार्य्यं यावच्चन्द्रपात स्थिरो भवति । यत्र काले पातचन्द्रः स्थिरोभूत-स्तत्र काले रविराङ्ग तात्कालिको कार्य्यो । चन्द्रपाते चन्द्रः स्थिर एव । तत्र कालेऽर्कक्रान्तिः कार्य्या । चन्द्राच्च स्वक्रान्तिमृत्स्मिन् काले तथीः क्रान्त्योः साम्यं भवतीति निश्चयेत् । ततस्तस्य पातचन्द्राहरेरात्रिक-चन्द्रस्य चान्तरात् पूर्ववत् कालं चानेतस्यः । अहरेरात्रात् पूर्वण वा परिण वा । अथैनस्मिन्नपि कर्मणि क्रियमाणं पातचन्द्रस्थिरो न भवति । तदा क्रान्त्योः साम्याभावः । एतच्च यदा सम्भवति । तदुच्यते । सिधुनास्ते यदा चन्द्रो भवति । ध्रुवकालिकस्तस्य विक्षेपयुता स्वक्रान्तिः सा यदा तात्कालिक-रविक्रान्तेषोना भवति तदा क्रान्तिसाम्याभावः । अथ धन्विन्यन्ते ध्रुवककालिकचन्द्रमा भवति । अत्रस्तस्य रविक्रान्तः कना स्वक्रान्तिर्भवति तत्काले तदापि क्रान्ति साम्याभावः । तदभावे पातस्याप्य-भावः । अत्रावसरे यदि सपरिवर्त्तकर्म क्रियते तदा साम्यं नोत्पद्यते इति प्रतिजानीमहे वयम् । अथ सिधुनान्तस्तस्य धन्विन्यन्तस्तस्य चन्द्रमसो रविक्रान्तिश्च अधिका स्वक्रान्तिर्भवति । तदा वारह्यं क्रान्तिसाम्यं भवति । तदा पाताभाव एव । यत्र चर्तं वाह्ये चतुर्दशेऽध्याये -

चक्रार्द्धेऽर्कगणियुतो भिन्नायनयोरपमसमत्वे च ।

रविगणितोः सममधु घृतयोगाद्विषदो व्यतोपातः ॥३३॥

चक्रे वैधृतमेकायनस्थयोः क्रान्तिजीवयोः साम्ये ।

इत्यनरविमन्वियोगादभिवदूनाधिककलाभ्यः ॥३४॥

इति । अथ दृष्टकाले स्थित्यर्चकरणं व्याख्यायते । तत्रोक्ते रवि-

चन्द्रमाने कार्यं । तथोर्योगः कार्यः । तस्य योगश्चाहं षष्ट्या संगुण्य
चर्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्त्यन्तरेण विभज्याप्तं स्थिरार्धं भवति । तं पातकालात्
संगोच्य प्रग्रहकालो भवति । द्वितीये स्थाने पातकान्तिर्योग्य-माश्वकालो
भवति । चन्द्रग्रहणवत् । तत्र प्रग्रहणमोजयोरन्तरे यो षट्ठिकादिकास्तः
स दुष्टाख्यः । सर्वक्रियास्वशुभो वर्जनीयः । ननु सर्वरात्रिदिवसो वा ।

तथा चार्ध-चराहमिहः—

विषवदिन्धेन हतस्य पत्रिका
भृगस्य मांसं यमदं चताहते ।
यथा तथैव व्यतिपात-दूषित-
ज्योऽथ दुष्टो न तिथिर्न कामरः ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शक' ७८६ मासः १ तिथयः १० तस्मिन्
दिने स्फुटाग्रहं रात्रिकौ रविचन्द्राविमो ०।२८।१२।४०॥ ५।२।२।३४। अनयो-
र्योगः ६।१।१५।२४ एतदध्वंशकादधिकम् । अतोऽध्वंशकं विगोध्य ०।१।१५।२४
एतत् पृथक् कलौकृतमर्कभुक्त्या नया ५७४६ गुणितं जातं ४०५५।३६ अस्मार्क-
चन्द्रयोर्भुक्तियोगेनानेन ७८४।२८ भागे हते अवाप्तं रविफलं ०।०।५।२८।
एतत् पृथक्स्थादन्मात् ७५।२४ संगोध्य जातं चन्द्रफलम् ६८।५६। पुनरपि
पृथक्स्थां द्वौ संगुण्यार्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्तियोगेन विभज्यावाप्तं निमादि
राष्ट्रफलं ०।१८। एवं प्राप्ति फलानि ध्रुवकादधिकानि यस्मात् युतिरर्क-
चन्द्राभ्यां स्वस्वफलं विगोध्य पातस्य दत्त्वा ध्रुवकालिका चर्कचन्द्रपाता
जाताः ।

रवि	चन्द्र	पात
०	५	४
२८	०	५
७	५२	२४
२२	३८	२१

अथ कस्मिन् काले ध्रुवकालिका जाताः तदर्थं पृथक्कृतस्यास्य निमादिफलस्य
७५।२४ भुक्तियोगेनानेन ७८४।२८ भागमपहत्वावाप्तं दिवसादिकास्तः
अर्हं रात्रात् पूर्वेषु सुनेरधिकत्वात् ध्रुवकादयं ५।४१। अथ ध्रुवकालिका

चन्द्रकान्तिरियं ६८३।३ चन्द्राच्च कान्तिविलेपयुतवियुतोऽयं ७८७।४७।
अत्र काले हे अपि समाने जाते । ततोऽयं पातकालो न भवति । अथ
कर्मोन्मरमुटाक्रियते ।

तद् यथा । रविक्रान्तेरस्याः ६८३।३ चन्द्रविलेपमिदं ११४।४१ संगोध्य
चन्द्रकान्तिः । तद्विलेपयोः एकदिकत्वात् जातं ५६८।२२ अस्याः कान्ति-
खण्डेन जातं चापं यथा १४४४।३८ अथ्य वष्ट्यादिभिर्क्केदेन राश्याद्याः एत
अक्षाद्वात् संगोध्य ध्रुवकचन्द्रस्य द्वितीयपदत्वात् जातः पातचन्द्रः ५।५।५५।२१।
अर्धरात्रिकचन्द्रस्य चान्तरमिदम् ०।१।५२।४७। एतज्जिमापिण्डीकृतं
जातं २१२।४७ एतच्चन्द्रस्फुटभुज्यानया ७३६ विभज्यावासदिनादिकालोऽयं
०।१८।५७। अथेतावान् कालोऽर्धरात्रात् पूर्वेषु किमपि परेकेतद् जिज्ञासते
तदर्थं पातचन्द्रोऽयं ५।५।५५।२१। पार्धरात्रिकचन्द्रादस्यात् ५।२।२।३४
अधिको जातः । अतः पातकालो भावी । अनेन कालेनेति ०।१८।५७।
अथेनेन दिनादिना अर्कपातभुज्या इमे ५७४६ ॥ ३।१। गुणिते जाते
१०८४।६६० वष्ट्या भागे जने हे अपि फने भागाद्ये ०।१८।१४ ॥ ०।१।१०
एने फले रविपातयोरर्धरात्र्या पातस्य भावित्वात् अर्कं दत्त्वा पातं विशोध्य
जाता पातकालिका अर्कचन्द्रराश्वः—

अर्क	चन्द्र	राश्व
०	५	४
०८	५	५
११	५५	२३
४	२१	२

एवं तात्कालिकाद् रवेः कान्तिरिय ११।३२।२। चन्द्रमस कान्तिरियं
८।२८।२१। अत्राप्यने क्रान्ती न दुष्यतः । चन्द्रकान्तिविलेपयोरैक-
भावाद्विलेपमिमं १३६।२३ रविक्रान्तेरस्या ६८३।२ विशोध्य जातं ५५५।२८।
अस्याद्याः कान्तिखण्डै रदं १४०८।३० तस्य वष्ट्यादिभिर्क्केदेर्भागाद्यं
च ०।२१।२८।३० । एतदेवार्धचक्रादपात पातचन्द्रोऽयं ५।६।३०।३०
पुनरप्यर्धरात्रिकचन्द्रेणानेन ५।२।२।३४ सङ्गान्तरं जातं ०।४२७।५६
पूर्वार्कानेन विधिना पुनरप्यर्कपातो । तात्कालिका भूतो पातचन्द्रः स्थिरः
एवं चेति कर्मणाऽर्कद्वयम्तात्कालिकाः यथा लिख्यन्तं एवं पुन-

स्वात्कालिकाद् रवेः क्रान्तिरियं ६८४ । चन्द्रमसश्च क्रान्तिरियं ६८४।६
 एवं हि यदि क्रान्ती जाता । चर्चरात्रात् पश्चात्स्मिन् कालेऽर्चरात्रात् पश्च
 कालः । अस्मादर्चरात्रप्रमाथमिदं संशोध्य शेषं ८।१ एतावत्कालेन गतेन
 द्वितीयदिने व्यतीपातः । अथार्कचन्द्रयोर्मते ३१।४५ ॥ २८।४८।
 धनवीर्यंग ६१।३४ अस्याऽर्च ३०।४७ एतत् वक्ष्या संगुल्य चन्द्रार्कयोः स्फुट-
 भूतधन्तरेणामेन ६७८।६ विभज्यावामं स्थित्यर्हमिदं २।४१ । अथ
 पातकालः त्रिस्थानगतः

८	८	८
१	१	१

आदाहयमन्ते धनं कृत्वा जातं प्रयत्नं मध्यममोक्षकालं

५	८	१०
२७	१	४४

 एवमुक्तं राया पातः । एवं यथासम्भवं गणकेन्दुहरणीयमिति । तथै-
 वास्मिन्नेव व्यतीपातकर्माणि पञ्चविंशतिः श्लोका कथिताः ते चेह मया ।

भाद्रादूनाधिका लिमाषकादूनाधिकास्तथा ।
 रविचन्द्रयुतो जाता हन्यात्तासु पृथग् गताः ॥१॥
 रविभूज्या ततो भक्ता गतियुक्तार्कचन्द्रयोः ।
 मध्यमर्कफलं त्रयं पृथक्त्वस्तान् जीमकाः ॥२॥
 इन्दो फलं तदेवं च राहुभूज्यार्कवत् फलम् ।
 कर्त्तुं ध्रुवे यत्नं शोध्य भिन्नेन्दोः कर्कशं तु यत् ॥३॥
 अधिके याजयेद्देवं पाले कर्त्तव्यमन्यथा ।
 एवं च ध्रुवकालोने जायन्ते भार्गवकयोः ॥४॥
 तात्कालिका रवेः क्रान्तिः स्वक्रान्तिस्यैव शीतगोः ।
 कृत्वयं च दिने तुल्य पातकालः स संज्ञितः ॥५॥
 अथ चेदधिकानि न तदा कर्मा विधीयन्ते ।
 चन्द्रविक्षेपतः क्रान्त्योर्दिग्भेदे चाप्युपक्रमः ॥६॥
 योजयेच्चन्द्रविक्षेपं दिक् साम्यं शोध्यन् ततः ।
 तस्यावाप भवेद् यत्र क्रान्तिवृद्धे स चन्द्रमाः ॥७॥
 हनः वक्ष्यादिभिर्वृद्धे राश्याद्यपातकालिकाः ।
 चन्द्रस्यैव प्रथम पादे चक्रस्य ध्रुवकालिकाः ॥८॥
 भाद्राच्छोभ्ये द्वितीये तु तृतीये भार्गवसंयुतः ।
 चक्रादूनचतुर्थे तु पातकाले तु च स्फुटः ॥९॥

चर्चरात्रिकचन्द्रस्य पातचन्द्रस्य चान्तरात् ।
 लिप्तापिण्डोक्तं भक्तं स्फुटभुज्या तु गीतगोः ॥१०॥
 पातचन्द्रेऽधिके भावि हीने भूतोऽर्द्धरात्रिकात् ।
 ततोऽर्द्धपातभुजो हे हन्यात् कालेन ते पृथक् ॥११॥
 अशतो दिवसादिर्यां निर्विशेषः कृतः स्फुटः ।
 कालो भवति पातस्य निर्विशेषः स उच्यते ॥१२॥
 फले तुल्ये धृते हे तु भागाद्ये रविपातयोः ।
 चयं भूते विशोभ्ये च पातार्कं चार्द्धरात्रिके ॥१३॥
 रात्रौ कृष्णं धनं व्यस्तं पातकाले तु नो स्थितौ ।
 एवं तात्कालिकार्कन्दोः पुनः कान्तौ स्वजे पृथक् ॥१४॥
 तदाद्यदिनतुल्ये तु पातकालस्तदोच्यते ।
 नवे चन्द्रेऽत्र विशेषं पूर्वार्कं रव्यपक्रमे ॥१५॥
 कर्म कुर्यात् पुनश्चन्द्रः पुनः कान्तस्ततो भवेत् ।
 एवं तावत् पुनः कुर्यात् यावच्चन्द्रोऽविशेषतः ॥१६॥
 पातचन्द्रः स्थिरो यत्र कालोऽर्कचन्द्रयोस्तथा ।
 कान्त्यग्रेः समस्त याति सर्वदैव न संग्रहः ॥१७॥
 यदापक्रमथाः साम्यं न तूपदेतार्कचन्द्रयोः ।
 पात एवं तदा नास्ति यत्र चैतत् तदुच्यते ॥१८॥
 अन्विन्यन्ते यदा कान्तिमिथुनास्ते च गीतगोः ।
 रव्यपक्रमतयोना तदा साम्यं न विद्यते ॥१९॥
 अथ चेदधिका कान्तिस्तदा नारदयं भवेत् ।
 तत्रैकं गृह्यते साम्यमिदानीं च तदुच्यते ॥२०॥
 मिदायने यदाऽर्कन्दोर्व्यतीपातस्तदा भवेत् ।
 वैधृतं च तदापि श्याद् भिन्नगोलकयोः स्वयोः ॥२१॥
 मधुघृते यथा तुल्ये विषतां गच्छतस्तदा ।
 इमेन्दोः कान्तिभागाश्च समागच्छति दुष्टताम् ॥२२॥
 वज्राघ्नान् मानयोगार्द्धाद् भुज्यन्तरविभाजितात् ।
 स्थित्यर्थे च भवेदेवं वैधृतान्तरतस्ततः ॥२३॥

अयं धनं ततः कुर्यात् प्राक् पश्चात् पातकास्ततः ।
 स काशो दुष्टकालाख्यः सर्वकर्मविगर्हितः ॥२४॥
 एवं पातपरिज्ञानं मयीज्ञं तु यथागमम् ।
 पञ्चविंशतिभिः श्लोकैः ॐ नमः परमात्मने ॥२५॥
 मृदुस्वामिकृतं चेदं कान्तोरानयनं स्फुटं
 शिष्याणामुपकाराय श्वयशोऽभिविबुधये ॥२६॥

एवं व्यतीपातप्रयोगोऽस्माकं पारम्पर्येणागतः । अज्ञोक्त-प्रयोगो नास्माभि-
 र्व्याख्यातः । कर्मवद्वत्वात् न कश्चिन्निरूपितुमपि शक्त इति । ज्ञातं यावद्
 ब्राह्मं गणितं तस्माद् द्वितार्यं शिष्याणामनेन प्रयोगेणास्माभिरव्याख्यातं
 चेति । अथ संक्रान्तिप्रकरणं व्याख्यायते ।

अथ ह्यस्य तद् यथा । राशेर्यावद् पष्ठेषाभुक्तं भागादिकं तज्जिमापिच्छं
 कृत्वा स्फुटभुक्त्या विभजित् । अवासं दिवसादि कालो भवति । तत्कालेन
 ततो राशेर्यहो यास्यस्यमतः । एवं ऋतुगतिपथे । अक्रिष्वि विपर्ययेण ।
 एवं स्थूलं च पुनः पुन कृत्वा निरन्तरमिच्छताऽसकृत् कर्मणा कालः
 माध्य इति । अथार्कसंक्रान्तिपरिज्ञानं व्याख्यायते । तथार्कमानार्हं
 पृथ्वा संगुण्य तस्यैव स्फुटभुक्त्या विभज्यायामो घटिकादिकालः । करणा-
 गतात् संक्रान्तितः पुण्यकालः पूर्व्याणपर्यण वा खानादियोग इति । न
 केवलं स्वे (१) र्यावदन्येथामपि पृथ्वा स्वमानार्हं पृथ्वा सहस्रं स्फुटभुक्त्या
 विभज्यायाम घटिकादिकालः पुण्यसंक्रान्तिकालः । पूर्व्यापर्यण तावत्-
 कालो राशिद्वयेऽपि गृहो भवेत् । केदोऽस्य । अन्यत्रार्कचन्द्रभुक्त्यन्तरिणोति
 तिथिकरणयोः । केदस्य तावत् कालो नक्षत्रद्वयस्य फलं भवतीति तिथिद्वयस्य
 चेति । तथा च ब्राह्मं मानार्हो घटिगुणाद् भुक्तिहताब्दादिकादिकालेन
 राश्यन्तः ततः प्रागादिः पश्चादन्तोऽर्कसंक्रान्तिः पुण्यकालो यज्ञार्थं नाडिकादि
 तद्द्विगुणम् । खान अप ह्योम-दानादिकोऽत्र धर्मो विशिष्टफलः । एवं
 नक्षत्रात् तिथिकरणान्तं राशिप्रमाणार्होत् । घटिगुणाद् रविशशिनोर्भुक्त्यन्तरेण
 लब्धघटिकाभिः संक्रान्तिर्केदो यथावत् करोति मित्रफलपदस्तावत् । यथात्
 तस्मात् द्वेष्टे (१) राश्यं परिहरति लोक इति ।

अथात्र खण्डखाण्डके वर्षाधिपमासाधिपानयनमाचार्येण नाभिहितम् ।

अन्यगौरवभयात् तदन्तरं लोकव्यवहारो न शक्यते कर्तुम् । यतस्तमुद्दिश्य
संहिताकारैः फलान्यभिहितानि । तथा साधार्या वराहमिह्वरः—

सर्वत्र भूर्विरलशस्ययुता जनानि

देवाद विभक्षयिषुदंष्ट्रि समावृतानि ।

स्वन्दति मेव च पयः प्रचुरं स्रवन्तो

रुग्भक्षजानि न तथातिवसान्वितानि ॥

तोत्थं तपत्यादितिजः मिश्रिरेऽपि काले

माताम्बुदा जनसुरोऽधमससिकायाः ।

मष्टप्रभक्षगणः शोतकरं नभश्च

सोदन्ति तापमकुलानि मगोकुलानि ॥

इत्यथपनिमदसस्ववलेकपेता

वाणासनामिमुशलातिशयाश्चरन्ति ।

प्रसो नृपा मुधि नृपानुचरे च देशान्

मंवत्सरं दिनकरस्य दिनेऽथ मासे ॥

इत्यथमादीनां परिश्रानादिः देवव्रतं नित्यमतोऽर्चं आद्यादाहृत्य प्रयुजे ।
खण्डखाद्यकाङ्क्षर्गणेन वर्षाधिपमामाधिपयारामयनमाह । तद् यथा वर्षाधि-
पतिस्तावत् इष्टदिने खण्डखाद्यकाङ्क्षर्गणे नन्देन्दुगुणसंयुतं कार्यम् । विभिः
शतैरेकोनविंशत्या अधिकैरित्यर्थः, ३१८। एतेरधिकं कृत्वा पञ्चधिकैः विभिः
शतैर्विभजेत् १६० लब्धफलं त्रिगुणं कृत्वा विभिरधिकं कार्यम् । एवंविधस्य
राशेः सप्तभिर्भागमपञ्चत्वावगेषाद्दसमोऽर्कात् प्रभृति वर्षाधिपो भवति ।
षष्टिगतवयभक्ता (१) यदि मोध्याच्छेपे तावद्विदिनैः स वर्षाधिपतिर्भविष्यतीति ।
एवं प्रतिवर्षमन्यत्वात्यदिने वर्षाधिपतिर्भवति । ननु पुनः शैवमिनादि
नित्यम् । अक्षोदाहरणम् । तद् यथा अहर्गणः ७२६७५ अत्र नन्देन्दु-
गुणानिमान् ३१८ संयोज्य जातं ७२८८४ । अस्य पञ्चाधिकैस्त्रिभिः शतै-
र्भागे हृतेऽरामं २०२ एतच्चिगुणं ६०६ (पुनश्चिगुणं ६०८) अस्य सप्तभिर्भागे
हृते शेषम् ० । अतोऽत्र वर्षे गनैश्चराधिपतिस्तावत् कियन्ति दिनानेति ।
अत्र शेषमिदम् २०४ । एतावन्ति दिनानि मदनस्य गनैश्चरस्य एतत्
पञ्चाधिकगतवयेभ्योऽप्यस्य शेषं ८६ एतावन्ती दिवसा अस्य एव एवाधि-

पतिः । अथ शाके ७८६ एवमाषाढपूर्वमङ्गारक अधिपत्यं भविष्यतीति ।
एवं व्यभिचारेण वर्षाधिपतिः प्रवृत्तिः । ये पुनर्व्यावर्त्तन्ते चैवसितादेः
संवत्सराधिपत्यादीनां प्रवृत्तिः । तेन ज्ञानं ज्ञाद्यम् । असद्व्याख्यातारभ्यो
यत कत्यादारभ्य षष्ठ्यधिकेस्त्रिभिः श्लोकेर्दिनात् प्रतिवर्षं वर्षाधिपो भवति ।
प्राच्यनमानेन वर्षाधिपतिः मासाधिपतिर्दिनपतिश्चेति । अथ मासाधिपतिः
इष्टदिने मङ्गलवाक्याङ्गो नवरूपाधिकं कुर्यात् । एकोनविंशत्यधिक-
मित्यर्थः । १८ । एतेरधिकं कृत्वा त्रिंशता विभजेत् । १९ । अयम् फलं
द्विगुणाकृत्य द्वाभ्यां संयुक्तं कार्यम् । एवंविधस्य समभिभागमपहृत्य शेषाङ्क-
समोऽर्कात् प्रवृत्ति मासाधिपतिर्भवति ज्ञाद्ये गणिते इत्यर्थः । त्रिंशता
भागं हृते यच्छेषं तावन्ति दिनानि तस्य प्रवृत्तस्य गतानि । तदवशेषं
त्रिंशतोऽप्यस्य यच्छेषं तावन्ति स एव मासाधिपतिर्ज्ञेयः । एवं काल
व्यभिचारात् मासाधिपतेरपि प्रवृत्तिर्ननु पुनः मितपद्यादेरारभ्य
नित्यमिति ।

उदाहरणम् । ७२६७५ । अस्त्रिंशद्द्विगुणे नवरूपाणीमानि १८ संयोज्य
जातम् ७२६८४ । अस्य त्रिंशता भागे कृते फलम् २४२२ । एतद्विगुणीकृत्य
हादिकं कृतं जातं ४८४८ । अस्य सप्तभिर्भागे कृते शेषम् ४ । अतोऽत्र
बुधाधिपतिः । अथ त्रिंशतः शेषम् ४ । एतावन्ति दिनानि प्रवृत्तम् ।
एतत् त्रिंशतोऽपास्य शेषम् २६ । एतावन्ति दिनानि बुधस्य एकाधि ।
अत ऊर्ध्वं मासाधिपोऽन्यो भविष्यति । एवं द्वादशान्तमासाधिपस्यान्यस्य
प्रवृत्तिः । एवं कन्यास्यभिचारिण्ये निख्यं मासाधिपसंप्रवृत्तिर्जातव्या इति ।
यतः कन्यादारभ्य त्रिंशद्दिनानि प्रत्येको मासाधिपो भवति । सावनमाने-
नेति । अथास्त्रिंशद्वेवर्धं संवत्सराधिपमासाधिपतयोरानयनार्थं प्रयोगः ।
श्लोकद्वितयं मया कृतं तद्यदम्

नन्देन्दुगुणसंयुक्तं वृगणं भासितं ततः ।

अन्येष्वग्निभिर्लेख्यं द्विगुणं साधिकां विभिः ॥१॥

सप्तभिः शुद्धयेष' तदकांक्षोऽब्दपः सदा ।

ब्रह्मागते समस्त्वेन मया दोषं प्रयोगतः ॥२॥

नवकृपाधिकाद् भक्ताद् दृग्गन्तास्त्रिंशत् फलम् ।

दिगुणं करसंयुक्तं नगशुद्धं स भद्रमयः ॥३॥

तथा बाह्ये स्फुटसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये—

द्युगणात् त्रिंशद्भक्ताकम् द्विगुणितं सरूपं तत् ।
सप्तविभक्तं शेषः सावनमासाधिपोऽर्कोदिः ॥४३॥
षष्टितत्त्रयभक्तात् कल्पगताहर्गणात् फलं त्रिगुणम् ।
सेकं सप्तविभक्तं सावनवर्षाधिपोऽर्कोदिः ॥४४॥

अस्य बाह्यप्रयोगस्य प्रयोजने निरूप्यमाने एक एवार्थो भवति । अत्र होराधिपतिपरिज्ञानमात्राद्यर्थेण नाभिहितं व्यवहारे सम्भव विभागो दृष्टः । तथा च यात्रायाम् । यद्यस्य फले दिवसे तदवश्यं कालहोरायामिति । एवमादिकालानां परिज्ञानं स्यात् । होरापरिज्ञाने सति तस्मात् बाह्येण व्याख्यायते । यद्येष्टदिनेऽर्कोष्टकाले लग्नं कार्यम् । तस्मात् तात्कालिकं स्फुटार्कं संशोध्य शेषं भागापेक्षं कृत्वा पञ्चदशभिर्विभज्यते । तत्र भुक्ता होरा भवन्ति । तयोस्तरा होरा न तत्र काले भवति । तदा रूपं योजयेत् । ततः सप्तभिर्विभज्य शेषाद् लग्नो दिनपतेः प्रहस्तिर्होराधिपो भवति । तथा बाह्ये—

अर्कोनलग्नहोरा पञ्चगुणा सविकला यदि सरूपा
सप्तविभक्ता शेषो दिनपाथः कालहोरेयः ॥ इति ॥४॥

अन्वेषां त्वार्थभटादीनां मतम् । यथा दिनगतघटिद्विगुणाः पञ्चभिर्विभज्यते । तत्र भुक्ता होरा भवन्ति । तत्र दिनपथस्य प्रथमा होरा द्वितीया दिनपात् षष्ठस्य । एवं षष्ठात् षष्ठात् क्रमेण सातस्यो होराधिपः । अत्र लग्न-प्रयोगेन यत् पूर्वं व्याख्यातं तच्छोभनं द्वितीयं गतघटिकादिभिः स्थलम् । सर्वत्रायं क्रमः । यथाधिपतेस्तुर्था वर्षाधिपतिः द्वितीये वर्षे । मासाधि-पतेस्तृतीया द्वितीये मासे भवति । होराधिपतेः षष्ठो द्वितीयहोरायामिति । एवं यदत्राध्यायेऽधिकमूनं व्याख्यातं तद्विद्विः समर्थायम् । यदाचिन्नाव-धारितम् । सर्वत्रैव व्याख्येयमिति ।

इति चतुर्वेद-पृष्टदकस्वामिकृते खण्डखाद्यविदग्गे
तिथिनक्षत्राधिकारः प्रथमः ॥

अथ ग्रहगत्यध्यायः

मणस्य शिरसा देवमनादिं नित्यमव्ययम् ।

प्रवक्ष्यामि ग्रहगतो भाष्यं सम्यक् परिस्फुटम् ॥

अथातो ग्रहगत्यध्यायो व्याख्यायते । तथादावङ्गारकमध्यमानयनमाह ।

पादोनरसनवोदधि ४८६-हीनाद् भगणाद्यहर्गणाद् भौमः ।

सप्ताष्टरसैः ६८७ सकलो

नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः १७४२५८ ॥१॥

वाक्यार्थः । पादीना रसाय नव च उदधयश्च पादोनरसनवोदधयः । तैर्हीनैः पादोनरसनवोदधिङ्गानः तस्मात् । कुतः भणति । अहर्गणादिभगणादित्यर्थः । भगणादिरिति । भगणः पादो यस्य सः चक्रादिरित्यर्थः । को भौम इति । सप्ताष्टरसैरिति । सप्त च अष्टौ च रसाय तैर्भगणाद्यामस्मित्यर्थः । सकलो नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः अहर्गणात् कलाधामेन फलेन स एव भौमाधिकः कर्त्तव्य इत्याख्यायः ।

कारणम् । इष्टदिनाहर्गणं स्थापयित्वा तस्मात् पादोनरसनावोदधयः शोधनीयाः दिनानाम् । चत्वारि शतानि पञ्चनवत्यधिकानि घटिकाश्च पञ्चचत्वारिंशत् शोधनीया इत्यर्थः । ४८५ ४५ शेषस्य सप्ताष्टरसैर्भागो द्वाय्यः षड्भिः शतेः सप्ताष्टोत्थधिकैरित्यर्थः । ६८७ । लब्धा भगणाप्त्याख्या भगणशुद्धिषाद् राज्ञादिचन्द्रोच्चवद् भौमो भवति । ततो भूयोऽप्यहर्गणस्य नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैर्भागो कर्त्तव्यः । लङ्केकेन चतुःसप्ततिमहस्रैः शतद्वयेनैकीनवत्यधिकैरेत्यर्थः १७४२५८ । अयम् निम्नादिफलम् । पूर्वगतौ भौमं प्रणिप्य ततस्तस्मिन् विलिप्तादयं मंयोजनीयम् । कुजोऽधिको द्वाभ्यामिति वचनात् । एवं कृते यत्तत्त्वं भवति स अर्द्धरात्रिको मध्यमो लङ्कायां भौमो भवति । अथ भौमभुक्तार्धमहर्गणः । १ । अस्मैव सप्ताष्टरसैर्भागे कृते भगणः ० । शेषादियं राज्ञादिभौमभुक्तिः = १०।३१।२६ पुनरप्यहर्गणस्यास्य नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः भागे कृते विलिप्ता । ० । एवं भौमस्यैकत्रिंशजिताः षड्विंशतिविलिप्ता मध्यमभुक्तिः इति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शकिसिन् ७१६ मासाः ० तिथयः ०
मसिन् दिने अङ्गणः ७२६७५ एतस्मात् पादोनरसनवोदधिर्हीनात् ४८५।४५
संशोध्य शेषं ७२६७८।१५ अस्य समाष्टरमेरमोभिः ६८७ भागे हृते कल्पं
भगणाः १०५। भगवच्छेषं ४४।१५ अस्माद्वादयादिगुणकारे, चन्द्रोच्चवत्
राश्यादिको भौमः ०।२३।११।१६। पुनरप्यङ्गणः ७२६७५ अस्माच्चतस्वाब्धि-
स्वरमशाद्वैरमोभिः १७४२५८ भागे हृते कलादि फलं ०।२५। एतत् पूर्व्यागते
भौमेऽस्मिन् ०।२३।११।१६ संशोध्य हे विकले च जातो कक्षायां मध्यमोऽर्ध-
रात्रिको भौमः ०।२३।११।४३। भौमभुक्ति मध्यमा पूर्वमेरोदाहरेति । एवं
भौममध्यमानयनम् । अथ बुधशीघ्रानयनमाह ।

बुधशीघ्रं शत १००-गुणितात्

शशिधृतियमोनात् ।

सप्तनवस्वरवसुभिः ८७६७

कृतखमनुनगैः ७१४०४ कलाभ्यधिकम् ॥२॥

शतगुणितादङ्गणादित्यर्थः । न केवलं शतगुणितात् । यावत् शशि-
धृतियमोनात् । शशी च धृतयश्च यमश्च शशिधृतियमाः । तैरूनः
शशिधृतियमोनः । शतगुणोऽङ्गणः शशिधृतियमैरूनः कार्यः । तस्मात्
शतगुणितात् शशिधृतियमोनात् । सप्तनवस्वरवसुभिरिति । सप्त च नव च
स्वरश्च वसवनं सप्तनवस्वरवसवः तेः शतगुणादङ्गणात् शशिधृतियमोनात्
भगणादिबुधशीघ्रं कथ्यते इति । कृतखमनुनगैः कलाभ्यधिकमिति ।
कृताश्च खं च सप्तनव नवश्च कृतखमनुनगाः तैस्तस्मादङ्गणात् कलाधातेन
फलेन बुधशीघ्रमधिकं करणीयमित्यर्थः ।

करणम् । इष्टदिनाङ्गणं संख्याप्य शतगुणं कृत्वा तस्मात् शशिधृति-
यमान् संशोध्येत् । सहस्रद्वयं शतमेकाशीत्यधिकमित्यर्थः । २१८१ ।
एतान् संशोध्य शेषस्य सप्तनवस्वरवसुभिर्भागे हृते भगवात्क्याः । शेषात्
भौमवत् राश्यादि बुधशीघ्रं भवति । पुनरप्यङ्गणस्य कृतखमनुनगैर्भागे
हृत्तुल्यः । एकसप्ततिमहस्रैः चतुःशतैः चतुर्भिर्गधिकैरित्यर्थः ७१४०४
एतेभिर्गै हृते कलादिफलं पूर्व्यागते बुधशीघ्रे संशोध्य ततस्तस्मात् प्राविंशतिः

विलिङ्गाः शोभ्याः । बुधशोभे चाविद्यति. चादिवचनात् । एवं कृते यद्भवति तत् सध्वममर्हत्वात्किं लङ्गायां बुधशोभं भवति अथ बुधशोभ-भुतधर्ममहर्गणः १ । यतगुणितो जातः १०० । अथ सप्तनवस्वरवसुभिर्भागे कृते भगवात्कृष्यात्मा । शेषात् यदहद्द राश्यादिका बुधशोभभुक्तिः ०।४।५।३२। अथ भूयोऽप्यहर्गणः (१) अथ कृतसप्तमनुनगैर्हृते विस्मितापि न प्राप्ता । तत एव भागवतुष्कं पञ्चस्मिता द्वाविंशद्विस्मिताः बुधशोभोचभुक्तिः ।

अथादाहरणम् । तद् यथा । अहर्गणः ०२६०५ एतत् यतगुणं जातं ०२६०५०० अस्मात् शशियुतियमानेतान् २१८१ संशोध्य शेषं ०२६५११८ सप्तनवस्वरवसुभिर्भोभिः ८०२८० भागे कृते भगवात्कृष्येव ०६८४ अस्मात् पूर्ववद् राश्यादिकं बुधशोभम् । पुनरप्यहर्गणस्यास्य ०२६०५ कृतसप्तमनुनगैः ०।४०४ अर्धानिर्भागे कृते कनादामं १।१ एतत् पूर्वगतं बुधशोभेऽस्मिन् संशोध्य विस्मिता द्वाविंशतिकं संशोध्य जातं बुधशोभं चादिवचनं लङ्गायाम् । बुधशोभभुक्तिः पूर्वमेवोदाहृतेति । एवं बुधशोभानयनम् । अथ जीवमध्यमानयनमार्थयाच—

पञ्चांशोनगुणेशद्व्यूनादुगणाद् रद्विकृततलव्यम् ।

भगणादिगुरुः शशियमरसयमषोडशभिरंशोनम् ॥३॥

पञ्चमशिन जनाः पञ्चांशोनाः । ते च गुणाश्च पञ्चांशोनगुणः । पञ्चांशोन-गुणाश्च ईशास दी च पञ्चांशोनगुणेशद्वयं तेरुनः तस्मात् पञ्चांशोनगुणेश-द्व्यूनात् । कुतः अहर्गणादित्यर्थः । रद्विकृततलव्यमिति । रदाश्च त्रयश्च कृताश्च तैर्लव्यं रद्विकृततलव्यम् । भगणादिगुरुरिति । भगणा आदौ यस्याश्वी गुरुश्च भगणादिगुरुः । अस्मादिर्जीवो लभ्यते इत्यर्थः । शशियमरसयमषोडशभिरंशोनम् इति । शशी च यमी च रसाश्च यमी च षोडश च । तैरंशोनो राश्यादिना स एव गुरुकनः कार्यः इत्यर्थः ।

कारणम् । रद्विकृताहर्गणं संख्याप्य तस्मात् पञ्चांशोनगुणेशद्वयः शोभ्याः सहस्रद्वयं यतं च द्वादशधिकम् अष्टवचरिंशद्वष्टिकामित्यर्थः । शेषस्य रद्विकृतैर्भागे हर्गणः । सहस्रवतुष्कं च यतैस्त्रिभि द्वाविंशदधिकैरित्यर्थः ४१३२ एतेर्भागे कृते भगवात्कृष्यात्मा । भगवात्कृष्येवात् श्रीमवत् तेनैव हृतेन राश्यादिको जीवो भवति । ततो भूयोऽप्यहर्गणस्य । शशियमरस

यमषोडशभिर्भागो ह्यर्थः । सद्यैकेन द्वावष्टभिः सहस्रैः षड्भिः शतैः
एकविंशत्यधिकैर्वित्यर्थः । १६२६२१ । अवासेनांशादिफलैश्च न एव जीवः जनः
कार्यः । तस्मिन् विनिर्मायनम् । संयोज्या चतसृभिरधिको जीव इति
वचनात् । एवं कृते यद् भवति सोऽर्धरात्रिको मध्यमो लङ्कायां जीवो
भवति । अथ जीवभुक्त्यर्थमहर्गणः १ । अथ रद्विक्रतेर्भागे कृते
भगणाः १० । शेषम् ११ । अस्मात् द्वादशादिगुणकारैर्द्वयत् रात्र्यादिका
जीवभुक्तिः ०।०।४।५८ । अथ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य ११ । शशियमस्वरयम-
षोडशभिर्भागे कृते विनिर्मायि न ग्रामा । तस्मात्त्रिमासतुष्टयमिकोन-
वष्टिविनिर्मा जीवभुक्तिः ।

अथोदाहरणम् । यद्येष्टाहर्गणः ७२६०५ अस्मात् पञ्चाशोनगुणेशद्वय
एतान् २११२ ४८ संशोध्य शेषं ७०५६२।१२ । अथ रद्विक्रतेर्भागेभिः ४२३२
भागे कृते भगणशुद्धशेषम् १२५०।१२ अस्मात् भौमवर्त्मनेव च कृतेन रात्र्यादिको
जीवः १।१३।४८।१८ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य ७२६०५ शशियमस्वरयम-
षोडशभिर्भागेभिः १६२६२१ भागे कृते अशादिफलं ०।२६ ४८ । एतत्
पूर्वागतात् जीवाद् अस्मात् १।१३।४८।१८ संशोध्य शेषं १।१३।२१।२०
एषोऽर्धरात्रिको लङ्कायामिति । जीवमध्यमभुक्तिः प्रथममेवोदाहर्तेति ।
एवं जीवमध्यमानयनम् ।

अथ शुक्लगीतानयनमाह—

पादयुतागगुणोनाद् दशगुणितान्मण्डलादि सितशौघम् ।

मुनिजिनयमलैः सांशं व्यर्कनगात् त्रिकृतखनगागैः ॥४॥

वाक्यार्थः । पादेन युताः पादयुताः ते अगाश्च पादयुतागाः । पादयुता
अगाश्च शुक्लाश्च पादयुतागगुणाः तैरुक्तः पादयुतागगुणोनः तस्मात् दशगुणाद्
इति । सितशौघगामिति मण्डलमाटो यस्य फलस्य तन्मण्डलादि अका-
शामित्यर्थः । सितस्य शौघं सितशौघं मुनिजिनयमलैरिति । मुनयश्च
जिनाश्च यमशौ च मुनिजिनयमलः तैर्भगणादि सितशौघं लभ्यते इत्यर्थः ।
सांशं व्यर्कनगात् त्रिकृतखनगागैरिति । सहाशैर्वर्कते इति सांशं कुतो भगति ।
अर्कश्च नगाश्च व्यर्कनगाः ते त्रिगता यस्मात् अहर्गणात् सोऽयं व्यर्कनगः ।

तस्मात् व्यर्कनगात् । यस्य कृताय खं च नगाय अगाय तैस्त्रिकुलखनगाभ्योः
व्यर्कनगादहर्गणादाप्तेनांशादिना फलेन मितशोचमधिकं कार्यमित्यर्थः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं मस्याप्य तस्मात् पाटयुतागगुणाश्च शोधनीयाः ।
सप्तविंशद् दिवसा एषदशत्रटिकावेत्यर्थः । एताः संगोध्य शेषं दशगुणं
कृत्वा मुनिजिनयमनैर्विभजेत् । सहस्रहर्षेण दिशताधिकेन सप्तचत्वारिंशद्वि-
नित्यर्थः । २२४० । अयामभगणाख्याया । भगणशेषाद्धेनैव हृदेन
भामशद् राश्यादिकं मितशोच भवति । भूयोऽप्यहर्गणात् व्यर्कनगान्
संगोध्येत् । सप्त मतानि द्वादशाधिकार्थोत्तर्यः । ७१२ । एतत् संगोध्य
शेषस्य त्रिकुलखनगाभ्योर्भागो ज्ञेयः । सप्तमसप्तभिः सहस्रैस्त्रिचत्वारिंश-
दधिकविनित्यर्थः ७७०४२ एतेर्भागं हृते अगादिकलं भवति । तत्पूर्वागते
मितशोच संयोज्य अहंरात्रिकं लब्धाय मितशोचं भवति । भुज्यर्थमहर्गणः
१ । एतद् दशगुणम् १० । अस्य मुनिजिनयमनैर्भागं हृते भगणाः १० ।
शेषाद् यद्वद् राश्यादिका मितशोचभुक्तिः १० १।१६।७ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य
त्रिकुलखनगाभ्योर्भागं हृते विनिर्माषि न प्राप्ता । अत एवैको भागः षड्-
विंशतिजिमाः सप्तविंशति मध्यममितशोचभुक्तिरिति ।

अयोदाहरणम् । तद् यथा । अहर्गणः ७२६७५ अस्मात् पाटयुताग
गुणानेतान् ३५१५ संगोध्य शेषं ७२६३०।४५ एतद् दशगुणं ज्ञातं
७२६३०।४५०। चटिकाराशेरस्य ४५० यस्या भागं हृते लभ्यम् ७ शेषम् २०
एतत् पूर्वाहर्गणम् ७२६३०० संयोज्य ज्ञातम् ७२६३००।२० अस्य मुनिजिन-
यमनरमोभिः २२४० भागं हृते भगणशुद्धशेषं ५८६।२० अस्मात् पूर्ववद्
राश्यादि मितशोचं २।५।२६।२ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य ७२६७५ व्यर्कनगान्
संगोध्य १०१२। शेषम् ७२६६३ अस्य त्रिकुलखनगाभ्योर्भागः ७७०४२
भागं हृते अगादिकलम् ०।५६।२ एतत् पूर्वागते मितशोचैस्त्रिंशत् संयोज्य
ज्ञातम् २।६।२२४। मध्यमं लब्धायमहंरात्रिकं मितशोचं भवति ।
मितशोचभुक्तिः पूर्वादाहृता । एवं मितशोचानयनम् । अधुना शनि-
मध्यमानयनमाह—

साहचर्येन्दुनवजिनानाद् भगणादिशनिः षड्कृत्वगवचन्द्रैः ।
खशराब्धिगुन्यवमुभिलिप्तेनाऽङ्गारकादीनाम् ॥५॥

साहेयासाविन्दुः साहेन्दुः । नव च जिनाय तेरुनः साहेन्दुनव
जिनायः तस्मात् साहेन्दुनवजिनायान् । कुतः । अहर्गणादिति । भगणादि
गतिरिति । भगणा आटो यस्य सः भगणाटिः भगणाटिवाभौ गतिश्च ।
भगणाटिशनिः चक्राटिमोर इत्यर्थः । षड्कृतत्वगन्धचन्द्रेरिति । षट्
च कृतवच्च अगाधं खं च चन्द्रे ते । तेः षड्कृतत्वगन्धचन्द्रे अहर्गणाद्
भगणाटिशनिर्भवति इत्यर्थः । स्वगराब्धिगून्धवसुभिर्निमोन इति ।
खं च गराच्च अश्वयच्च गून्धच्च वसवच्च ते । तेः स्वगराब्धिगून्धवसुभिः
अहर्गणादिमाटिफलेभ्यो न करणाय इत्यर्थः । अकारकं आदिर्यपां
ते अकारकादयः । तेषामकारकादीनामिन्युत्तरसम्बन्धो भविष्यतीति
वाक्यार्थः ।

करणम् । इष्टाहर्गणं संख्याय तस्मात् साहेन्दुनवजिनाय एतान्
संशोध्य सप्तस्वद्वयं शतशतुष्टयेनेकनवत्यधिकेनेत्यर्थः २४८१।३० एतान्
संशोध्य शेषस्य षड्कृतत्वगन्धचन्द्रेर्भागे हर्षयः । सप्तस्वद्वयभिः शतेः
सप्तभिः षट्पक्ष्यधिकैः १०७६६ एतेर्भागे हते भगणाप्याख्याः । भगणाष्ट-
शेषात् भागवत् राश्याटिशनिर्भवति । भूयोऽप्यहर्गणस्य स्वगराब्धिगून्ध-
वसुभिर्भागे हर्षयः । अगतिमहस्य शतैश्चतुर्भिः पञ्चाशदधिकैरित्यर्थः ।
८०४५० । एतेर्भागे हते निमाटिफलं भवति । एतत् पूर्वगतात् शनेश्चात्
संशोध्य ततस्तस्माद् विनिमस्रयं गोधनयं तिस्रभिः शतिरिति वचसात् ।
एवं हते यद् भवति सोऽहंरात्रिको मध्यमा लङ्कायां शनि स्यात् । अथ
शनिमुख्ययमहर्गणः १ । तस्मात् षड्कृतत्वगन्धचन्द्रेर्भागे हते शेषम् १ ।
तस्माद् अष्टवत् राश्याटिका सौरभुक्तिः ०।०।२।० । अथ भूयोऽप्यहर्गणः ।
तस्मात् स्वगराब्धिगून्धवसुभिर्भागे हते विनिमापि न प्राप्ता । अतएव
निमाद्वयं सौरस्य मध्यमा भुक्तिः ।

अष्टोटाहरणम् । तद् यथा । इष्टदिनाहर्गणः ७२६७५ तस्मात् साहेन्दु-
नवजिनानिमान् २४८१।३० संशोध्य शेषं ८०१८३।३० अस्य षड्कृतत्वगन्ध-
चन्द्रेर्भागे हते भगणाष्टशेषमिदं ५५८७।३० अत्र पूर्ववद् राश्याटिशनिः
६।६।५०।१० अथ भूयोऽप्यहर्गण ७२६७५ अस्य स्वगराब्धिगून्धवसुभिः
८०४५० भागे हते निमाटिफलं ०।४५। एतत् पूर्वगतान् शनेः संशोध्य
विनिमास्रयं च जातः आहंरात्रिको लङ्कायां मध्यमः शनि ६।६।४८।२०

सौरभुक्तिमध्यमा पूर्वमेकोदाहृतेति । एवं सौरमध्यमानयनं यत्र ते ग्रहा
सहायां मध्यमार्धरात्रिका आगताः । त एवोज्जयिनी-याम्योत्तर रेखायां
मध्यमार्धरात्रिका भवन्ति । रेखायाः प्राग्देशेषु देशान्तर स्वफलेनीना
अर्धरात्रिकाः स्वदेशमध्यमा भवन्ति । रेखायाद्यापरदेशेषु देशान्तर-
स्वफलेनाधिका अर्धरात्रिकाः स्वदेशे मध्यमा भवन्ति । देशान्तरकर्ष्यं च
तिथ्याद्यानयनाध्याये व्याख्यातम् । एवं मध्यमग्रहाणामानयनम् ।

अधुना भौमादीनां मन्दोच्चानयनम्

मन्दांगा दशगुणिता रुद्रा द्वियमाश्च षोडशाष्टजिनाः ।

रुद्राश्च द्वियमाश्च षोडश च षष्टौ च जिनाश्च एते एव दशगुणिता
मन्दोच्चांगा भवन्ति । केषामङ्कारकादीनामिति । प्रागाद्याभिहितं
यथासंख्यं भौमबुधजावसितमौराणामिति वाक्यार्थः ।

करणम् । रुद्रा एकादश । ते दशगुणिता दशोत्तरघटं भौममन्दांगा ।
द्वियमाः द्वाविंशति । एते दशगुणाः शतद्वयं विंशत्यधिकं बुधमन्दांगाः ।
षोडश दशगुणाः षष्ट्यधिकं गतं औचमन्दांगाः । षष्टौ दशगुणाः षष्ठीतिः
सितमन्दांगाः । जिना दशगुणाः शतद्वयं चत्वारिंशदधिकम् शनि-
मन्दांगाः । अङ्केनापि यथाक्रमं निरूप्यते —

म	बु	रु	शु	ग
११०	२२०	१६०	८०	२४०

अंशानां त्रिंशता भागे हृते राश्यादीनि भौमादीनां मन्दोच्चानि । यथा —

१।२०
०।१०
५।१०
२।२०
८।०

अधुना शुक्रादीनां मन्दफल संस्कारार्थमाह —

शुक्रस्य सूर्यवत् फलमिन्दुमुतस्य द्विसगुणितम् ॥६॥

भौमस्य पञ्चगुणितं गुरोः स्वरांशेन संयुतं द्विगुणम् ।

सौरमनुभागयुतं चतुर्गुणं शीघ्रकेन्द्रांशैः ॥७॥

शुक्रस्य सूर्यवत् सूर्यस्य तुल्यं सूर्यवत् । यथा सूर्यस्यापि कृतं फलं
धनमृणं वा तथा शुक्रस्यापि करणीयमित्यर्थः । इन्दुसुतस्य द्विसंगुणितम् ।
इन्दुसुतो बुधस्तस्य द्वाभ्यां संगुणितम् । बुधस्य मन्दकक्षेत्रेण यत् फलं तद्
द्विगुणं कार्यमित्यर्थः । भौमस्य पञ्चगुणितमिति । भौमस्य मन्दफलं
पञ्चभिर्गुणनीयम् । यत् शुक्रमन्दफलं तत् स्वकीयेन स्वराशेन संयुतं द्विगुणं
करणीयमित्यर्थः । सौरमनुभागयुतं चतुर्गुणमिति । सौरमन्दफलं
मनुभागयुतं चतुर्दशभागाधिकं चतुर्गुणमित्यर्थः । एतच्च तत् चतुर्गुणं
चतुर्भिर्गुणनीयमित्यर्थः । शीघ्रकेन्द्राशेरिति । शीघ्रकक्षेत्रेण केन्द्रं शीघ्र-
केन्द्रम् । तस्यांशाः शीघ्रकेन्द्रांशाः तैः शीघ्रकेन्द्राशैः । भौमोऽष्टयस्माशेरित्येव-
मादिसम्बन्धो भविष्यतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । सूर्यवद् इति प्रत्येकस्य ग्रहस्य सम्बध्यते । शुक्रस्य केन्द्रात्
पञ्चगुणाद्यैः खण्डकैः सूर्यवत् फलमानेयम् । तद्विगुणं बुधस्य मन्दफलं
भवति । भौमस्य मन्दकेन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैर्यत् फलमागतं तत् पञ्चगुणं भौमस्य
मन्दफलं भवति । भौमस्य मन्दकेन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैः फलमानेयं तद्विशिष्टं
कृत्वा समभिर्भजेत् । अशमं द्विगुणे पृथक्स्थे संयोज्य जीवमन्दफलं भवति ।
अत्र समासकरणात् ज्ञायते । यथा स्वराशे द्विगुणे फले संयोज्यते । अथवा
स्वराशेन संयुतं कृत्वा द्विगुणं क्रियते । समासकरणाद् इति । सौरमन्द-
केन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैः सूर्यवत् फलमानेयं तस्य पृथक्स्थस्य चतुर्दशभिर्भागे
हते यदवाप्यते तत् पृथक्स्थे संयोज्य चतुर्गुणं कृत्वा सौरमन्दफलं भवति ।
शीघ्रकेन्द्राशेरिति । भौमादीनां प्रत्येकस्य ग्रहस्य शीघ्रकक्षेत्रेण दर्शयिष्यामः ।
अथ शीघ्रकेन्द्राशैर्भौमस्य स्फुटीकरणमाह—

भौमोऽष्टयमै रुद्रान् भुक्त्वा पूर्वोदितोरदैरकान् ।

खगुणैर्दशरूपगुणैः सप्तांशा मनुभिरष्टांशान् ॥८॥

धनमृणमग्निशशाङ्गै स्त्रीनष्टया भास्करानतो वक्रौ ।

नवभिस्त्रयोदशनगैर्द्वादशसाङ्गान् विलोमोऽतः ॥९॥

करणम् । इष्टदेवसिक्कमिष्टकालिकं मध्यमार्कं स्थापयेत् । यस्मात् स
एव भौमस्य शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने इष्टदेवसिक्कमिष्टकालिकं

मध्यम भागं संख्यायेत् । तस्मात् चारं भौमोऽष्टयमे स्थापयेत् । ततः शीघ्रान् मध्यमं भागं संयोज्य शाघ्रकेन्द्रे भवति । यस्माद् वक्ष्यति । शीघ्रं मध्योनकं केन्द्रमिति । शाघ्रकेन्द्रे भागपिण्डं कारयेत् । भागपिण्डाद् यदा अष्टाविंशतिभागाः न शुध्यन्ते किञ्चिदवशिष्यते तदा भागपिण्डमेकादशभिः संगुण्याष्टाविंशतिभिर्विभज्यावास फलं धनं भवति । तत्र भागादिः । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिभागाः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा एकादशभागा फलं धनं भवति । तस्मिन्चाहनि भौमस्य पूर्वस्यां दिश्युदयो ज्ञेयः । एतच्च केन्द्रे यदा राशिस्यान् शून्यं भागाष्टाविंशतिर्भवन्ति । तदा सम्भवति । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिभागाः शुध्यन्ते । ततः परं द्वाविंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं द्वादशभिः सङ्गुण्य द्वाविंशता विभजेत् । अवासं भागादि एकादशसु संयोज्य फलं धनं भवति ।

अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिर्द्वाविंशच्च शुध्यन्ते ततः परं त्रिंशच्च

२८	११	
३२	१२	+
३०	१०	
३१	०	
१४	०१००	
१२	२	
१६	१२	
८	१२	
०	१२ २०	

शुध्यन्ते । तदा विकलं दशाह्नं कृत्वा त्रिंशता विभजेत् । अवासं भागाः त्रयोविंशतिषु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादष्टाविंशति-र्द्वाविंशत् त्रिंशच्च शुध्यन्ते । ततः परं एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं सप्तह्नं एकत्रिंशता विभजेत् । अवासं भागादि त्रयस्त्रिंशत्सु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिः, द्वाविंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत् च शुध्यन्ते । चतुर्दश च न शुध्यन्ते । तदा विकलस्याह्नी-शेनाह्नस्य चतुर्दशभिर्भागे हस्तेऽवासं चत्वारिंशत्सु संयोज्य फलं धनं स्यात् । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिः, द्वाविंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत्

चतुर्दश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते तदा परं फलं धनं चत्वारिंशद्भागाः सार्धं भवन्ति । एतत् शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिवत्तुष्कं भवति भागाश्च पञ्चदश तदा परं फलं धनं भवति । परं च केन्द्रं ४।२५।०।०। अथ धनकेन्द्राधिकं शीघ्रकेन्द्रे भवति । तदा शीघ्रकेन्द्रात् धनकेन्द्रमपास्य शेषं भागपिण्डं कारयेत् । तस्माद् भागपिण्डात् यदा त्रयोदशभागपिण्डा न शुध्यन्ते तदा

विकलं त्रिभिः संगुण्य त्रयोदशभिर्विभज्यते । अत्रासं फलभूतं भागादिर्भवति । तत् धनफलात् चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संगुण्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागविण्ण्डात् त्रयोदश शुध्यन्ते । ततः परं षोडश न शुध्यन्ते तदा विकलं द्वादशाङ्गुलं षोडशभिर्विभज्यते भागादिफलं त्रिषु संयोज्य यद् भवति तत् चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संगुण्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागविण्ण्डात् त्रयोदश च षोडश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा पञ्चदशभागाङ्गुलं चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संगुण्य शेषं फलं धनं भवति । तस्मिन् दिने भौमी वक्रो ज्ञेयः । एतच्च शोधकेन्द्रे यदा राशिषट्कं चतुर्दशभागाधिकं भवति ॥१२४॥०१० अथ शेषभागविण्ण्डात् त्रयोदश षोडश च शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रयोदशङ्गुलं नवभिर्विभज्यते । अत्रासं भागादिफलं पञ्चदशसु संयोज्य यद् भवति तच्चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संगुण्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागविण्ण्डात् त्रयोदश षोडश नव च शुध्यन्ते । ततः परं सप्त न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वादशभिः सार्द्धः संगुण्य सप्तभिर्विभज्यते । अत्रासं भागादिषष्टाविंशती संयोज्य यद् भवति तच्चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संगुण्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागविण्ण्डात् त्रयोदश षोडश नव सप्त च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते तदा फलं चत्वारिंशत्सार्द्धभागादि ऋणं भवति । धनफलात् चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संगुण्य न किञ्चिदवशिष्यते तदा शोधकलाभावाः । एतच्च शोधकेन्द्रे यदा राशिषट्कं भवति तदा सम्भवति ॥१०१॥०१० अथ यदा शोधकेन्द्रे राशिषट्काधिकं भवति ततस्तस्माद् राशिषट्कसमाख्यं शेषं भागविण्ण्डं कार्यम् । तस्माद् भागविण्ण्डात् यदा सप्त न शुध्यन्ते तदा विकलं द्वादशभिः सार्द्धः संगुण्य सप्तभिर्विभज्यते भागादि ऋणं भवति । अथार्धचक्रात् भागविण्ण्डात् सप्त शुध्यन्ते ततः परं नव न शुध्यन्ते तदा विकलं त्रयोदशभिः संगुण्य नवभिर्विभज्यते । अत्रासं भागादि द्वादशसु सार्द्धसु संयोज्य ऋणं फलं भवति । अथार्धचक्राद् भागविण्ण्डात् सप्त नव च शुध्यन्ते । अतः परं न किञ्चिदवशिष्यते तदा तस्मिन् दिने भौमी न वक्रो ज्ञेयः । एतत् शोधकेन्द्रे यदा राशिषट्कं षोडशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ॥१२४॥०१० अर्धचक्रात् भागविण्ण्डात् सप्त शुध्यन्ते, ततः परं नव च शुध्यन्ते, ततः परं षोडश शुध्यन्ते, अतः परं त्रयोदश न शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य

तयोदशभिर्विभजेत् । अत्रासं सप्तत्रिंशतः सार्द्धायाः संयोज्य फलमृणं भवति । अथ चक्रार्द्धाणां भागपिण्डात्सप्त, नव, द्वादश, तयोदश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चत्वारिंशत्सार्द्धाः परमकृष्णफलं भवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिसप्तकं पञ्चदशभागा भवन्ति । केन्द्राद् कृष्णकेन्द्रमप्यस्य शेषं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् यदा चतुर्दश न शुध्यन्ते विकलस्य सार्द्धाणां तस्य चतुर्दशभिर्भागे कृतेऽत्रासं भागादिफलं भवति । तच्च चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संयोज्य फलमृणं भवति । अथ शेष-भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते, अतः परं एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते, तदा विकलं समाकृतमेकत्रिंशता विभजेत् । अत्रासं भागा अर्धं संयोज्य फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संयोज्य शेषफलमृणं भवति । अथ शेषभाग-पिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । ततः परमेकत्रिंशत् शुध्यन्ते । अतः परं त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं दशाकृतं त्रिंशता विभजेत् । सप्तसु सार्द्धेषु संयोज्य फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संयोज्य शेषमृणं फलं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैकत्रिंशत् द्वात्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतः परं न किञ्चिदवशिष्यते । तदेकोनत्रिंशत्सार्द्धाः भागाः फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संयोज्य शेषमृणं फलं भवति । तस्मिन् दिने भौमस्य पञ्चार्धेऽस्तमयो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशेकादशकं द्विभागाधिकं भवति । ११।२।१।०। तदा सम्भवति । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैकत्रिंशद् त्रिंशद् द्वात्रिंशच्च शुध्यन्ते ततः परमष्टा-विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमेकादशभिः संगुण्याष्टाविंशत्या भाग-सप्तकस्यात्रासमेकोनत्रिंशत्सार्द्धायाः संयोज्य धनं भवति । एतच्च चत्वारिंशत्-सार्द्धायाः संयोज्य शेषमृणं फलं स्यात् । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैक-त्रिंशद् त्रिंशद् द्वात्रिंशदष्टाविंशतिश्च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चत्वारिंशत्सार्द्धाः भागाः फलं धनं भवति । तद्वत्फलं चत्वारिंशत्सार्द्धाया अप्यस्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदापि शीघ्रफलाभावः एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिद्वादशकं भवति तदा सम्भवति १२।१।०।० । एवं यथासम्भवं शीघ्रफलमुत्पाद्य तच्चार्धं कार्यम् । तत्करणागते मध्यमे शब्दे धनमृणं वा कार्यम् । कदेतुश्च्यते । धनफलादागतं धनं कृष्णफलादागतं कृष्णम् । एवं कृत्वैककर्मा भौमो भवति । यस्माद् वक्ष्यति शीघ्रफलार्धमनष्टमिति ।

ततस्तस्माद् राशिजयसंशकाच्च विंगति मन्दकेन्द्रं भवति । ततस्तस्मादर्थं
वत् फलमानाद्य तत् पञ्चगुणं कार्यम् । यस्मादुक्त भौमस्य पञ्चगुणितमिति ।
तदर्थं कार्यम् । एतदेककर्मा संस्कृते मध्यमभागे धराशूने जनमधिकं
धनमिति । यस्माद् वक्ष्यति मन्दफलाहं चेति । ततस्तस्मात् द्विकर्मा-
संस्कृताद् भौमान् मन्दोच्चमपास्य केन्द्रं भवति । तस्मादकवत् फलमानाद्य
तत् पञ्चगुणं कृत्वा सकलं करणागते मध्यमे धराशूने मन्दकेन्द्रे ऋण-
मधिकं धनं कायम् । यस्मात् वक्ष्यति मन्दगोघफले सकले मध्य इति ।
एवं कृते मन्दस्फुटो भागो भवति । ततो मन्दस्फुटाद् भौमात् शीघ्र
केन्द्रं भवति । यस्माद् वक्ष्यति । शीघ्रं मध्योनकं केन्द्रमिति । तस्मात्
पूर्ववत् शीघ्रफलमानाद्य तत् सकलं मन्दस्फुटे भौमे धनादागतं धनं कार्य-
मृणादागतं ऋणं कार्यम् । एवं कृते स्फुटा भौमो भवति । यस्माद् वक्ष्यति
मन्दगोघफले सकले मध्ये स्पष्ट इति । अथ भौमशीघ्रभुक्तिरियम् । ५८।८
अस्या भौममध्यमभुक्तिमिम। २१।२६ संगोध्य शीघ्रं २०।४२ एतत् प्रथमकर्माणि
यत् पञ्चगुणकार चाभात् तेन संगुण्य तेनैव भागावहारेण विभज्यावासं
निसादिफलम् । तदधिकृत्य धनादागतं धनं ऋणादागतं ऋणं कार्यं मध्यम
भुक्तावत् । ततो भूयोऽपि द्वितीयगुणकारेण संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं
निसादिफलं भवति । तत् पञ्चगुणं कृत्वाधिकार्यम् । मन्देककर्माकतायां भौम-
मध्यमभुक्तो मकरादिमन्दकेन्द्रं ऋणं कर्कादौ धनं कार्यम् । यस्माद् उक्तम्—
माग्वत् शुक्रादीनां जयधनधनहानयः स्वगतौ । एवं कृते द्विकर्माकता भौमभुक्ति-
र्भवति । वा तृतीयकर्मादिव गुणकारेण संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं
निसादिफलं भवति । तत् पञ्चगुणं कृत्वा सकलं ककटादौ धनं मकरादौ
ऋणं कार्यम् । भौमभुक्तावर २१।२६ एवं कृते मन्दस्फुटा भुक्तिर्भवति । सा
शीघ्रभुक्तेरपास्य अस्या ५८।८ शीघ्रं चतुर्थेकर्मादिवगुणकारेण संगुण्य तेनैव
भागावहारेण विभज्यावासनिसादिफलं भवति । तत् सकलं मन्दस्फुटायां
भुक्तौ धनागतं धनमृणागतं ऋणं कार्यम् । एवं कृते स्फुटा भौमभुक्तिर्भवति ।
यस्माद् वक्ष्यति । कार्यैव स्फुटभुक्तिरिति । अथ चेद् ऋणगतफलमधिकं
स्यात् तदा विपरीतशीघ्रमे कृत्वा वक्ता भुक्तिः स्यात् । एवं भौमभुक्ति-
स्फुटीकरणम् । अधुना शीघ्रकेन्द्राग्रे बुधफलानयनमाह ।

एकेषुभिस्त्वयोदश भुक्त्वाऽभ्युदितोऽपरं सोममुतः ।

अष्टाग्निभिः स्वराण् शशिगुणैः सार्द्धांशकं स्वमृणमस्मात् ॥१०॥

षड्विंशत्या विषयान् धर्त्री नवभिर्दन्ताधिकं तितथम् ।

अपरंऽस्तमितस्तत्त्वं त्वयोदशांशान् विन्तोमः प्राक् ॥११॥

बुधचाराण् संस्थापयेत् । तेषां स्थापना

५२	१२	
३८	७	+
३१	१३०	
२६	५	
<hr/>		
८	३१२०	—
२५	१२	

ततः शीघ्रान् मध्यमं बुधं संशोध्य शशिकेन्द्रं भवति । ततः शीघ्रकेन्द्रं भागपिण्डोकार्यम् । यदि यस्मात् भागपिण्डादेकपञ्चाशच्च शुध्यन्ते ततो विकलं त्रयोदशभिः संगुण्य एकपञ्चाशता विभज्यावाम् भागादिफलं धनं स्यात् । अथ यदा भागपिण्डादेकपञ्चाशत् शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा त्रयोदशभागाः फलं धनं भवति । तर्हि च टिने बुधः पश्चिमायां दिशि उदयं करोति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशत् शुध्यन्ते, ततः परमष्टत्रिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं सप्तभिः संगुण्य अष्टत्रिंशता विभज्यावाम् त्रयोदशसु मयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशदष्टत्रिंशच्च शुध्यन्ते ततः परमेकत्रिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं सार्द्धं संगुण्य एकत्रिंशता विभज्यावाम् भागादि विंशतो मयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशदष्टत्रिंशदु एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदैकविंशतिभागाः सार्द्धा परमफलं भवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिवर्तुर्कं भवति तदा सम्भवति । ४१०१०१० एतद्वनकेन्द्रे । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् धनकेन्द्रमप्यावशिष्यं पिण्डोकार्यम् । तस्मात् भागपिण्डात् । अथ षड्विंशति न शुध्यन्ते

तदा विकलं पञ्चदशं पञ्चविंशत्या विभज्यावासं भागादिकलमृणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा फलं पञ्चभागा-
कणं भवति । तदेकविंशत्याः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति ।
तस्मिन् दिने बुधो वक्रो ज्ञेयः । एतच्च गोघ्नकेन्द्रे यदा राशिचतुर्कं पञ्च-
विंशतिभागाच्च भवति । तदा सम्भवति ४।२५।०० । अथ शेषभाग-
पिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते अतः परं न च न शुध्यन्ते तदा विकलं विभिः
सार्द्धः सङ्गुण्य न भविष्यत्यावासं पञ्चसु संयोज्य फलमृणं भवति ।
तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेष-
पिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते, न च न शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते, तदा
फलमष्टभागाः सार्द्धाः कणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं
फलं धनं भवति । तस्मिन् दिने पञ्चदशं बुधस्यास्तमशो ज्ञेयः । एतच्च
गोघ्नकेन्द्रे राशिचतुर्कं पञ्चभागाधिकं भवति । तदा सम्भवति ५।५।०० ।
अथ शेषभागपिण्डात् पञ्चविंशतिः, न च न शुध्यन्ते अतः परं पञ्चविंशति-
नं शुध्यन्ते तदा विकलं तथोदशमं पञ्चविंशत्यावासं विभज्यावासं फलम्
अष्टसु सार्द्धं संयोज्य फलमृणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य
शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् पञ्चविंशतिः न च पञ्च-
विंशतिश्च शुध्यन्ते तदा एकविंशतिः सार्द्धा भागाः परमृणं फलं भवति ।
तदनं फलादेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदा
शेषकलाभावः । एतच्च गोघ्नकेन्द्रे राशिचतुर्कं भवति । तदा सम्भवति
६।०।०० । अर्धचक्रादधिकं गोघ्नकेन्द्रे भवति । तदा र्धचक्रमपास्य शेषं
भागपिण्डोकार्यम् तस्माद् भागपिण्डात् यदा पञ्चविंशतिनं शुध्यन्ते
तदा विकलं तथोदशमं संगुण्य पञ्चविंशत्यावासं भागादिकलमृणं
भवति । अर्धचक्रोन्मेषभागपिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते
तदा तथोदशभागाः फलमृणं भवति । तस्मिन् दिने पूर्वार्धं बुधोदयो
ज्ञेयः । एतच्च यदा केन्द्रे राशिचतुर्कं पञ्चविंशतिभागाधिकं भवति ।
तदा सम्भवति ६।२५।०० । अर्धचक्रोन्मेषभागपिण्डात् पञ्चविंशतिनं च
शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते । तदा षोडश भागाः सार्द्धाः फलमृणं
भवति । तस्मिन् दिने बुधोऽनुवक्रो ज्ञेयः । एतच्च यदा केन्द्रे राशिचतुर्कं

चतुर्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ७।४।१०। अथार्धचक्रान्
भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्नव च शुध्यन्ते। अतः परं षड्विंशतिर्न
शुध्यन्ते तदा विकलं पञ्चदशतं षड्विंशत्या विभज्यावासं चोडशसु सार्द्धं
संयोज्य फलमृणं भवति। अथार्धचक्रान्भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्नव
षड्विंशतिश्च शुध्यन्ते। अतः परं किञ्चिन्नावशिष्यते। तदेकविंशतिः
सार्द्धा भागाः परमफलमृणं भवति। एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राश्विदशकं
भवति तदा सम्भवति ८।१।१०। एतद्विंशत्येकं यदा केन्द्रमधिकं
भवति तदा षड्विंशत्येकं विनाश्य शेषं भागपिण्डोक्तार्थम्। तस्माद्
भागपिण्डात् यदा एकविंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलमध्यैकदशमेकविंशत्या
विभज्यावासं भागादिफलं धनं भवति। तद्विंशत्याद् एकविंशतेः सार्द्धायाः
अपास्य शेषफलमृणं भवति। अथ भागपिण्डादेकविंशत् शुध्यन्ते, अतः
परमद्विंशच्च शुध्यन्ते, तदा विकलं सप्तदशमष्टविंशत्या विभज्यावासमध्यैकं
संयोज्य फलं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः अपास्य शेषमृणं
फलं भवति। अथ शेषभागपिण्डादेकविंशदष्टविंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदव-
शिष्यते। तदाष्टौ सार्द्धा भागाः ऋणं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः
संशोध्य शेषं फलमृणं भवति। अथ च दिने पूर्वार्धं शुभस्यास्तमयः।
एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राश्विदशकं नवभागाधिकं भवति तदा सम्भवति
१०।८।१०। अथ शेषभागपिण्डादेकविंशदष्टविंशच्च शुध्यन्ते। एक-
पञ्चाशच्च शुध्यन्ते। तदा विकलं त्रयोदशदशमेकपञ्चाशत्या विभज्या-
वासमष्टसु सार्द्धं संयोज्य फलं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः
संशोध्य शेषं फलमृणं भवति। अथ शेषभागपिण्डादेकविंशदष्टविंशद्
एकपञ्चाशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदेकविंशतेः सार्द्धा भागाः फलं
धनं भवति। तद्विंशत्यादेकविंशते सार्द्धायाः संशोध्य न किञ्चिदवशिष्यते।
तदा शीघ्रफलाभावः। एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राश्विदशकं भवति तदा
सम्भवति १२।१।१०। एवं यथासम्भवं भागादिफलं शीघ्रमुत्पाद्य तदर्थं
कार्यम्। तस्मादध्यमे बुद्धे धनादागतं धनमृणादागतमृणं कार्यम्।
ततस्तस्माद् राशिभक्तं दशभागाधिकं मन्दोद्यमपास्य शेषं मन्दकेन्द्रं भवति।
तस्मादर्थवत् फलमान्नीय तद् दिगुचं कार्यम्। इन्दुसुतस्य दिगुणमिति
वचनात्। ततस्तदप्यङ्गे कार्यम्। तदेककर्मसंस्कृते षट्त्रिंशत्केन्द्रे

कणम् । षड्गण्यधिकं धनं कार्यम् । ततस्तस्माद् भूयोऽपि मन्दोच्चमपास्य
केन्द्रं कार्यम् । तस्मात्कैवत् फलमानोय तत् द्विगुणं कृत्वा सकलं
करणागते मध्यमे बुधे षड्गण्यने केन्द्रे कृणमधिकं धनं कार्यम् ।
एवं कृते बुधो मन्दस्फुटो भवति । ततस्तं शीघ्रादपास्य शीघ्रकेन्द्रं
कार्यम् । तस्मात् प्रागवत् फलमानोय तत् सकलं मन्दस्फुटे बुधे
धनमृणं वा कार्यम् । एव कृते स्पष्टो बुधो भवति । अथ शीघ्रभूति
२४५।१२। अस्याः बुधभूतिमिसां ५८ ८ संशोध्य शेषं १८६।२४। एतत्
प्रथमकेन्द्रीद्वयगुणकारेण संगुण्य तद्भागहारेण विभज्यावासं निमादिफलं
भवति । तदधिकृत्य धनादागतं धनमृणादागतं कृणं कार्यम् ।
बुधमध्यमभूतावत् ५८।८। अथ द्वितीयकक्षाद्वयगुणकारेण संगुण्य नवभिः
शतैर्विभज्यावासं निमादिफलं भवति । तद्विगुणकृत्यार्धकार्यम् । तदेक-
कक्षेमंस्कृतायां बुधभूता कर्कटादौ मन्दकेन्द्रे धनं सकरादौ कृणं कार्यम् ।
ततस्तद् द्विकक्षैकतां भूति तृतीयकक्षाद्वयगुणकारेण संगुण्य नवभिः
शतैर्विभज्यावासं निमादिफलं भवति । तद् द्विगुणं कृत्वा सकलं कर्कटादौ
केन्द्रे धनं सकरादौ कृणं कार्यं बुधस्य मध्यमगतावत् ५८ ८। एवं कृते
मन्दस्फुटा भूतिर्भवति । ततस्तं बुधशीघ्रगतेरस्या २४५।१२ अपास्य
चतुर्थकक्षाद्वयगुणकारेण संगुण्य तद्भागहारेण विभज्यावासं निमादिफलं
तत् सकलं मन्दस्फुटायां भूतो धनादागतं धनं कृणादागतमृणं
कार्यम् । एवं कृते स्फुटभूतिर्भवति अथ चैष्ट्यादागतं मन्दस्फुटभूतेः
सकाशादधिकं फलं भवति । तदा विपरीतशोधनं कृत्वा तत्र वक्रा
भूतिर्भवति । एवं बुधस्फुटाकरणम् । अधुना शीघ्रशीघ्रवस्य
फलानयनमाह ।

मनुभिः सत्यं शौ दौ भुक्त्वा प्रागुद्गतः खर्वदैः षट् ।

षट्कृत्या त्रीन् धृत्या दशलिप्ता धनमृणीतिरतः ॥१२॥

द्विकक्षमलैरध्यङ्गं वक्त्री मनुभिर्द्वयं नखैश्चतुरः

अष्ट्या चतुरो भागान् विपरीतमतः पुनर्जीविः ॥१३॥

१४	२।२०
४०	६
२६	३
१८	०।१०
२२	१।२०
१४	२
२०	४
१६	४

करणम् । दृष्टदेवमिकमिटकालिकं मध्यम कं संस्थाप्य यस्मान् मध्यम-
जीवस्य चर्क एव शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने मध्यमं जीवं स्थापयेत् ।
जादघातं चान्यत्र स्थाने लिखनोपमिति । ततः शीघ्रान् मध्यमजीवं संशोध्य
शीघ्रकेन्द्रे भवति । तद् भागपिण्डं कृत्वा तस्मात् यदा चतुर्दश न
शुध्यन्ते तदा विकलभंगद्वयं सत्रिभागेन संगुण्य चतुर्दशभिर्विभज्यावामं
भागादिकलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । न
किञ्चिदवशिष्यते तदा सत्रिभागद्वयं फलं धनं भवति । अत्रेवाङ्गि पूर्वस्यां
दिशि जीवस्योदयो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे भागचतुर्दशकं भवति
तदा सम्भवति ०।१४।०।०। अथ भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । चत्वारिंशच्च
शुध्यन्ते । तदा विकलं षट्भिः संगुण्य चत्वारिंशता विभज्यावामं सत्रिभागे
भागद्वये संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डाच्चतुर्दश चत्वारिंशच्च
शुध्यन्ते षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिगुणं षट्त्रिंशता विभज्यावामं
भागादिकलं सत्रिभागे भागाष्टके संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात्
चतुर्दश चत्वारिंशत् षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतः परमष्टादश न शुध्यन्ते । तदा
विकलं त्रिंशदशकं ०।१०। संगुण्याष्टादशभिर्विभज्यावामं सत्रिभागेऽष्टकादशसु
संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डाच्चतुर्दश चत्वारिंशत् षट्त्रिंश-
दष्टादश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा परमफलमेकादशभागाः
शार्दी भवन्ति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशित्रयमष्टादशभागाधिकं भवति

तदा सम्भवति ३ १८ ०।०। एतद् धनकेन्द्रम् । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्र-
सधिकं भवति । ततस्तस्मात् धनकेन्द्रमपास्यावशिष्टं भागपिण्डं कार्यम् ।
ततो यद्यवशिष्टभागपिण्डात् द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलमध्यर्धन संगुण्य
द्वाविंशत्या विभज्यावासं भागादिफलमृणं भवति । तद् धनफलादेकादश
सार्धभ्योऽपास्य शेषं धनं फलं भवति । अथ शीघ्रपिण्डात् द्वाविंशतिः
शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा सार्धभागा ऋणं भवति । तद्
भागेकादश सार्धभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । तत्राहनि
जीवो वक्तो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्र राशिवत्तुष्टयं दशभागाधिकं
भवति तदा सम्भवति ४।१०।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् द्वाविंशतिः
शुध्यन्ते चतुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य चतुर्दशभि-
र्विभज्यावासं भागाद्यमध्यर्धन संयोज्य फलमृणं भवति । तदेकादश-
सार्धभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् द्वाविंशतिः
चतुर्दश च शुध्यन्ते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलं चतुर्भिः
संगुण्य विंशत्या विभज्यावासं भागादिफलं त्रिषु सार्धयु संयोज्य फलमृणं
भवति । तदेकादशसार्धभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् द्वाविंशतिश्चतुर्दशविंशतिः षोडश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते ।
तदा एकादशभागाः सार्धाः परमफलमृणं भवति । तद्धनफलादेकादश
सार्धभ्योऽपास्य न किञ्चिद् भवति तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे
यदा राशिवत्कं स्यात् तदा सम्भवति । ५।०।०।०। अथ शीघ्रकेन्द्र-
सर्धचक्रादधिकं भवति । ततस्तस्मादधचक्रमपास्यावशिष्टं भागपिण्डं
कार्यम् । ततस्तस्माद् भागपिण्डात् यदा षोडश न शुध्यन्ते तदा
विकलं चतुर्भिः संगुण्य षोडशभिर्विभज्यावासं भागादिफलमृणं भवति ।
अथार्धचक्रात् भागपिण्डात् षोडश शुध्यन्ते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते ।
तदा विकलं चतुर्भिः संगुण्य विंशत्या विभज्यावासं भागादिफलं चतुर्षु
संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्रात् भागपिण्डात् षोडश विंशतिश्च
शुध्यन्ते । अतः परं चतुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य
चतुर्दशभिर्विभज्यावासं फलमष्टसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्ध-
चक्रात् भागपिण्डात् षोडश विंशतिश्चतुर्दश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते
तदा दश भागाः फलमृणं भवति । तत्र च दिने जीवोऽनुवक्तो ज्ञेयः ।

एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिसप्तकं विंशतिभागाधिकं भवति । तदा सम्भवति ७।१०।०।

अथार्धचक्राणां भागपिण्डात् षोडश विंशतिचतुर्दश च शुध्यन्ते । द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमध्यर्धेन संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्या वामं भागादि दशसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्राणां भागपिण्डात् षोडश विंशतिः चतुर्दश द्वाविंशतिश्च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा परमफलसेकादशभागाः साहोः फलमृणं भवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्यष्टकं द्वादशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ८।१२।०।०। एतदणं केन्द्रम् । केन्द्रकेन्द्राद् यदा शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति ततस्तस्मादणकेन्द्रमप्यास्य शेषं भागपिण्डोक्तार्थम् । तस्माद् भागपिण्डात् यदाष्टादश न शुध्यन्ते, तदा विकलं लिप्तादशकेन संगुण्याष्टादशभिर्विभज्यावामं फलं धनं भवति । तद् कृणादेकादशसार्धभ्योऽप्यास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश पट्विंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं पिभिः संगुण्य पट्विंशत्या विभज्यावामं दशसु लिप्तासु संयोज्य फलं धनं भवति । तदणफलादेकादशसार्धभ्योऽप्यास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश पट्विंशच्च शुध्यन्ते ततः परं चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं पट्विभिः संगुण्य चत्वारिंशत्या विभज्यावामं दशल्लिप्ताधिकेषु त्रिषु संयोज्य फलं धनं भवति । तदणफलादेकादशसार्धभ्योऽप्यास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश पट्विंशच्च चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा नव भागाः षड्भागसहितः फलं धनं भवति । तदणफलादेकादशसार्धभ्योऽप्यास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् अष्टादशपट्विंशच्च चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा नव भागाः षड्भागसहिताः फलं धनं भवति । तदणफलादेकादशसार्धभ्योऽप्यास्य शेषं फलमृणं भवति । तस्मिंश्चाशनि पथार्धं जीवस्यास्तमयो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्येकादशकं षोडशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ११।१६।०।० । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश पट्विंशत् चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते ततः परं चतुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं भागद्वयेन संगुण्य चतुर्दशभिर्विभज्यावामं भागादि नवसु षड्भागाधिकेषु संयोज्य फलं धनं भवति ।

तद्वशादेकादश सार्धेभ्योऽपास्य शेषमृणफलं भवति । अथ शेषभागपिण्डा-
दष्टादश वद्विंशत् चत्वारिंशत्तुष्टं च शुभ्रमेव न किञ्चिदवशिष्यते ।
तदैकादशभागाः सार्धाः परमफलं धनं भवति । तद्वशादेकादशसार्धे-
भ्योऽपास्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्र-
केन्द्रे राशिद्वादशकं भवति । १२।०।०।० एवं यथासम्भवमादिशीघ्रफलं
कृत्वा तदर्धेकित्वं पृथक् मध्यमे जीवे धनादागतं धनमृषादागतमृणं
कार्यम् । ततस्तस्माद् राशिपञ्चकं दशभागाधिकं मन्दोच्चमपास्य मन्द-
केन्द्रे भवति । ततस्तस्मादर्थवत् फलमानोय तदधः कृत्वा समभि-
विभजित् । कथं लिप्ताकर्षुस्ते द्विगुणे संयोज्य तदर्धेकार्यम् । एतदेक-
कर्षमंस्तते जीवे षड्राश्याने केन्द्रे षष्ठ्यधिके धनं कार्यम् । ततस्त-
स्मात् स्फुटान् भूयोऽपि मन्दोच्चमपास्य मन्दकेन्द्रे कार्यम् । तस्मादर्थवत्-
फलमानोय तदधः कृत्वा समभिर्विभज्य कथं लिप्ताकर्षुस्ते द्विगुणे संयोज्य
मन्दफलम् । तत् सकलं करणागते जीवे षड्राश्याने केन्द्रे षष्ठ्यधिके
धनं कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटी जीवो भवति । ततः
शीघ्रादपास्य शीघ्रकेन्द्रे कृत्वा तस्मात् पथमवत् फलमानोय तत्सकलं
मन्दस्फुटे जीवे धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते जीवः स्फुटी
भवति । अथ जीवशीघ्रभुक्तेरस्याः ५८।८। जीवस्य मध्यमभुक्तिरिमां ५।०
संशोध्य शेषं ५४।८ एतत् पथमकर्षाद्विगुणकारिण्यं संगुण्य तेनैव भागहारेण
विभज्यावार्त्तं लिप्तादिफलं भवति । तदर्धेकित्वं धनादागतं धनं ऋणादा-
गतम् ऋणं कार्यम् जीवस्य मध्यमभुक्तावध ४।५८। एतद्वितीय-
कर्षाद्विगुणकारिण्यं संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावार्त्तं लिप्तादिफलं
मकरादौ मन्दकेन्द्रे षष्ठ्यं कर्कटादे धनं कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटा
जीवभुक्तिर्भवति । ततस्तदा शीघ्रभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य शेषं चतुर्थ-
कर्षाद्विगुणकारिण्यं संगुण्य तेनैव भागहारेण विभज्यावार्त्तं लिप्तादिफलं
भवति । तद् धनादागतं धनं ऋणादागतं ऋणं कार्यं सकलम् ।
मन्दस्फुटायां जीवभुक्तौ कृत्वा स्फुटा जीवभुक्तिर्भवति । एवं जीवस्फुटो
करणम् । अधुना शीघ्रकेन्द्राग्रेः शुकस्य फलानयनमाह ।

भुक्तोदितो जिनैर्दशपञ्चात्रन्दाग्निभिर्भृगुमुतोऽष्टिम् ।
 त्रिगुणैः सूर्यान् त्रिघनेन सप्त धृत्या सपादांशम् ॥१४॥
 स्वमृगं त्रैः कैश्चतुरः पादाभ्यधिकान् भवैर्दिशो वक्तौ ।
 सूर्यैर्जिनानदृश्य स्त्रिभिर्गष्टौ प्राक् विलोममतः ॥१५॥

शुक्लकरणम् । इष्टदैवसिक्तमिष्टकालिकं सितशोचं संस्थाप्य तदनन्तरं
 दितोये स्थाने मध्यभागे स्थापयेत् । ततः शीघ्रान् मध्यमसितमपास्व शोच-
 नं भवति ।

तद् भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् यदि चतुर्विंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं
 दशभिः संगुण्य चतुर्विंशत्या विभज्यावासं धनं भवति ।
 अथ भागपिण्डाच्चतुर्विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदव-
 शिष्यते । तदा दशभागाः धनं भवति । अथ दिने
 पञ्चदशैः शुकोदयी ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा
 चतुर्विंशतिभागा भवन्ति । ॥१४॥ ०००॥

२४	१०	
४८	१६	
७२	१२	+
२०	७	
१८	११५	
१२	४१५	
११	१०	-
१२	२५	
७		

अथ भागपिण्डात् यदा चतुर्विंशतिः शुध्यन्ते । ततः
 एकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं षोडशभिः
 संगुण्य एकोनचत्वारिंशता विभज्यावासं भागादिफलं दशसु संगुण्य फलं
 धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशतिरेकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते ।
 अतः परं त्रयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वादशभिः संगुण्य त्रयस्त्रिंशता
 विभज्यावासं भागा चतुर्विंशत्या संयोज्य फलं धनं भवति । अथ
 भागादिपिण्डाच्चतुर्विंशतिरेकोनचत्वारिंशच्च त्रयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतः परं
 सप्तविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं सप्तहत्वं सप्तविंशत्या विभज्यावासं भागा-
 दष्ट-त्रिंशत्सु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशदि-
 क्षणवत्सु शुध्यन्ते । ततोऽष्टादश न शुध्यन्ते तदा विकलं सपादांशेन हत-
 मष्टादशभिः विभज्यावासं भागादि पञ्चचत्वारिंशता संयोज्य फलं धनं भवति ।
 अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशत्यादि पञ्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा
 चत्वारिंशद्भागाः सपादांशा परमफलं धनं भवति । एतच्च यदा शीघ्र-
 केन्द्रे द्वाविंशत्युत्तमैकविंशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति । ॥१५॥ ०००॥
 एतद् धनकेन्द्रम् । यदा धनकेन्द्रान् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्मात्

धनकेन्द्रमपाध्य शेषं भागपिण्डीकार्यम् । ततस्तस्मात् शेषभागपिण्डात् यदा
 त्रयोदश न शुभ्यते तदा विकलचतुर्भिः सपादैः संगुण्य त्रयोदशभि-
 र्विभज्यावासं भागादिफलमृणं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः
 संगोधा शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदश शुभ्यते ।
 अतःपरमेकादश न शुभ्यते । तदा विकलं दशभिः संगुण्य एकादशभि-
 र्विभज्यावासं भागादि चतुर्थे सपादैः संयोज्य फलमृणं भवति । तत्
 षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संगोधा शेषं फलं धनं सप्तात् । अथ शेषभाग-
 पिण्डात् त्रयोदशेकादश च शुभ्यते, न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चतुर्दश-
 भागाः सपादाः फलमृणम् । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संगोधा शेषं
 धनं फलं भवति । अथ चाङ्गि शुको वकी ज्ञेयः । एतद् यदा शीघ्रकेन्द्रे
 राशिषट्कं पञ्चदशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ५।१५।०।०। अथ शेष-
 भागपिण्डात् त्रयोदश एकादश च शुभ्यतेऽतःपरं द्वादश न शुभ्यते तदा
 विकलं चतुर्विंशत्या संगुण्य द्वादशभिर्विभज्यावासं भागादि चतुर्दशसु
 सपादैः संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संगोध्य
 शेषं फलं धनं भवति । तन्निर्वाहनि शुक्लस्य पश्चिमाहोऽस्तमयो ज्ञेयः ।
 एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्कं समविंशतिभागाधिकं भवति तदा सम्भवति
 ५।२५।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदशेकादश द्वादश च शुभ्यते ।
 अतःपरं त्रयं न शुभ्यते । तदा विकलमष्टाभिः संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावासं
 भागादि षष्टिविंशत्सपादायाः संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षट्-
 चत्वारिंशतः सपादायाः संगोधा शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
 पिण्डात् त्रयोदशादि त्रीणि खण्डानि शुभ्यतेऽतःपरं न किञ्चिदवशिष्यते । षट्-
 चत्वारिंशद् भागाः सपादाः परमफलमृणं भवति । तद् धनफलात् षट्-
 चत्वारिंशतः सपादायाः संगोधा न किञ्चिद् भवति । तदा शीघ्रकेन्द्रफलभावः
 स्यात् । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्कं भवति तदा सम्भवति ६।०।०।०। अथाहो-
 र्चकात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति । तदाहचक्रमपाध्यावशेषं भागपिण्डं कार्यम् ।
 तस्माद् भागपिण्डात् त्रयः न शुभ्यते तदा विकलमष्टकं त्रिभिर्विभजित् ।
 तत्रभागादिफलमृणं भवति । अथाहोचक्रात् भागपिण्डात् त्रयः
 शुभ्यते न किञ्चिदवशिष्यते । तदाष्टभागादिफलं मृणं भवति । तत्र
 च टिने पूर्वोहं शुक्लस्वोदयो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्के

विभागाधिके सम्भवति ६।१।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् त्रयः शुधान्ते, ततो
 द्वादश न शुधान्ते तदा विकलं चतुर्विंशत्या संगुण्य द्वादशभिः विभज्यावास-
 मष्टसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्रोनात् भागपिण्डात् त्रयो द्वादश
 एकादश च शुध्यन्ते । त्रयोदश न शुध्यन्ते तदा विकलं चतुर्भिः सपादेः संगुण्य
 त्रयोदशभिर्विभज्यावासं भागादि द्वाचत्वारिंशता संयोज्य फलमृणं भवति ।
 अथार्धचक्रोनाद् भागपिण्डात् त्रयादिष्वष्टदशं शुध्यते न किञ्चिदवशिष्यते तदा
 षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादाः परमफलमृणं भवति । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशि-
 भक्तं नवभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ७।८।०।० एतद् कृष्णकेन्द्रम्
 तद्वक्त्रकेन्द्रात् यदा शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् कृष्णकेन्द्रम-
 पास्यावशिष्य भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डाद् यदाद्वादश न शुध्यन्ते
 तदा विकलं सपादांशेन संगुण्याद्वादशभिः विभज्यावासं भागादिफलं
 धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधः शेषं फलमृणं भवति ।
 अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादश शुध्यन्तेऽतः परं सप्तविंशतिर्न शुधान्ते ।
 तदा विकलं सप्तविंशत्या विभज्यावासं भागादि सपादांशे संयोज्य
 फलं धनं भवति । तद्वक्त्रकेन्द्रात् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधः
 शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादश सप्तविंशतिश्च
 शुधान्तेऽतः परं त्रयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वादशभिः संगुण्य
 त्रयस्त्रिंशता विभज्यावासं भागाद्यष्टसु सपादेषु संयोज्य फलं
 धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधः शेषं फलमृणं
 भवति । अथ शेषभागपिण्डाद्द्वादशादिष्वष्टदशं शुधान्ते । ततः
 एकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं षोडशभिः संगुण्य एकोनचत्वारिं-
 शता विभज्यावासं भागादि सपाद्विंशत्या संयोज्य फलं धनं भवति ।
 तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधः शेषं फलं भवति । अथ शेषभाग-
 पिण्डात् षष्टादशादि चत्वारि ऋण्डानि शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते ।
 तदा षट्त्रिंशद्भागाः सपादाः फलं धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः
 सपादायाः संशोधः शेषं फलमृणं भवति । तच्चिन्माहर्नि शुक्लस्याप्तमयो
 ज्ञेयः पूर्वम्याम् । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिकादशकं षड्भागाधिकं भवति ।
 तदा सम्भवति ११।६।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादशादि चत्वारि
 ऋण्डानि शुध्यन्ते । ततश्चतुर्विंशतिर्न शुधान्ते तदा विकलं दशभिः संगुण्य

चतुर्विंशत्या विभज्यावासं भागादि षट्त्रिंशत्सपादेव संयोज्य
फलं धनं भवति । ततः षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संयोज्य शेषशून्यं
फलं भवति । अथ शेषभागविच्छादष्टादशादि पक्षेव शुभान्ते न किञ्चि-
दवशिष्यते । तदा षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादाः परमफलं धनं भवति ।
तद्वत्फलान् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संयोज्य न किञ्चिद् भवति ।
तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिद्वयादयकं भवति तदा
सम्भवति १२।०।०।० एवं च यथासम्भवं भागादिशीघ्रफलमुत्पाद्य तदर्धोक्तत्वं
मध्यामे शुके धनशून्यं कार्यम् । ततः तस्माद् राशिद्वयसंयुक्ताच्च विंशतिः
शुक्रस्य मन्दोच्चं विंशोध्य केन्द्रं कार्यम् । तस्मादर्कवत् फलमानीय
तदर्धकार्यं तदेककर्णसंस्कृते शुके षड्दशाशूने मन्दकेन्द्रे ऋणं षड्दशाशूने
धनं कार्यम् । तस्माद् भूयोऽपि मन्दोच्चं विंशोध्य केन्द्रं कार्यम् ।
तस्मात् भूयोऽपि अर्कवत् फलमानीय तत् सकलं करणागतं शुके षड्दशाशूने
मन्दकेन्द्रे ऋणमधिकं धनं कृत्वा मन्दस्कृष्टः शुको भवति । ततस्तं
शीघ्रकेन्द्रादपक्षे शीघ्रकेन्द्रं कार्यम् । तस्मात् प्रथमवत् फलमानीय तत्सकलं
मन्दस्कृष्टे शुके धनादागतं धनशून्यादागतं ऋणं कृत्वा शुक्रः स्फुटी भवति ।
अथ सितशीघ्रभुजरेखाः ८६।८ सितमध्यमभुक्तिमिमा ५८।८ संयोज्य शेष
१०।० एतत् प्रथमकर्णाद्वय-गुणकारिण्य संगुण्य तेनैव भागद्वारेण विभज्यावासं
लिप्तादिफलं तदर्धोक्तत्वं धनशून्यं वा कार्यं सितमध्यमभुक्तावत् ५८।८ ।
ततो द्वितीयकर्णाद्वय-गुणकारिण्य संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावासं लिप्तादि-
फलं तदर्धोक्तत्वं एककर्णसंस्कृतायां सितमध्यमभुक्ती मकरादौ मन्दकेन्द्रे
ऋणं कर्कटादौ धनं कृत्वा ततस्तं द्विकर्णस्कृष्टौ तृतीयकर्णाद्वय-गुणकारिण्य
संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावासं लिप्तादिफलं मकरादौ केन्द्रे ऋणं कर्कटादौ
धनं कार्यं सितमध्यमभुक्तावत् ५८।८ । ततस्तं शीघ्रभुजरेखा ८६।८
संयोज्य चतुर्थकर्णाद्वयगुणकारिण्य संगुण्य तेनैव भागद्वारेण विभज्यावासं
लिप्तादिफलं तत् सकलं मन्दस्कृष्टायां भुक्ती धनादागतं धनं ऋणादागतं
ऋणं कार्यम् । एवं शुक्रभुक्तिः स्फुटा स्यात् । अथ चेष्टादागतमधिकं स्यात्
तदा त्रिपरीतशोधनं कृत्वा वक्रा भुक्तिर्भवति । एवं शुक्रस्कृष्टीकरणम् ।
अधुना शनेः शीघ्रकेन्द्राग्रेः फलानयनमाह—

विंशत्या द्वौ भुक्त्वा प्रागुदितौ रसहृताशनैस्त्वितयम् ।

स्वयमेवंशकमेकं नगैस्त्विभागांशकं स्वमृगाम् ॥१६॥

विंशत्यांशत्वं शं वक्त्री सप्तदशभिः शनिभागम्

द्वाविंशत्या द्वितयं तत्त्वं स्त्वितयं विलोमोऽतः ॥१७॥

शनिः करणम् । एतदेवमिकमिष्टकामिकं मध्यमार्कं स्थापयेत् । यस्मात्

२०	२
१६	२
२०	१
२०	०।२०
२०	०।२०
१७	१
२२	२
२५	५

स एव शनिः शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने मध्यमं शनिं स्थापयेत् । शनिचारस्य स्थापनं (यथा पार्श्वम्) । ततः शीघ्रात् मध्यमं शनिं संशोध्य शीघ्रकेन्द्रं भवति । तत् भागपिण्डकार्यम् । तस्मात् भागपिण्डात् विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य विंशत्या विभज्यावास भागादिफलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् यदा विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चित् वशिष्यते । तदा भागद्वितयं धनं फलं भवति । तस्मिन्नाहनि शनिः पूर्वार्द्धे भवेति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रं विंशतिभागा भवन्ति ०।२०।०।० ।

अथ भागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्ते । अतः परं षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य षट्त्रिंशत्या विभज्यावास भागादि द्वितये संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यन्तेऽतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमेकगुणं विंशत्या विभज्यावास भागादि पञ्चसु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशत्यादीनि त्रीणि शुध्यन्ते । ततो विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा तद्विकलं त्रिभागाशेन संगुण्य विंशत्या विभज्यावास भागादि षट्सु संयोज्य धनं फलं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशत्यादि चत्वारि शुध्यन्ते न किञ्चित् वशिष्यते । तदा षट्भागास्त्रिभागाधिकाः परं फलं धनं भवति । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिचयं षट्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ३।६।०।० । एतद्वनकेन्द्रम् । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् धनकेन्द्रमपास्य शीघ्रं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डात् विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा

विकलं त्रिभागांशेन संगुण्य विंशत्या विभज्यावामं भागादिफलमृणं भवति । तद् धनफलात् षडभ्यस्त्रिभागाधिकेभ्योऽप्यास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा त्रिभागांशकं फलमृणं भवति । तस्मिन्चाहनि शनिर्यकाभवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशि-
त्रिमयं षड्विंशतिभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ३।२६।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्तेऽतः परं समदश न शुध्यन्ते तदा विकलमेक-
गुणं समदशभिर्विभज्यावामं भागादि त्रिभागांशेन संयोज्य फलमृणं भवति । तद् धनफलात् सत्रिभागषड्भागेभ्योऽप्यास्य शेषं धनं स्यात् । अथ शेषभाग-
पिण्डात् विंशतिः समदश च शुध्यन्तेऽतः परं द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा तद्विकलं द्वाभ्यां संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्यावामं भागादि सत्रिभागांशेन संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षड्भ्यस्त्रिभागाधिकेभ्योऽप्यास्य शेषं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशत्यादि त्रीणि शुध्यन्ते । पञ्चविंशति-
र्न शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य पञ्चविंशत्या विभज्यावामं भागादि सत्रिभागेषु त्रिषु संयोज्य कृणुं फलं स्यात् । तत् षड्भागेभ्यः सत्रिभागा-
धिकेभ्यः संयोज्य शेषं धनं फलं स्यात् । अथ शेषभागपिण्डात् विंशत्यादि चत्वार्यपि शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा षट् भागाः सत्रिभागाधिकाः परम-
फलमृणम् । तदा धनफलं षडभ्यः सत्रिभागेभ्योऽप्यास्य न किञ्चिद् भवति । तदा शेषफलाभावः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्कं भवति तदा सम्भवति ६।०।०।०। अथ यदा र्धचक्रादधिकं शीघ्रकेन्द्रे भवति तदा तस्मादध्वज-
मप्यास्य शेषं भागपिण्डोक्तार्थम् । तस्माद् यदा पञ्चविंशति न शुध्यन्ते तदा त्रिगुणं कृत्वा पञ्चविंशत्या विभज्यावामभागादिफलमृणं भवति । अथार्ध-
चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते । अतः परं द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्यावामं भागादि त्रिषु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्द्वाविंशतिश्च
शुध्यन्तेऽतः परं समदश न शुध्यन्ते तदा विकलमेकगुणं कृत्वा समदशभि-
र्विभज्यावामं भागादि पञ्चसु संयोज्य भागादिफलमृणं स्यात् । अथार्ध-
चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादि विपरीतानि त्रीण्येव शुध्यन्ते । न
किञ्चिदवशिष्यते तदा षड् भागाः फलमृणं भवति । अथ दिने शनिरनुवक्रो

श्रेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्वष्टकं चतुर्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ८।४।१० । अर्धार्ध-चक्रोन्माद भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादितयं शुध्यतेऽतः परं विंशतिर्न शुध्यते । तदा विकलं त्रिभागांशेन संगुल्य विंशत्या विभज्यावामं भागादि षट्सु संयोज्य फलमृषं भवति । अर्धार्ध-चक्रोन्माद भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादि चत्वार्यपि शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा षड्भागाः सर्वाद्याः परमफलमृषं भवति । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राश्वष्टकं चतुर्विंशति-भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ८।२४।१० एतद्वचकेन्द्रम् । ऋषकेन्द्रात् यदा शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा ऋषकेन्द्रमपास्वावशेषं भागपिण्डोकार्यम् । तस्मात् शेषभागपिण्डात् यदा विंशतिर्न शुध्यते तदा विकलं त्रिभागांशेन संगुल्य विंशत्या विभज्यावामं भागादिकलं धनं भवति । तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं फलमृषं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिश्च शुध्यते ततो द्वितीयविंशतिर्न शुध्यते । तदा विकलमेकगुणं कृत्वा विंशत्या विभज्यावामं भागादि त्रिभागांशके संयोज्य फलं धनं भवति । तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं फलमृषं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिश्च शुध्यते । ततः परं षट्त्रिंशच्च शुध्यते । तदा विकलं त्रिगुणं कृत्वा षट्त्रिंशत्या विभज्यावामं भागादि सत्रिभागांशके संयोज्य फलं धनं भवति । तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं फलमृषं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा भागचतुष्टयं धनं भवति तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं फलमृषं भवति । अत्रिंशच्च द्विने पश्चिमाहं समेरस्तमयो श्रेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्वेकादश-दशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ११।१०।१०१ । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यते तदा विकलं द्विगुणं विंशत्या विभज्यावामं भागादि चतुर्षु सत्रिभागेषु संयोज्य फलं धनं भवति । तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं फलमृषं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशत् विंशतिश्च शुध्यते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा षड्भागाः सर्वाद्याः परमं धनफलं भवति । तद्वचफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्वावशेषं न किञ्चिद् भवति । तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिदादशके सम्भवति १२।०।०।० । एवं यथासम्भवं-शीघ्रफल-

सुत्पाद्य तदर्धेऽपि पृथक्स्थे मध्यमे शनौ धनादागतं धनमृणादागतमर्थं कृत्वा । तस्मात् राश्यादर्थं विमोक्ष्य केन्द्रे कार्यम् । तस्मादर्थवत् फलमानोय तदधः कृत्वा चतुर्दशभिर्विभजेत् । तर्धं लिप्ता ऊर्ध्वस्थे संयोज्य चतुर्गुणं कार्यम् । तदर्धेऽपि एककर्णमंस्थाने मध्यम शनौ षड्राश्याने मन्दकेन्द्रे ऋणमधिकं धनं कृत्वा । तस्मात् स्फुटात् भूयोऽपि मन्दोर्ध्वं विमोक्ष्य मन्दकेन्द्रे कार्यम् । तस्मात् पुनरर्कवत् फलमानोय तदधः कृत्वा चतुर्दशभिर्विभजेत् । तर्धं लिप्तादिफलमूर्ध्वस्थे संयोज्य चतुर्गुणं कार्यम् । तत्पक्षतः करणागते मध्यमे शनौ षड्राश्याने मन्दकेन्द्रे ऋणमधिकं धनं कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटः शनिर्भवति । ततस्तं शोभाद् विमोक्ष्य शोषकेन्द्रे कार्यम् । तस्मात् प्रथमवत् फलमानोय तत्पक्षतः मन्दस्फुटे शनौ धनादागतं धनमृणादागतं स्वरं कृत्वा शनिस्फुटो भवति ।

अथ शनिशोषभुक्तेरस्याः ५८।८ शनिमध्यम-भुक्तिरिमां २।० विमोक्ष्य शेषम् ५७।८ एतत् प्रथमकर्णाद्विष-गुणकारिण संगुण्य तेनेव भागद्वारेण विभज्यावामं लिप्तादिफलं तदर्धेऽपि धनादागतं धनमृणादागतमर्थं कार्यम् । शनि-मध्यमभुक्तावय २।० । ततो द्वितीय कर्णाद्विष-गुणकारिण संगुण्य तत्रभिः शनैर्विभज्यावामं लिप्तादिफलं तदधः चतुर्दशभिर्विभजेत् । तर्धं लिप्ताऊर्ध्वं संयोज्य चतुर्गुणं कृत्वा तदर्धेऽपि एककर्णमंस्थानां शनिभुक्तौ मकरादौ मन्दकेन्द्रे ऋणं कर्कादौ धनं कृत्वा ततस्तं द्विःस्फुटां तृतीय-कर्णाद्विष-गुणकारिण संगुण्य तत्रभिः शनैर्विभज्यावामं लिप्तादिफलं तदधः कृत्वा चतुर्दशभिर्विभज्य तर्धं लिप्ताऊर्ध्वस्थे संयोज्य चतुर्गुणं कार्यम् । तत्पक्षतः मकरादौ मन्दकेन्द्रे ऋणम् कर्कादौ धनम् कार्यम् । शनि-मध्यमभुक्तावय २।०। एवं कृते मन्दस्फुटा भुक्तिर्भवति । ततस्तं शोषभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य चतुर्थ-कर्णाद्विष-गुणकारिण संगुण्य तेनेव भागद्वारेण विभज्यावामं लिप्तादिफलं भवति । तत्पक्षतः मन्दस्फुटायां भुक्तौ धनादागतं धनमृणादागतमर्थं कृत्वा स्फुटाशनिभुक्तिर्भवति । अथ चेदृणाद् धनाधिकं वा स्यात् तद् तस्मात् फलात् मन्दस्फुटां भुक्तिं विमोक्ष्य वक्रभुक्तिः स्यात् । एवं शनेः स्फुटीकरणम् ।

अथ भौमस्फुटीकरणोदाहरणम् । तद् यथा — कुरुक्षेत्रे देशान्तरसंस्कृतौ शीघ्रभौमी ।

श्री	म
११	०
१८	२३
११	१०
१८	५०

ततः शीघ्रादस्मात् ११।१८।११।१८ मध्यममिदम्
०।२३।१०।५० संशोध्य जातम् १०।२३।०।२८ ।

अस्मादर्धैवक्रमणाय शेषम् ४।२६।०।२८ एतद् भागपिण्डं
कृतम् १४६।०।२८। अस्माद् भागपिण्डाद् उत्क्रमेण सम
नव षोडश त्रयोदश च शुध्यन्ते । एवं कृत्वफलं समष्टं
मध्यम् ४०।१०। कृत्वा केन्द्रशुद्धशेषमिदम् १०।१।०।२८।

अस्माद् धनार्द्धखण्डानिमानि जीणि १४।२१।३० शुध्यन्ते तस्मात् संशोध्य
शेषम् २६।०।२८। अस्माद् द्वाविंशत्यं शुध्यन्ते । तदा तद्विकल्पमिदं द्वाविंशति-
भोग्यफलेन गुणितं जातम् ११२।५।४८ एतद् द्वाविंशता भोग्यखण्डेनानेन
(३२) विभज्यावामं भागादि फलम् ८।४५।१० एतद्वनमंयोमिदम् १०।३।०
मंयोम्य जातं धनफलमिदम् २०।१५।१०। एतद्वनफलमिदम् ४०।३०।० संशोध्य
शेषमृणफलमिदम् १३।१४।५०। एतदर्धैकितं जातम् ६।१०।२५। एतन्मध्यम-
भोग्यमिदम् ०।२३।१०।५० कृत्वा कृत्वा जातम् ०।१६।३०।२५। अस्माद्वन्दोष-
मिदम् ३२०।०।० संशोध्य जातं मन्दकेन्द्रमिदम् ८।२६।३३।२५। अस्माद्वर्कवत्
फलमानीतम् १३३।१ एतत् पञ्चगुणं जातम् ६६५।५ तद्वर्कितं भागादि
५।३२ ३२। तुलादित्वादेक कर्मसंस्कृते भोग्यमिदम् ०।१७।३।२५ धनं कृत्वा
जातम् ०।२३।३५।१० अस्माद् भूगोऽपि स्वमन्दोषमिदम् ३२०।०।० अथ स्व
मन्दकेन्द्रमिदं ८।२।३५।३७ अस्माद्वर्कवत् फलमानीतम् १३३।८ एतत्
पञ्चगुणं जातम् ६६५।४० एतज्जिमादि । यद्व्या भागे कृतं जातं भागादिफलं
११।५।४० एतत् सकलं मन्दकेन्द्रव्य तुलादित्वात् करणागते भोग्ये देशान्तर-
संस्कृते मध्यममिदम् ०।२३।१०।५० धनं कृत्वा जानीष्यम् १।४।१६।३० एतत्
शीघ्रादप्यास्मात् ११।१८।११।१८ जातं शीघ्रकेन्द्रमिदम् १०।१४।१४।५०
अस्मात् पूर्ववत् फलमानीतम् । कृत्वादिकत्वाद् कृत्वमंशमिदं भागादि
१०।२४।२८ एतत् सकलं मन्दस्फुटादस्मात् मध्यम-भोग्यात् संशोध्य जातः
स्फुटी भोग्यः ०।१६।५२।१। अथ भोग्योन्नभुक्तेरस्याः ४८।८ मध्यमभुक्तिमिमां
३७२६ संशोध्य शेषम् २५।०४ एतत् प्रथमकर्णोद्भव गुणकारेणानेन १२
संगुण्य द्वाविंशता विभज्यावामं लिमादिफलं ५।११ धनादागतत्वात् धनं कृतं
भोग्यमध्यमभुक्ताय ३१।२६ जानेककर्णोद्भवा भुक्तिः ३६।३७ एता द्वितीय-
कर्णोद्भव-गुणकारेणानेन संगुण्य तदभिः शतैः ८०० विभज्यावामम् लिमादि-

फलम् ०।१२ एतत् पञ्चगुणं कृत्वा १।० चर्चीकृतम् ०।१० एतच्चन्द्रकेन्द्रस्य कर्का-
दित्वादेक कर्माकृतायां भौमभुक्तावत् कृष्णं कृतं जातम् ३६।७ एतां तृतीय
कर्माकृतवगुणकारिणानि ५ संगुण्य नवभिः शनैर्विभज्याप्तं लिप्तादिफलम्
०।१२ एतत् पञ्चगुणीकृत्य १।० तृतीयमन्दकेन्द्रस्य मकरादित्वात् कृष्णं मध्यम-
भुक्तावत् ३१।२६ जाता मन्दस्फुटा भुक्तिः ३०।२६ एतां शीघ्रभुक्तेरप्याः ५८।८
संगोध्य शेषम् २८।४२ एव एव गतयेयः कलाच्छेदाख्यो राशिः अर्धनोत्तरत्वं
प्रयोजनं भविष्यतीति । चतुर्थेकर्माकृतवगुणकारिणानि १२ संगुण्य
तद्भागहविणानि ३२ विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं १०।४५ । एतद् धनादा-
गतत्वात् धनं मरु स्फुटायां भुक्तावत् ३०।२६ कृत्वा जाता भुक्तिः ४१।११ एवं
भौमस्फुटीकरणम् । शेषाणां बुधादीनां अस्माभिर्याकुलत्वात् कर्मावहृत्वाच्च
नोदाहृतम् । तद्गणकैः पूर्वप्रदर्शितविधिना यद्यमन्धवमुदाहरणायमिति ।
अधुना सहाणां मन्दशीघ्रफलविनियोगार्थं शीघ्रकरणं चाह ।

शीघ्रफलार्धं मध्ये मन्दफलार्धं च मन्दशीघ्रफले ।

सकले मध्ये स्पष्टः शीघ्र मध्योनक केन्द्रम् ॥१८॥

इयमार्या प्रतिग्रहस्फुटीकारि प्रदर्शिता । अतएव गतार्था कृतात्
त एव पुनरपि धियते । अधुना चहभुक्तेरतिदेशार्थं वक्तावक्रोदयास्तगमानां
वातीतेष्व-परिचयार्थं चाह ।

कार्यैवं स्फुटभुक्तिस्तृतीय-मन्दस्फुटोन-शीघ्रगतिः ।

गतयेयः कलाच्छेदो दिनानि गतभुक्त-भोग्यानि ॥१९॥

कार्या कर्तव्या । एवमनेन प्रकारेण कोऽर्थः । यथापठे कर्माचतुष्टयम्
तथा स्वभुक्तावपि कर्माचतुष्टयं कृत्वा स्फुटाभुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । अतएवा-
क्ताभिः तेमेव प्रकारेण प्रतिग्रह-स्फुटीकरणं भुक्तेः स्फुटीकरणं प्रदर्शितमिति ।
तृतीय-मन्दस्फुटोन-शीघ्रगतिरिति । तृतीयकर्माचि मन्दस्फुटकं भुक्तौ स्फुटी-
क्रियमाणायां तेन या स्फुटोक्तता मध्यमा भुक्तिः सा तृतीया मन्दस्फुटेत्युच्यते ।
अस्माभिश्च मन्दस्फुटेति व्याख्याता । यतयाज्ञाच्च (१) शीघ्रगतिः कार्या सा
गतयेयः कलाच्छेदो भवति । अन्वर्थसंज्ञेयम् गतानां कलानां केदः ।

येयानां कलानाञ्च । अतएवासाध्यैष गतयेयकलाच्छेद इत्युक्तम् । अनेन
यत् कर्म विशेषेण व्याख्यायते । मकराद् भौमादीनां पूर्वार्द्धादयकेन्द्राणि ।
राशिस्थाने शून्यम् । अष्टाविंशतिर्भागाः भौमस्य । राशिषट्कं पञ्चविंशतिर्भागा
बुधस्य । राशिस्थाने शून्यं चतुर्दशभागा जीवस्य । राशिषट्कं त्रयो भागाः
शुक्रस्य । राशिः शून्यं विंशतिर्भागाः शनैश्चरस्य । अहेनाऽपि

०	६	६	०
२८	२५	१४	२०
०	०	०	०
०	०	०	०

एतानि पूर्वार्द्धादयकेन्द्राणि । अथ पश्चिमार्द्धेऽस्तमयकेन्द्राणि । राश्याका-
दशकं भौमस्य द्विभागाधिकं । राशिषट्कं पञ्चभागाधिकं बुधस्य । राश्याका-
दशकं षोडशभागाधिकं जीवस्य । राशिषट्कं सप्तविंशतिभागाधिकं शुक्रस्य ।
राश्याकादशकं दशभागाधिकं शनैः । अहेनापि

११	१	११	५	११
२	४	१६	२०	१०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

एतानि पश्चिमार्द्धेऽस्तमयकेन्द्राणि । अथ बुधशक्रयोः पश्चिमार्द्धादयकेन्द्रे
राश्याका एकविंशतिभागा बुधस्य । राशिस्थाने शून्यं चतुर्विंशतिभागा
मितस्य । अहेनापि एते पूर्वार्द्धेऽस्तमयकेन्द्रे । अथ भौमादीनां वक्रकेन्द्राणि ।

१	०	राशिषट्कं चतुर्दशभागाधिकं भौमस्य ।	राशिषट्कं
२१	२४	चतुर्विंशतिभागाधिकं बुधस्य ।	राशिषट्कं
०	०	दशभागाधिकं	
०	०	जीवस्य ।	राशिषट्कं
		पञ्चदशभागाधिकं शुक्रस्य ।	राशि-

वितयं चतुर्विंशति-भागाधिकं मन्दस्य अहेनापि तद् यथा ।

मं	३	म	३	३
४	४	४	४	३
१४	२६	१०	१४	२६
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

अथ भौमादीनामनुवक्रकेन्द्राणि । राशिषट्कषोडशभागादिकं भौमस्य ।
राशिषट्कं चतुर्भागाधिकं बुधस्य । राशिषट्कं विंशतिभागाधिकं जीवस्य ।
राशिषट्कं पञ्चदशभागाधिकं शुक्रस्य । राशिषट्कं चतुर्भागाधिकं मन्दस्य ।
एतानि अनुवक्रकेन्द्राणि

अं	वृ	शु	मृ	म
६	७	०	५	८
१६	४	२०	१५	४
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

यदि स्फुटीक्रियमाने चतुर्थे मन्थनि यत् शीघ्रकेन्द्रं तद् यदि उदयकेन्द्रमसं भवति तदा तस्मिन्नाहनि यत्स्योदयो ज्ञेयः । अथास्मात्स्तमयममकेन्द्रं भवति चतुर्थं कर्मेणि तदा तस्मिन्नेव दिने तस्य यत्स्यास्तमयो ज्ञेयः । अथ स्रवक-समं केन्द्रं भवति । तदा तस्मिन् यत्रो वक्रो ज्ञेयः । अथ श्रानुवक्रमसं केन्द्रं भवति तदा तस्मिन् दिने यत्सोऽनुवक्रो ज्ञेयः । अथ चतुर्थकेन्द्रं श्रानुनाधिकं भवति वक्रानुवक्रोदयास्तमयानाम् अन्यतमस्मात् केन्द्रभूवात् तदा तस्य चतुर्थकर्मेकेन्द्रस्य चान्तरं कार्यम् । तस्मिन्नापिण्डं कृत्वा गतयेयाण्येन छिन्नेन विभजेत् । तस्य दिवसादिकास्तः । तदा चतुर्थं केन्द्रभूवकेऽधिके सति तावता कालेन भविष्यति । तदा भूवक्र केन्द्राच्चतुर्थकेन्द्रमधिकं भवति तावत् कालोऽनीतस्य गतः । वक्रानुवक्रोदयास्तमयानामन्यतमस्य यस्य सम्यग्भिना सङ्ग केन्द्रेण चतुर्थकेन्द्रात्तरं कृतं तस्येत्यर्थः । एवं यावदुदयास्तमयो विहितो तो स्फुटी न भवतः । कुत एव तत् । उत्तरवानयो पुनर्विधानमामर्ष्यात् यो वक्रानुवक्रो अभिहितो स्फुटावुत्तरस्य विधिना भावादिति । अथोदाहरणम् । तद् यथा । भौमस्थान्वेषणं च । भौमे स्फुटीक्रियमाने चतुर्थकर्मेणि शीघ्रकेन्द्रमिदम् १०।१४।५१।११। अस्तमयमपि केन्द्रमिदं ११।२।०।०। अनयो-रन्तरम् = १७।१।४७ एतस्मिन्नापिण्डं कृतं जातं १००८ ५७ भौमस्य भुक्ते स्फुटी-क्रियमाणाय तृतीय कर्मेणि मन्दफलमिदम् १।०। एतन्मन्दकेन्द्रस्य तृतीयपट-त्वात् धर्मं कृतं मध्यमभुजावत् ११।२६ जाता तृतीयमन्दस्फुटा भुक्तिः १२।२६ एतां शीघ्रकेन्द्रभुक्तेरप्याः ५८।८ संशोध्य जातो गतयेयः कलाविच्छेदो भवति । अमेन केन्द्रान्तर-निमापिण्डान्तरमिदं १०२८।४७ विभज्यावाप्तो दिवसादिकास्तः ३८।११।५२। अथास्तमयकेन्द्रादस्मात् चतुर्थशीघ्रकेन्द्रमिदम् १०।१४।५१।११ एवं गतास्तावता कालेनास्तमयो भविष्यतीति । एवं सर्वेष्वपि वक्रानुवक्रास्तमयोदयादिषु गणकैरुदाहरणीयमिति ।

इति श्रीभट्टमधुसूदन-सुत-चतुर्वेद-पृथुदक स्वामिकृते शुद्धसाध-
विवरणे स्फुटगत्वधिकारो द्वितीयः ।

अथ त्रिप्रश्नाध्यायः

सौमिदधी शयानस्य लक्ष्मणा सह सुखमोः ।

पादपद्मनिषण्णस्तु त्रिः प्रश्नान् विवृणोभ्यहम् ॥

अथातस्त्रिप्रश्नाध्याये व्याख्यायते । के त्रयः प्रश्नाः ? लम्बप्रश्नः, कायाप्रश्नः, तृतीयः कालप्रश्नश्च । लम्बप्रश्न इष्टघटिकादेरित्यादि । कायाप्रश्नः क्वाक्यशेकनमित्यादि । कालप्रश्नः दिनदशकम् इत्यादि । तत्रादावेवार्थ्यावितयं चरदलकर्मण्यह ।

नव तिथयोऽष्टिविभक्ताः पञ्च रमा वसुहता दशविहताः ।

विषुवच्छायागुणिताः स्वदेशजाश्वरदनविनाशः ॥१॥

चरदलविनाडिकागति-कलावधात् खग्वरमाग्निलम्बकलाः ।

ऋणमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगालेऽन्यथा याम्ये ॥२॥

पञ्चदश हीनयुक्ताश्वराडनाडीभिरुत्तरे गाले

याम्ये युक्तविहीना द्विसंगुणा रात्रिदिननाशः ॥३॥

एतदार्थ्यावयं त्रिथिनत्रिप्रश्नाध्याये व्याख्यातम् । अधुना निरुद्धदेशिनाह ।

लङ्कोदया विनाशो वसुभानि छिद्रनवयमास्त्रिरदाः ।

अत्र लङ्कोदयनक्षत्रार्थम् । अन्यथात्र लङ्कादेशे च स्या एव खोदयाः । तद् यथा । वसुभानि । शतद्वयमष्टसप्तत्यधिकमित्यर्थः २७८ । एते लङ्कायां खोदयश्चण्डकाः । छिद्र नवयमाः एकोनं शतत्रयमित्यर्थः २८८ । एते लङ्कायां खोदयश्चण्डका । विरटाः शतत्रयं त्रयोविंशत्यधिकमित्यर्थः ३२६ । एते लङ्कायाः सिद्धलङ्कोदय-चण्डकाः । य एव सिद्धलङ्का न एव कुलोदयः । य एव छत्रस्य न एव सिद्धस्य य एव मेघस्य न एव लङ्कायाः । एवं मेघसिद्धानां पुनरपि क्रमेण यथासंख्यं तुल्यविक-

धनुषाम् । पुनरप्युत्क्रमेण मिथुनवृषमेषोदया यथार्थं मकरकुम्भ-
मोनानामिति । अथ तेर्निखोदयेर्यथा खोदयाः कियन्ते । तथा चाह—

स्वचराद्धीना व्यस्ता व्यस्तयुताः स्वाद्य-विनाद्यः ॥४॥

अनन्तरोक्तं लङ्घोदयास्ते स्थापयित्वा । स्वचराहंखण्डेरुनाः कर्त्तव्याः ।
मेषोदयः स्वदेशचरखण्डेनोनः कर्त्तव्यः । वृषोदयः स्वदेशवृषचरखण्डेनोनः
कार्यः । मिथुनोदयः स्वदेशमिथुनचरखण्डेनोनः कर्त्तव्यः । एवं कृते
यथाक्रमेण मेषवृषमिथुनानां खोदया भवन्ति । यस्मादुक्तं स्वचराद्धीना
भवन्ति । व्यस्ता व्यस्तयुता इत्युच्यते । त एव लङ्घोदया मेषवृष-
मिथुनानां व्यस्ता व्याप्ता विपरीता इत्यर्थः । त एव विपरीताः सन्तः
व्यस्तयुताः कार्य्याः । विपरीतयुता इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति मिथुनवृष-
मेष-लङ्घोदयाः स्थाप्याः । स्वदेशमिथुनवृषमेषचरखण्डेर्युताः कार्य्याः ।
यथा मिथुनलङ्घोदयो मिथुनचरखण्डेन युतः कार्य्यः । स कर्कटखोदयो
भवति । वृषखोदयो वृषचरखण्डेन युतः कार्य्यः । स मिहखोदयो भवति ।
मेषचरखण्डेन लङ्घोदयो मेषचर युतः सः कन्याखोदयो भवति । एवं मेष-
वृष मिथुन कर्कट-मिह-कन्यानां खोदयाः मिहाः स्युः । एवं य एव कन्यायाः
स एव तुलस्य, य एव मित्रस्य स एव चित्रिकस्य । य एव कर्कटस्य स एव
धनुषः । य एव मिथुनस्य स एव मकरस्य । य एव वृषस्य स एव श्वटस्य ।
य एव मेषस्य स एव मीनयुगल्येति । तथा वीर्यं वाञ्छे लतायाध्याये

स्वचराभिरुनयुक्तां क्रमेण कर्मोत्क्रमस्थासः ।

सदयप्राणा व्यस्ताचार्यं तात्कालिकं कृत्वा ॥१०॥

अथोदाहरणम् । समाकूलविषुवच्छायादेशे चरार्द्धखण्डानि ६८।५७।२३
एतेर्लङ्घोदया कर्त्तव्यता यथाक्रमेण जाताः २०८।२४२।३०० । एतेरेवोत्-
क्रमेण लङ्घोदयाः युताः ३४६।३५६।३४७ समाकूल-विषुवच्छाये देशे
खोदयाः । एत एव विचार्ययेन तुलादीनां चरार्द्ध खोदयाः स्युः ।

अधुना समानयनमाह ।

दृष्टघटिकाभिरुदयैरनुपाताद् वर्द्धितो रविलग्नम् ।

दृष्टघटिका स्वघटिका सन्धन्ते । ताभिरिष्टघटिकाभि तैराशिकेन आगतेन
वर्द्धितो रविः स एव समं भवतीति वाक्यार्थः ।

यत्र करणम् । यदा घटिकानां कर्ता लग्नं कर्तुमिच्छति तदा ताभिर्घटिकाभिरुनाधिकाभिरर्का मध्यमस्तात्कालिकः कार्यः । देशान्तरं कृत्वा स्फुटोकार्यः । तस्माच्च स्फुटार्कादयभुक्तभागान् संगृह्य निमापिण्डं कारयेत् । तन्निमापिण्डं यत्र राशावादिभ्यो व्यवस्थितस्तत्प्रमाणस्योदय-
चवक्रैः संगुण्याष्टादशमसैर्विभज्यावासं चवक्रादि फलं तद् भुक्तमंशं भवति । तत इष्टघटिकाच्च चवक्रोक्तस्य तस्मात् चवक्रपिण्डात् चभुक्तमंशा-
चवक्राः संगोभ्य चभुक्तभागा आदित्ये ज्ञेयाः । एवं कृते निरंशसंज्ञो मुख्यो भवति । तत्पूर्वोक्तान्तरं यो विना यावन्तो राश्युदयाः इष्टघटिकाः
चवक्रपिण्डमभ्यात् शुध्यन्ते तावन्तः शोभ्याः । आदित्ये निरंशे तावन्तो राशयः ज्ञेयाः । यो राशिर्न शुध्यति स भागहारः । तेन भागहारेण त्रिंशद्गुणिताः शेषचवक्राः विभज्याः । अत्रासं भागादिफलं निरंशके मुख्यं
संयोज्य इष्टघटिकानां लग्नं भवति । चभुक्तमंशाचवक्रा इष्टघटिका च चवक्रेभ्यो न शुध्यन्ते तदा यत्र राशावर्का व्यवस्थिता न एव राशिर्भागहारः ।
तेन इष्टघटिका चवक्राः त्रिंशद्गुणा विभज्यावासं भागादिफलं तात्कालिकेऽर्के
प्रक्षिप्य तात्कालिकं लग्नं भवति । अथ रात्रियेवे कश्चि लग्नं कर्तुमिच्छति
तदा इष्टघटिकाभिः अर्के कल्पेयम् । तस्मादुक्ता भागा आद्याः, निमापिण्डो
कृत्वादित्याकान्त राश्युदयेन संगुण्याष्टादशमसैर्विभज्यावासं चवक्राः भुक्तमंशा
भवन्ति । तत इष्टघटिकाच्च चवक्रोक्तस्य ताभ्यो भुक्तमंशाचवक्राः संगोभ्याः ।
भुक्तभागा आदित्ये संशोधनीयाः । एवं कृतेऽर्के निरंशसंज्ञो भवति ।
भुक्तचवक्रैः शुद्धे इष्टघटिकासमस्यन्भिर्नां चवक्राणां मभ्यात् आदित्याकान्त-
राशेर्विभा वेपरोक्षेन यावन्तो राशयः शुध्यन्ते तावन्तः शोभ्याः । तेभ्यो
यावन्तो राशयः शुद्धास्तावन्तो राशयोऽर्के संशोधनीयाः । ये च न शुध्यन्ते
तेभ्यः चवक्रेभ्यः स राशिर्भाजकः । तेन भाजकेन शुद्धभिष्टचवक्राः त्रिंशता
संगुण्य विभज्यावासं भागादिफलं भवति । तेन भागफलेन निरंशोऽर्कः
कृत्वा कृत्वा इष्टघटिकानां रात्रियेवे लग्नं भवति । अतोदाहरणं पञ्चानां
घटिकानां लग्नं क्रियते । ततः तात्कालिकोऽर्को देशान्तरसंस्कृतः स्फुटः
११।१८।४६।३६ अस्माद्भुक्तभागाः ०।१०।१३।२४ । एते निमापिण्डो-
कृत्वादित्याकान्त-राश्युदयेनानेन २०८ संगुण्याष्टादशमसैर्विभज्यावासम् ।
चवक्रादिफलं चभुक्तमंशं चिदं ७१ तत इष्टघटिकाच्चवक्रोक्तस्य सा ज्ञेयम् १०० ।

एतेभ्यः चषकंभ्योऽभुक्तचषकान् संशोध्य शिष्टाः २२८ । ततः पूर्वस्थापिताभुक्त-
भागान् संक्षिप्याकां निरंशसंज्ञो जातः ०।०।०।० चषकशुद्धशिष्टचषकः एते
२२८ । एभ्यो मेघस्योदयमिदम् २०८ संशोध्य शेषम् २० । चादिन्ये राशि दत्त्वा
जातोऽर्कः १।०।०।० । ततोऽवशिष्टादस्मात् २० तृषप्रमाणं न श्रध्यते । तस्मात्
२० । स एव राश्यादयो भाजकः तेन भाजकेन शुद्धशिष्टचषकास्त्रिंशद्गुणा
विभज्यावासं भागाः २ । शेषं चष्टा सगुण्य तेनैव छेदेन विभज्यावासं
निष्ठा २८ । पुनः शेषं चष्टा सगुण्य तेनैव छेदेन विनिष्ठाः ४५ । एतद्
भागादिफलं निरंशोऽर्कं प्रक्षिप्य जाते लग्नम् १।२।२८।४५ ।

अथ राशिमेघस्योदाहरणम् । तत्र प्रत्यष्टिकास्तिस्त्रः १२ । एताभिरर्क-
स्तटप्तात्कालिकः कृतो जातः ११।१८।१८।३८ चष्माद् भुक्तभागाः
१८।१८।३८ एते निष्ठाविण्णोक्तता जाताः ११।३८।३८ एते स्वदेय-
मोनोदयेनामेन २०८ संगुण्याष्टादशगतेर्विभज्यावासं चषकादिभुक्तसंज्ञम् ।
तच्छेदम् ११३ तत इष्टप्रटिकास्तिस्त्रः ३ । चषकोक्तव्य जातम् १८० । एतेभ्यो
चषकेभ्यो भुक्तसंज्ञाः चषकां संशोध्य शेष ४७ तात्कालिकादर्कद्वि भुक्तभागाः
संशोध्य जाते निरंशसंज्ञमिदम् ११।०।० । एतस्मात् कुम्भोदयप्रमाणं न
श्रध्यते । कुम्भोदयप्रमाणमिदं २४२ । तस्मात् कुम्भोदयो भाजकः ।
अनेन भाजकेन त्रिंशद्गुणान् चषकान् विभज्यावासं भागाः ५ शेषं चष्टा
सगुण्य तेनैव छेदेन निष्ठा १८ । तथैव विनिष्ठा ५० । एवं भागादिफलम्
५।१८।५० एतत् निरंशकात् संशोध्य रात्रिरेवे इष्टप्रटिकानां त्रयाणां लग्नं
जातम् १०।२४।४०।१० । तथा चोक्तं ब्राह्मे—

रविणाभुक्तराशेः कलागुणान् स्योदयासुभिर्भक्तान् ।
राशिकलाभिर्नक्षत्रप्रस्तेभ्योऽशकाः शोभ्याः ॥
प्रक्षिप्य राज्यप्रभुतां शेषासुभ्यः कमेण यावन्तः ।
शुध्यन्त्यदयाः सूर्य तावन्तो राशयः क्षिप्याः ॥
शेषास्त्रिंशद् गुणितासतोऽविशुद्धोदयासुभिर्विभजन्तु ।
नक्षत्रं भागादि रवौ प्रक्षिप्य तत्राकृते लग्नम् ॥ इति ।

अथ रात्रिगते काले लग्नं कियते तदा तात्कालिकोऽर्कः षड्राश्यूनः
कार्यः । शेषदिनलग्नवत् रात्रिगते व्याख्यातं पूर्वम् । पृच्छकस्य लग्नस्य
राशौनयास्य भुक्तं भागाद्यं यत् तन्निष्ठाविण्णोक्तमेकांस्ते स्थापयेत् । तच्च

कर्णभूमौ नवशतेर्भागमपहृत्य भुक्ता होरा लभ्यन्ते । तस्यैव षड्भिः शतैः
भागे हते भुक्ता द्वेकाणां लभ्यन्ते । तस्यैव शतद्वयेन भागे हते भुक्तनवांशो
लभ्यते । तस्यैव सार्धशतेन भुक्ता द्वादशांगो लभ्यते । तस्यैव षष्ट्या भागे
हते भुक्तविंशांशो लभ्यते इति । एवं लग्नस्य होराद्वेकाणादि षष्ट्यांशार्धो
करणम् । एतच्च जातकयात्रासूपयोग्यमिति ।

अधुना लग्नात् तात्कालिककालानयनमाह—

अनुपात-वर्ग द्वितेऽर्क लग्नसमे स्वाद्व्यघटिकाः ॥५॥

अनुपातेन तैराधिकेनार्कं लग्नसमः करणीयः । अर्काश्च लग्नसमात्
कालो ज्ञायते । तात्कालिकादर्कादभुक्तमंशावधकाः प्राग्वत्
कर्त्तव्याः । लग्नाच्च भुक्तवधकाः ततोऽभुक्तभुक्तवधका एकीकृत्य आदित्य-
लग्नयोरन्तराश्वदये, युक्ताः कर्त्तव्याः । अर्के च तावन्तो राशयो
भुक्तभाग्येः सप्त ज्ञेयाः । लग्नसमोऽर्कं भवति । ततो लग्नवधकार्णां
षष्ट्या भागमपहृत्य स पञ्चवटिका भवन्ति । तस्मिन् काले लग्नमिति । अथ
एकस्मिन् राशौ लग्नार्कं भवति तदा तयोरन्तरं कार्यम् । तस्मिन्पिण्डो
कृत्य अर्काकालराश्वदयेन संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्याधामं फलं पञ्चवधकाः
भवन्ति । अथ लग्नकालिकोऽर्कं न ज्ञायते केवलमर्धरात्रिको ज्ञायते ।
तदा कालानयनं कथ्यते । प्राग्वज्जन्माकयोरन्तरानः कालं साध्यः । तेन
कालिनार्कस्तात्कालिकः कार्यः । तस्यार्कस्य लग्नम्यागात् पुनरपि कालः
साध्यः । पुनरप्यर्कस्तात्कालिकः कर्त्तव्यः । तस्यार्कलग्नस्य चान्तरकालः
साध्यः । एवं भूयोभूयस्तावत् कार्यं यावत्कालोऽविशेषः । स अर्कस्य
लग्नकालो भवति ।

अधोदाहरणम् । तद् यथा । इष्टकालिको लग्नार्को कृतो लिख्यते ।
इमो—

लग्न	अर्क
१	११
२	१८
२८	४६
३०	३७

अर्कादभुक्तवधकाः ७१ लग्नाच्च भुक्तवधकाः २० एते एकीकृत्य जाताः ८१ ।

भान्तरीदथाय ३०० एतेषां दृष्ट्या भागं हते ५ एतस्मिन् काले लग्नं जातम् ।
एवं सर्व्ववोदाहरणीयमिति । यदाकाटधिकं लग्नं भवति तदैवम् । अथोनं
तदा रात्रिगेषे इति । यदा रात्रिगेषे जातं लग्नं तदा वैपरीत्यनार्कभुक्तेन
लग्नादभुक्तेन कालेनात्तरोटयकालो भवत्यर्कऽप्यन्तरीदयभुक्तसहितं शोध्य-
लग्नसमोऽर्कः भवति । तथा च वाक्ये

रविशश्वभुरुत्तिमा उदयगुणिता हुता गृहकलाभिः ।
सर्व्वं प्राणाः स्थाप्या प्रक्षिप्यार्कं गृहाभुक्तम् ॥
तावत् सूर्य्ये राशेन लिपेत् समो लग्नराशिभिर्यावत्
क्षिप्तगृहाणां प्राणान् प्रक्षिप्य स्थापितेऽष्टसप्त ॥
तदपि सशिकलोदयवध राशिकलाभिर्भजेत् फलप्राणान् ।
प्रक्षिप्य प्राणेषु प्राणाः सूर्य्योदयादभुक्तम् ॥
रात्रिगेषे च
कर्त्तव्यमून रक्तवत् लग्नसमं प्राग् भवेत् कालः ॥

अधुना व्याकरणे ज्याखण्डमाह

त्रिंशत्-सनवरसेन्दु-जिनतिथिष्वियया गृहाहुंचापानाम् ।
अर्द्धज्याखण्डानि ज्याभुक्तैक्यं सभोग्यफलम् ॥६॥

इयमार्या तिथि नक्षत्राध्याये व्याख्याता ।

अथ क्रान्ति-करणमाह—

क्रान्तिकला द्विसप्तगुणास्त्रिगुणमुनयो द्विस्वदिशो वसुतार्काः ।
वसुवसुविश्वे खक्ततमनवः स्वक्षेपयुत-वियुताः ॥७॥

इयमार्या व्यतिपाते व्याख्याता । अष्टदिने मध्यरात्र्या-
नयनमाह—

क्रान्त्यंशैरूनयुतं स्वाक्षमनष्टं विशाध्य नवतेज्या ।

केदोऽनष्टज्यायाः सूर्य्यगुणाया दिनाह्वे भा ॥८॥

क्रान्तेरंशः क्रान्त्यंशः तेः क्रान्त्यंशैः ऊनयुतं स्वाक्षं स्वदेशाख्यमक्षं स्वाक्षं
मिषादूनं तुनादधिकं तदष्टसप्तं भवति । तच्च विशोध्य नवते त्रिगृहाद्

इत्यर्थः शेषस्य ज्या हेतो भवति कणा उच्यते अनष्टकायाः ।
किन्भूतायाः सूर्यगुणायाः । नच दिनार्द्धभा दिनार्द्धे मध्याह्ने या भाङ्काया
भवतीत्यर्थः ।

अत्र करणम् । अष्टदिने मध्यमाकं मध्याह्निकं कृत्वा स्फुटीकार्यम् ।
तस्मिन् द्विमगुणाद्यैः कान्तिखण्डकैः कान्तिं कृत्वा स्वदेशात् सदा दक्षिणं
मयोर्मयादाधकं वर्तमाने अन्तरं तुलादौ योगं कार्यम् । एवं कृते यद् भवति
तदनष्टमं भवति । तद्वैभक्तं ननाशाख्यं भवतीत्यर्थः । तद्भागान्
नवतेः विधेयं यदवशिष्यते तस्य द्विशतं मनवादिभिर्जोवाः कार्य्याः । स
हेतो भवति । तथा उच्यते । अनष्टमं तस्य द्विशतं मनवादिभिः जोवा
सा द्वादशहता हेतुन विभज्यावामं फलमङ्गुलादि ततः अष्टदेशे
मध्याह्ने काया भवति यदा यवोत्तरा कान्ति स्वात्तसमा शोध्यमाना
भवति तदा तस्मिन् दिने नष्टकायो मध्याह्नः । यद्युत्तराकान्ति स्वात्तादधिका
भवति तदा मध्याह्ने काया दक्षिणाभिर्मुखी भवति । एतदप्युज्जयिन्याः
दक्षिणं देशे सम्भवति । यस्मात्तुर्विशदं शेषः ऊनोऽसौ उज्जयिन्याः
दक्षिणदेशेऽपि ।

उदाहरणम् । मध्याह्निकान्तिक स्फुटीक. ११।१८ ५१।२४ अस्मात् कान्ति-
दक्षिणा २४।२४। समाङ्गुल विबुधदेशे स्वात्तः १८।२ तुलादित्वात् कान्तियुतं
जातं २०४५।२८ एतदनष्टमं चम् । एतद् भवति भागकलाभ्यः ५४०० संशोध्य
जातं ३३४५।३२, अथ ज्या १२३।१२ एव हेतुमं च । ततोऽनष्टका
८१।४५, एषा द्वादशभिः संगुणिता अङ्गुलादिनवम् १००१ । हेतुन अनेन
१२३।१२ विभज्यावाममङ्गुलादिका जाता दिनार्द्धकाया ८।११ एवमन्य
काप्युदाहरणीयम् । अष्टदिने दिनदलकर्णानयनमह—

क्रान्त्यक्षांशैकान्तरहीनविगृह्यया कृता विज्या ।

द्वादशभिः संगुणिताङ्गुलादि-लब्धं द्युदलकर्णः ॥६॥

क्रान्तिरक्षांगानां च ऐकान्तरं क्रान्त्यक्षांशैकान्तरम् । तेन हीन विगृह्यं
राशित्वमित्यर्थः । तस्मात्तत्कालाद्वा का सा विज्या मार्गशतमित्यर्थः
१५० । किन्भूता द्वादशभिः संगुणिता अङ्गुलादि द्युदलकर्णा भवतीत्यर्थः ।
वाक्यार्थः ।

करणम् । माध्याह्निकात् मृगशिराकात् क्रान्तिः कर्षीय्या । तस्याः स्वदेशाद्येन सह एकदिनयोगो भिन्नदिग्दिव्योगः कार्यः । तद्वियोगसम्भवं वा भागनवतेः संगोध्य चतुर्थेवस्थे दिग्गत् मनवेति ज्ञाया जाता १२३।१३ अस्य ज्ञाया हेतुः नाम । कस्य सञ्चते । दिव्याया द्वादशगुण्यायाः । द्वादशगुणानामित्यर्थः । तत्र फलमङ्गलाद्यभाष्टदिने मध्याह्ने कर्णो भवति । शङ्खचक्रायाश्चयोरन्तरे सूत्रं कर्णशब्देनोच्यते चतुर्दशरणम् । तद् यथा । माध्याह्निकादकात् क्रान्तिर्दक्षिणा २४२।२४ स्वदेशाच्च १८१२।४ चतुर्थो- रेकदिक्त्वात् योगः कृत २०५४ २८। एतेन कोनं दिग्दृष्टम् ३३४५।३१। अस्य ज्ञाया १२३।१२ एव हेतुमन्त्रः । द्वादशगुणिता दिव्या १८०० हेतु- विभज्यायामम् १४।३५ एव मध्याह्निकर्णोऽभिन्नु चक्षुनि इति । अत्रापि यद्युत्तरा क्रान्तिः ऊर्ध्वाविका भवति तदा विषर्गोत्तमोर्ध्वनं कृत्वा दक्षिणाभि- मुणो ज्ञाया भवति । एतदप्युज्जयिष्या दक्षिणेन मन्थवति इति । यधुना कर्णज्ञानचक्रायामयनचक्रायामामस्य कर्णात् ज्ञानमाह—

कर्णच्छायाकृत्योः शङ्खकृतिविहीनयुक्तयोर्मूले ।

छायाकर्णो दुदल नतहोनदित्रसगतशेषम् ॥ १० ॥

वाक्यार्थः । कर्णकृतिश्च छायाकृतिश्च कर्णच्छायाकृत्योः । तयोः कर्ण- च्छायाकृत्योः । यद्यामस्य शङ्खकृत्वा विहीनयुक्तयोर्मूले । मूलं मूलं च मूले । ते यथासंख्यं छायाकर्णो भवतः । इति वाक्यार्थः । करणम्—यदा कर्णात् छाया क्रियते तदा कर्णवर्गात् शङ्खवर्गम् इति । शङ्खः द्वादशाङ्गुलः तस्य वर्गः चतुस्रत्वारिंशदधिकं शतम् १४४ । एवः कर्णवर्गात् विधोध्य मूलं सा छाया भवति । अथ छायातः कर्णः क्रियते तदा छायावर्गं शङ्खवर्गं संयोज्य यद् भवति तस्य मूलं कर्णः स्यात् ।

अथ सदाहरणम् । तद् यथा । दृष्टकर्णो १४।३५ अस्य वर्गा गोमूचिकया जातः २१२।४८ चक्ष्मात् शङ्खकृतिम् १४४ इमाम् विधोध्य शेषम् ६८।४८ । अस्य मूलम् ८।१८, एषा तथान् काले छाया इयम् ८।१८ अस्याः कृतिः ६८।४८, अस्याः शङ्खकृतिरिमाम् १४४ संयोज्य मूलम् १४।३५। एव कर्णमन्त्रिन् काले ज्ञेयः । अथ नतं व्याख्यायते । दिनार्द्धाद् दृष्टकालगतं शेषं वाऽप्यास्य यदवशिष्टं तत्तत्संज्ञं भवति । एतदुक्तं भवति । मध्यात् पूर्वप्राथरेण वा

यः कालः स नमसङ्गो भवति । एवमन्येषां चन्द्रादीनामपि स्वकीयमध्याङ्गात्
पूर्वणापरीण वा यः कालः सम्य नमसङ्गो भवति । वक्ष्यति च शृङ्गोचरौ ।
सूर्यवत् कथ्येति । यत्र चन्द्रमध्याङ्गे छायाकर्णनयनमभिहितम् । न चाक्षं
प्रायते । तस्मात् नम्वाक्षयोरेकनयनमाह-

विपुवत्कर्णविभक्तं शङ्कुच्छायाहते पृथक् त्रिज्ये ।

नम्वाक्षज्यं चाप विपुवज्जगयाः स्वदेशाक्षः ॥११॥

विपुवत् कर्णां विपुवत्कर्णः । तेन विपुवत्कर्णन विभक्तं कर्तुं । पृथक्
त्रिज्ये किञ्चिन्ते शङ्कुच्छायाहते । यथासंख्ये फले नम्वाक्षज्ये भवतः । विपुव-
ज्जगयाचापं च ततः स्वदेशाक्षो भवति । इत्याख्यायंकरणात् । त्रिज्या मार्गशतं
हादयशङ्कुः तेन गुणिता अष्टादशशतानि भवन्ति । विपुवत्कर्णन विभज्या-
वाम नम्वाक्ष्या भवति । तथा त्रिज्या स्वदेश विपुवच्छायाया संगुण्य विपुवत्
कर्णन विभज्यावाममक्षज्या लभ्यते । ततो विपुवज्जगयाचापं कार्यम् ।
तत् स्वदेशाक्षो भवति । नम्वाक्ष्यायाचापं न कुत्रचिदुपयुज्यते । सा तत्रैव
नम्वाक्ष्याकर्ण-शृङ्गोचत्वादिषु क्रियते । विपुवच्छाया च ममायामहये
हादशङ्कुलशङ्कुं निधाय विपुवहिने सममध्यगते रवो प्राङ्गा । सा तन्निम्न
दिने विपुवच्छाया भवति । तस्याः कर्णो विपुवत्कर्णः । अत्रोदाहरणं
प्रकटयत्वाच्च दर्शितमिति । अधुना चापकरणमाह-

अध्याग्वगडोर्न शिषं गुणितं नवभिः शतैरशङ्कुहते ।

क्षेप्याणि शुद्धग्वगडैर्गुणितानि शतानि नव चापम् ॥१२॥

इयमाख्या व्यातीपातकरणे व्याख्याता ।

अधुनेष्टकायाकरणमाह—

त्रिज्या चराईजीवायुतहोनाऽन्त्या नतोत्क्रमज्योना ।

केदोऽन्त्याया दिनदलकर्णगुणायाः फल कर्णः ॥१३॥

त्रिज्या सार्धं ग्रहं १५० सा चरदिजोवया युतहोना मेघादावर्कं युता तुलादी हीनाऽस्या भवति । सा चान्त्या नतीत्क्रमण्या ऊना केदो भवति । कस्य उच्यते । अस्यायाः किम्भूतायाः दिनार्हकर्णगुणायाः फलं तद्विष्टकालकर्णो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । इष्टदिने चरदस्य जीवा कार्या । यत्र कालाज्जीवा क्रियते तत्र कालं प्राणोक्तस्य यदास्तनिमाभ्यस्तया काले प्राणभ्यः त्रिंशत्-मनवेति जीवा कार्या । तथा त्रिज्या मेघादावर्कं वर्तमाने युता तुलादिगे हीनाऽस्या भवति । सा चान्ता नतीत्क्रमण्याः यत्र कालेऽभाष्टे छाया क्रियते । स कालो दिनार्हादप्यस्य यदधिशिथले । तत्रतमं भवति । तस्य त्रिंशत्-मनवादीर्घ्याष्टण्डेर्विपरातजोवा कार्या । तद् यथा । प्रथमे राश्यर्धे पञ्च द्वितीये पञ्चदश तृतीये चतुर्विंशति, चतुर्थे एकत्रिंशत् पञ्चमे षट्त्रिंशत् षष्ठे एकौनचत्वारिंशत् इति षट्तेनापि निश्चयते ।

अथाभूतैक्यसमोऽयं फलमिति पूर्ववत् कर्तव्यम् । तत्काले जीवा क्रियमाने घटीपञ्चदशकस्य त्रिज्या भवति । ततःकालो यदा पञ्चदशघटिकाभ्योऽधिको भवति तदा ततःकालान् पञ्चदशघटिका अपास्य क्रमज्या कृत्वा त्रिज्यायुतां कृत्वा अस्या ऊना कार्या ।
 एवमुत्क्रमण्याऽस्या केदो भवति । कस्य उच्यते । अस्यायाः दिनदसर्कणगुणायाः । यदायाम् फलं तदङ्गुनादि अर्भाष्टकालस्य छाया कर्णो भवति । तस्मात् कर्णच्छायाकृत्योरिति छाया कार्या । सा च प्रत्येकाले सात्कालिकस्य गङ्गोः छाया भवतीति । अन्यत्रापि यत्र कुवञ्चित् नतण्या क्रियते । सा ततीत्क्रमणेव कार्य्यति । तदा चरार्धमिदं ०।२३ एतत् प्राणोक्तं १३८ अस्य ज्या ५।५८ अतया तुलादित्वादर्कं त्रिज्या हीना स्याज्जा जाता १४४ एषाऽस्या । घटिकानां पञ्चानां छाया क्रियते । तदा पञ्चघटिका दिनार्हादस्याद् १४।४६ अपास्य शेषम् ८।४६ एतन्नतमं चम् । अस्मात् चतुक्रमण्या ०।१५ अतया ऊना त्रिज्या १५० जाता ७८।४५ एष केदुरुन्नः । अस्या च दिनदसर्कणगुणा जाता २१०२।३८ एतां केदेन विभज्यावामं ०८।३० एष कर्णः तस्मिन् काले । तत्कर्णच्छायाकृत्योरिति छायाकृता जाता २५।५१ । एषा छाया पञ्चानां घटिकानां तस्मिन् दिने इति । ततच्छाया कृता ।

अधुना कथयामः कालानयनमाह—

पूर्वापरयोर्दिनगतशेषस्य चगार्हस्तानयुक्तस्य ।

क्रमजीवा चरदलजीवया युतोनाऽथवा केदः ॥१४॥

पूर्वापरयोर्दिनगतयोः यथामंस्यं दिनगतशेषस्य किञ्चनस्य चगार्हस्तान-
युक्तस्य मेवादावर्कं ज्ञानस्य तुलादिकं युतस्य क्रमेण जीवा क्रमजीवा चरदल-
जीवया युतोना मेवादावर्कं युता तुलादिगं क्रमा . अथवानेन प्रकारेण केदः
क्रियते । अथवा शब्दोक्त प्रकारात्तरात् तेन विकल्पो न भवति : कृतच्छेद-
क्षेपेन सदृशो भवतीति वाक्यार्थः ।

कारणम् । पूर्वार्धे दिनगतस्यापराह्णे शेषस्य कालः समच्छाया भवति ।
तावत् प्रमाणस्य निश्चयेन यावत् घटिकानां शेषाणां वा ताभ्यो घटिकाभ्यश्चर-
दलघटिका अपास्य शेष प्राणाक्षय क्रमेण ज्या कार्या विंशत् मनयेति ।
सा चरदलजीवया मेवादावर्कं वर्त्तमाने यता तुलादौ जीवा केदो भवति ।
केदेन पूर्ववत् कर्माण्यतादि । उत्तरतयाक्रमेणैव कार्या । यदा चगार्ह-
न शुभ्यते दिनस्य गतात् शेष दृक् न तदा विपरीतशोधनं कृत्वा क्रमात् ज्या
कार्या । तयोना चरदलजीवा केदो भवति । तद्वेनामथा दिनदलकर्णगुणा
विभक्त्येष्टकणं इति । तथा कलच्छायाकालो इति ज्ञाया कार्य्यति ।

अश्लोदाहरणम् । पूर्वार्धे गता घटिका ५ । गतकालश्चगार्हयुतो ज्ञानः
५।१२ अस्मात् क्रमज्या ७८।४५ चरदलजीवया ५।५८ तुलादित्वात् क्रमो-
क्तस्य ज्ञाना ७९।४६ एव केदः पूर्वार्धेन सदृशः । शेष पूर्ववत्
कालच्छायेयम् । दिनार्धात् पूर्वार्धेण ज्ञायाकालः ज्ञाया क्रमा ।

अधुना कथयामः कालानयनमाह—

दिनदलकर्णगुणान्त्या ज्ञायाकर्णोद्भूता फलानान्त्या ।

शेषस्योत्क्रमजीवा धनुर्दिनार्धान्नितप्राणाः ॥१५॥

दिनस्य दलकर्णा दिनदलकर्णः । तेन दिनदलकर्णेन गुणा दिनदलकर्ण-
गुणा । का मा ? अन्त्या । पूर्वार्धेऽपरेण वा नतकालस्य प्राणा भवन्ति ।
इत्यर्थार्थः ।

करणम् । इष्टदिने मध्याह्नकर्णः कर्तव्यः । तेन गुणा चस्या तात्कालिकच्छायाकर्णेन । कर्णच्छायाकृत्योरिति यः कर्णः कृतः तेन विभजित् । यत्कथं फलं तेन फलेनोनाम्या प्रागानोता यदवशिष्यते तस्योत्क्रमण्याया धनुः कार्यः । तेन दिनार्द्धमत-प्राप्ता भवन्ति पूर्वोपरिच या । यदा फलेनाम्या त्रिज्यातोऽधिका भवति तदा तस्याः त्रिज्यामपाम्य शेषस्य क्रमजोवाभिषायं कृत्वा तत्रिज्याचापे चतुःपञ्चाशच्छ्रुतेषु ५४०० संयोज्य तेन दिनार्द्धमतप्राप्ता भवन्ति । यदि ननगते काले काया गृहीता तदा तद्दिनार्द्धात् पूर्वेषां । अथ दिनशेषे तदापरिच । अथ यदेतद् व्याख्याते पञ्चदशेभ्यो घटिकाभ्योऽधिकं मतं क्रमज्याया संयुतं क्रियते । तद्याम्या त्रिज्याभ्योऽधिका भवति तदा क्रमधनुषायुतमुत्क्रमधनुः क्रियते । एतन् मयाभिहितं क्रियते न्यायसिद्धत्वादव्यथाकासविसंवादा स्यात् । तथा चोक्तं ज्ञाने —

उत्क्रमजोवाभ्यधिकं क्रमज्यासंयुतं धनुर्धनुषा इति ।

(विग्रह, ४६ ।)

अथोदाहरणम् । तद् यथा । दिनदलकर्णः १४।३६ । अनेनाम्येनं १४४ संयुचिता जाता २१०२।३८ । तात्कालिक-कायाकर्णः २८।१० । अनेन विभज्यावामं फलम् ७२।४६ अनेनोनाम्या जाता ७०।१५ अस्याः उत्क्रमज्याभिः शोध्य चापमिदं २४६३ एते दिनार्द्धात् पूर्वेषां मतप्राप्ताः । एतेषां वक्ष्या वङ्गभिर्भागे हते घटिकाः ८।३० । एता दिनार्द्धादस्मात् १४।६० विशोध्य घटिका ५ । एवमन्यथापि उदाहरणीयम् । कायानो मतकालः कृतोम्यच्छाययैवोक्तकालानामयनमाह —

चरदलजीवोनाधिकफलक्रमज्याधनुषरार्द्धेन ।

युतहीनं पूर्वोक्ते दिवसगतं शेषमपराह्णे ॥१६॥

वाक्यार्थः । चरदलजोवया अनाधिकं चरदलजीवोनाधिकम् । किं तदुच्यते । फलम् । मेवादावुनं तुनाद्यर्के धनम् । तस्य क्रमज्याभिषायं चरार्द्धेन युतहीनम् । मेवाद्यर्के युतं तुनादिगे हीनं पूर्वोक्ते दिवसगतं भवति । शेषमपराह्णे भवतीति वाक्यार्थः ।

करवम् । इष्टदिने चरदलस्य जीवा कार्या तयोनाधिकं प्रागार्थीभिहितं
यत्फलसंज्ञम् । कटीन कदाधिकं भवति । भण्यते । सेवादिस्थेऽर्कं ऊर्णं
तुलादिस्थेऽधिकम् । एवमूनाधिकस्य कमण्याभिवापं कार्यम् । चरार्धेन
प्राप्तोक्ततेन सेवादावर्कं युतं तुलादिगे हीनम् एवं कृते यद् भवति तस्य
वद्भिर्भागमपहृत्य विनाशः भवति । चवकायां वष्टया भागे कृते पूर्वोक्ते
गतघटिकाः स्युः । अपराद्धे सेवा इति । अस्योदाहरणम् । यथा चरदल
जीवेयम् ५।५८ चनया फलमिदम् ७३।४६ तुलादित्वादधिकं कृतं जातम्
४८।४५ अथ कमण्याभिवापमिदं १८३८ एतच्चरार्धप्राणीरर्माभि. १३८
तुलादित्वादूर्णं कृतं जातम् १-०० । अथ वद्भिर्भागमपहृत्य कथं चवकाः
१०० । वष्टया भागे कृते घटिका ५ एवः कालो दिवसस्य गतः । अथ
चेदपराञ्जस्य तदा सेव इति । एवमन्यथाप्युदाहरणीयमिति ।

इति भगवद्भुक्तद्वयसुत-चतुर्विधपृष्ठदकस्वामिकते
सप्तम्याद्यविवरणे त्रिमयाध्यायस्तुतीयः ।

अथ चन्द्रग्रहणाध्यायः

प्रथम्याहं चुररिक्ताः (१) पादानमरपूजितान् ।

चन्द्रग्रहे प्रवक्ष्यामि भाष्यं बुद्धिकरं महत् ॥

अथातो चन्द्रग्रहणाध्यायो व्याख्यायते । बाहुल्येन पर्यङ्मानाद्यैः सकलं ज्ञानमिच्छते शिष्टैः तस्य च पर्यङ्गा दृग्गमं नास्ति । अन्येषामपि तिथि-नक्षत्र-कक्ष्याणां तथा तेषां शशिभास्करग्रहयोरप्यस्तिर्यक्तात् । शशिभास्करग्रहणयो-र्दृग्गणितेभ्यः लोकः पश्यति । तस्मात्तिथ्यादिष्वप्यर्थं तु दैवज्ञवाक्यं लोके चाद्रियते । अतो ग्रहणं वक्ष्यामि ।

ते चतुर्हयभिदाभिधाः । के ते चतुर्हयभिदाः ? उच्यन्ते यथा

दिग्दर्शवृत्तनवेला-निमोलनोन्मीलन-स्थितिर्विमर्दाः ।

अयं श्रुतायामोक्ष घामेष्टपास परिलेखाः ॥*

इत्यार्या । तत्रादावेव समलितोक्तरणमाह —

रविचन्द्रौ समलितौ तिथिगतगम्यघटिकाफलोन्युतौ ।

तत्र तावत् पौर्णमास्यां चन्द्रार्को चर्चरात्रिको स्फुटो कर्त्तव्यो । राहुच-
पक्षगतिजनारहितः सन्प्रदायविच्छेदः । तत्रचन्द्रार्काभ्यां सकाशात्
तिथ्यन्तमुत्पाद्य गताद् गम्याच्च ततो रविचन्द्रौ समलितौ भवितुं रविश्च
चन्द्रश्च तौ । समलितौ कथ्यन्ते भव्यन्ते । तिथिगत घटिकाभिर्गम्य
घटिकाभिर्वा रविचन्द्रभुक्ता मध्यमे संगुण्य षष्ठ्या विभज्यावाप्तम् । स्वफले ।
ताभ्यां स्वफलाभ्यामर्चरात्रिकौ मध्यमौ तिथ्यन्ते ज्ञेयौ । यदाऽर्चरात्रात्
पूर्व्वेण तिथ्यन्तस्तादा स्वफलेनोनी तिथ्यन्ते भवतः । अथार्चरात्रादपरेण
तिथ्यन्तं तदा स्वफलेनाधिकी तिथ्यन्तकालिकी भवतः । ततः स्फुटो कार्य्यो ।
पुनरपि तिथ्यन्तमिवमसकृत् कार्य्यं यावत् तिथ्यन्तं स्थिरं भवति । तौ च
तस्मिन् काले समलितौ भवतः । किञ्चिद्गुणाधिकी षड्राश्व्यन्तराविति ।

* वास्तव्य दक्षिणार्के चतुर्वाध्यायस्य द्वितीये श्लोकोऽयम् ।

अथोदाहरणम् । शकेऽस्मिन् ५८७ मासा एव १० तिथयः १५ ।
अस्मिन् दिनेऽर्कचन्द्रौ देशान्तर-संस्कृतौ स्फुटौ जाता

१	५
१०	४
६	६
२४	४३
४४	१०

प्राग्धा सकाशात् अर्धरात्रादूर्ध्वं तिथिघटिका १।१० एतैः रविशशि-

चन्द्रौचभुजायो मध्यमा उच्यन्ते । ५८ ७८० ६ संगुण्य वष्टरा

विभज्यावासानि फलानि यथाक्रमेण १ १८ ० एभिश्च फले

रुनोक्ताः तिथ्यः जाताः मध्यमा रविशशिशन्द्रौष्ठा यथाक्रमेणेव ।
अह्नेनापि

१०	४	३
४	६	२८
४८	५८	२०
४६	१६	२२

अस्मिन्नेव काले रविचन्द्रौ स्फुटौ राहू मङ्गितौ

रवि	चन्द्र	राहू
१०	४	४
६	६	१०
२४	२३	१
२४	२४	२४

उतौ समन्वितौ जातौ अह्नाश्वत्थरितौ । एवमन्यत्राप्युदाहरणोपयमिति ।
अर्कस्तमथादनन्तरगतौ प्रविष्टास्तिथिघटिका १५।२४। एतस्मिन्नेव काले
मध्यशङ्खम् । एतेनान्तरोक्ता मध्यघटिका रविचन्द्रराहूव इति ।

अथ विक्षेपानयनमाह—

पातोन्नचन्द्रजीवा विक्षेपो नवगुणेषुहता ॥१॥

एतदार्थाहं नक्षत्राध्याये प्रसङ्गेन व्याख्यातम् । अधुना रविचन्द्रयोर्मान-
नयनमाह—

भवद्दशगुणिते रविशशिगती नखेः स्वरजिनैर्दृते माने ।

एतदार्थाहं व्यतोपातकरणे तिथिनक्षत्राध्याये व्याख्यातम् । अधुना
राक्षोर्माननयनमाह—

तत्त्वाष्टगुणितभुक्तयोः षष्ट्या हृतमन्तरं तममः ॥२॥

रविशशिभुक्तयोर्दशमस्य तत्त्वाष्टगुणितयोर्दशमं तत् षष्ट्या विभज्य
राक्षमानं भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । रविभुक्तिस्तत्त्वेः संगुण्य पञ्चविंशतिभिरित्यर्थः । शशिभुक्तिश्चा
ष्टभिः । ततस्तयोरेतत् षष्ट्या विभज्यावाप्तं क्षिप्तादि राक्षमानं लभ्यते ।

उदाहरणम् । रविभुक्तिः ६१ एषा तत्त्वेर्गुणिता जाता १५२५ चन्द्रस्पृष्ट
भुक्तिरित्यं ७२१ षष्ट्युक्ता जाता ५७८४ अन्तयोरेतत् ४२६३ । एतत् षष्ट्या
विभज्यावाप्तम् ७१।१ एतद् राक्षमानमिति । अधुना ग्रहणं भावाभाव-
ज्ञानमाह—

विक्षेप संशोध्य प्रमाणयोगार्हतस्तमस्कन्नम् ।

प्रमाणं प्रमाणं च प्रमाणे । तयोर्यागः । तज्जार्हं प्रमाणयोगार्हं तस्मात्
प्रमाणयोगार्हतः । संशोध्य किं तत् भणति । विक्षेपम् । यदवशिष्टं
तत्तममं हर्षं भवति । मध्यमग्रहणे । करणम् । चन्द्रग्रहणे चन्द्रो याज्ञः ।
राक्षुर्ग्राहकः । सूर्यग्रहणे सूर्या याज्ञः चन्द्रो याज्ञकः । याज्ञयाज्ञकयोर्योगं
कृत्वा तदर्थं कार्यम् । तस्मान् मध्यमग्रहणिकं विक्षेपं संशोध्य यदवशिष्यते
तावन्मात्रो मध्यग्रहणिको यासौ भवति । यदा मध्यमग्रहणिकविक्षेपं
प्रमाणयोगार्हत्वं शुध्यन्ते तदा ग्रहणिकाभावः । इति ।

उदाहरणम् । तद् यथा । याज्ञमानम् २८।१७ याज्ञकमानम् ७१।३
अन्तयोर्योगः १००।२० अस्मार्हम् ५०।१० । तस्मान् मध्यग्रहणिकविक्षेपमिदं
१७।० संशोध्य शेषम् ३३।१० एतावन्तो मध्यग्रहणे यामलिताः । अत्र
सर्वग्रहणं याज्ञादधिकं खण्डग्रहणामुने ॥३॥

मानैक्यार्हाद् विक्षेपं संगोध्य यदवशिष्यते तद् यदि शास्त्रमानाधिकं भवति तदा सर्वप्रवृत्तम् । अथ न तदा स्तब्धवृत्तम् ।

अथोदाहरणम् । मानैक्यार्हाद् विक्षेपं संगोध्य शेषम् ३३।१०। एतत् शास्त्रमानादस्मात् २८।१० अधिकमतएव सर्वप्रवृत्तमिति ।

अधुना स्थित्यहंमर्दाहंयोरानयनमाह

काद्यार्हं न कादकदलस्य युक्तोनकस्य वर्गाभ्याम् ।

विक्षेपकृतिं प्रोक्ष्य पदे तिथिवत् स्थितिर्विमर्दाहं ॥४॥

काद्यार्हम् काद्यार्हं तेन युक्तोनकस्य । कस्येत्युच्यते । कादकदलस्य । यथासंग्रह्यं वर्गाभ्यां विक्षेपकृतिं प्रोक्ष्य । पृथक् पृथक् शेषस्य पदे । पदं च पदं च पदे । ते हे तिथिवत् कियते । यथाभग्न्यं स्थित्यहंविमर्दाहं भवतः । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । कादकदलं द्विष्यं स्वाध्य एकस्मिन् प्रदेशे काद्यार्हं न युतं कर्तव्यम् । अन्यस्मिन् काद्यार्हं नोनम् । तस्य काद्यार्हं न युक्तोनकस्य पृथक् पृथक् कृते कर्तव्यम् । ताभ्याम् विक्षेपकृतिमपास्य भूले घटिन्ने भुक्तान्तरेण विभज्यावासे फले यथाभग्न्यं स्थित्यहंविमर्दाहं भवतः ।

अथोदाहरणम् । कादकदलमिदम् ३५।३१ अस्मिन् काद्यार्हमिदम् १४।३८। दत्त्वा जातम् ५०।१०। अस्य कृतिरियम् २५।१५। अस्य विक्षेप कृतिरियम् २८८। संगोध्य जातम् २२२०।४०। अस्य मूलम् ४७।११। एतत् षष्ठ्या संगुण्य भुक्तान्तरेण विभज्यावासे घटिकादिफलम् ४।१५। एतत् स्थित्यहम् । अथ विमर्दाहं उदाहरणम् । कादकदलमिदम् ३५।३२ अस्मात् काद्यार्हमिदम् १४।३८। संगोध्य जातम् २०।५४। अस्य कृतीः ४२५। अस्मात् विक्षेपकृतिमिमां २८८ संगोध्य जातम् १४७। अस्य मूलम् १२।७ एतत् षष्ठ्या संगुण्य भुक्तान्तरेण विभज्यावासे घटिकादिफलं १।५। एतत् विमर्दाहम् । अधुना स्थित्यहंविमर्दाहंयोरानयनमाह—

भुक्तिः घटिहता स्थितिर्विमर्ददलनाडिकागुणार्कन्दोः ।

आदाहणमन्ते धनमसकृत् तेनान्यथा पाते ॥५॥

भुक्तिः षष्ठ्या हता घटिहता स्थितिर्विमर्ददलनाडिकागुणा च पृथक् पृथक्स्थयोः रवेरिन्दारवाप्तफलं आदाहणं प्रपञ्चे ऊनमित्यर्थः । अन्ते धनं

मोक्षे धनमित्यर्थः । एवं विमर्द्दार्हागतं फलेन आदायार्हं कृते निमीलनकालो भवतीत्यर्थः । अन्ये धनं कृतेनासाधनकालो भवतीत्यर्थः । एवमसकृत् कृतेन स्थित्यर्थविमर्द्दार्हं कर्त्तव्यं । अन्यथा पान इति । राष्ट्रविपरीतं चन्द्राकीर्त्या धनार्णमिति ।

करणम् । चकारकप्रवृत्तमादित्यप्रवृत्तार्थम् । अतएव चन्द्रराष्ट्रोर्भुक्तौ स्थित्यर्थेनादिकाभिः संगुण्य पट्टा विभज्यामकले । ततः समन्तिसचन्द्रमाः स्वफलेनोनः कार्यः । मध्यप्रवृत्तिको राष्ट्रः स्वफलेनाधिकः कर्त्तव्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराष्ट्राभ्यां विक्षेपं कृत्वा तस्य कृतिर्मानेकार्हाकृतेर्विशोध्य यदवशिष्यते तत् पट्टिभू भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं प्रवृत्तस्थित्यर्थं भवति । ततः स्थित्यर्थेन भूयोऽपि चन्द्रराष्ट्रोर्भुक्तिं संगुण्य पट्टा विभज्यावाप्तं समन्तिसचन्द्रमा जनः कार्यः । राष्ट्रधिकः कार्यः । भूयोऽपि ताभ्यां विक्षेपात् पुनः स्थित्यर्थम् । तेन स्थित्यर्थेन पुनरपि चन्द्रराष्ट्रं तात्कालिकौ कर्त्तव्यौ । एवं भूयोभूयः तावत् कार्यं यावत् प्रवृत्तस्थित्यर्थं स्थिरं भवति । तौ च चन्द्रराष्ट्रं प्रवृत्तकालिकौ स्फुटी भवतः । अथ मोक्षः । प्रथमेन स्वफलेन चन्द्रमा अधिकः कार्यः राष्ट्रोनः कार्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराष्ट्राभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिं मानेकार्हाकृतेः संशोध्य यदवशिष्यते तत् पट्टिभू भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं मोक्षस्थित्यर्थं भवति । तेन स्थित्यर्थेन चन्द्रराष्ट्रभुक्तौ संगुण्य पट्टा विभज्यावाप्तं फलेन समन्तिसचन्द्रमा अधिकः कार्यः राष्ट्रोनः कार्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराष्ट्राभ्यां प्राग्वत् विक्षेपः स्थित्यर्थं च । एवं भूयोभूयः स्थित्यर्थं तावत् कार्यं यावन्मोक्षस्थित्यर्थं स्थिरं भवति । तौ च मोक्ष-कालिकौ स्फुटी भवतः । अथ निमीलनं । चन्द्रराष्ट्रोर्भुक्तौ निमीलन-मर्द्दार्हेन संगुण्य पट्टा विभज्यावाप्तं स्वफले भवतः । तेन स्वफलेन समन्तिसचन्द्रमा जनः कार्यः । ततस्ताभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिं मानान्तरार्हाकृतेः संशोध्य यदवशिष्यते तस्य मूलं पट्टिभू भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं फलं निमीलनमर्द्दार्हं भवति । तेन मर्द्दार्हेन समन्तिसिकौ चन्द्रराष्ट्रं तात्कालिकौ कार्यौ । ततस्ताभ्यां विक्षेपः । तेन पुनरपि विमर्द्दार्हेन । एवं तावत् कार्यं यावन् निमीलनमर्द्दार्हं स्थिरं भवति । तौ च निमीलनकालिकौ भवतः । अद्योक्षीलनविमर्द्दार्हात् स्वफलेन चन्द्रराधिकः राष्ट्रोनः ताभ्यां विक्षेपः तस्य कृतिर्मानान्तरार्हाकृतेः

विशोध्य शेषस्य मूलं घटिकां भुज्यन्तरेण विभज्यावासं फलं उन्मीलन-
विमर्द्दं भवति । तेन भूयाऽपि चन्द्रराज्ञ तात्कालिकीं कृत्वा ताभ्यां
विलेपः । तेन विमर्द्दम् । एवं भूयोभूयस्तावत् कार्यं यावदुन्मीलनमर्द्दं
स्थिरं भवति । तौ च उन्मीलनकालिका स्फुटौ भवतः ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । चन्द्रराज्ञोर्भक्तौ ७२३।३० । एते
स्थित्यर्द्धेन मध्यमेनानेन ४।१६ संगुण्य पक्ष्या विभज्यावासं फले ५१।२६॥ ०।१०।
ततः समलिताचन्द्रात् स्वरूपं विशोध्य राहोर्दृष्ट्वा प्रयत्नकालिकीं जातौ
४।५।३।११॥ ४।१०।१७॥ आभ्यां विलेपः २१।२ अस्य कृतिः ४४०।२४
मानेक्यार्द्ध-
कर्त्तरस्याः २५।१६।४० संगोध्य शेषं २०७।१६ अस्य मूलमिदं
४५।३२ एतत् पक्ष्या संगुण्य भुज्यन्तरेण विभज्यावासं घटिकादिफलं तच्चेदम् ।
४६ । पुनरप्यनेन स्थित्यर्द्धेन समलितिकीं कृतौ जाताविमौ । ४।५।३।५८॥
४।१०।१।३७ आभ्यां विलेपः २०।५३। अस्य कृतिः ४३५।२० । मानेक्यार्द्ध-
कर्त्तरस्याः २५।१६।४० संगोध्य शेषं २०८।१२० अस्य मूलमिदं ४५।३८ एतत्
पक्ष्या संगुण्य भुज्यन्तरेण विभज्यावासं घटिकादिफलं ४।७ एतद्वितीये
कर्त्तारि स्थित्यर्द्धम् अनेन चन्द्रराज्ञ तात्कालिकीं जाताविमौ ४।५।३।१।६॥
४।१०।१।३७ आभ्यां विलेपः २०।२५।२ अस्य कृतिः ४३५।२५ मानेक्यार्द्ध-
कर्त्तरस्याः २५।१६।४० संगोध्य शेषं २०८।१२५ अस्य मूलं ४५।३५ एतत्
पक्ष्या संगुण्य भुज्यन्तरेण विभज्यावासं घटिकादिफलं ४।७ एतत् प्रयत्निकं
स्फुटं स्थित्यर्द्धम् । तच्चेदम् ४।२३।१० (१) मोचकालिकी चन्द्रराज्ञ ४।८।१६।
१५॥ ४।१०।१।११ एवं निमीलन-मर्द्दमसकृत् करणेन स्थिरीभूतम् । तच्चेदं
०।५८ निमीलन-कालिकी चन्द्रराज्ञ ४।६।११।४०॥ ४।१०।१।२७ । अथ
उन्मीलनमर्द्दमसकृत् करणेन स्थिरीभूतं तच्चेदम् १।३२ उन्मीलन कालिकी
चन्द्रराज्ञ ४।६।२८।०५ ४।१०।१।१२ ॥ अथेतयोः स्थित्यर्द्धं विमर्द्दयोः
स्फुटोक्तयोः विनियोगो मध्यगुप्तेन कृतः । तस्मात् व्याख्यायते । पौर्ण-
मास्यन्तं पञ्चसु प्रदेशेषु संख्याप्य एकस्मात् प्रयत्निक-स्थित्यर्द्धं विशोध्य
प्रयत्नकालो भवति । अन्यस्मिन् उन्मीलन-मर्द्दं दृष्ट्वा उन्मीलनकालो
भवति । अन्यस्मिन् निमीलनमर्द्दं विशोध्य निमीलनकालो भवति ।
अन्यस्मिन् उन्मीलनमर्द्दं दृष्ट्वा उन्मीलनकालो भवति । यद्य पौर्णमास्यन्तं स

मध्यप्रहरणकालः । प्रहरणमोक्षकालयोर्दन्तरं स स्थितिकालः । तावत्-
कालं प्राज्ञमण्डले ग्राहकस्थावस्थामित्यर्थः । निमीलनाभ्यामनयोर्दन्तरं
स विमर्द्दकालः । तावत् कालं प्राज्ञमण्डलमदृश्यं भवतीत्यर्थः । प्रहरणिक-
स्फुटस्थित्यर्थे ४।७ निमीलनविमर्द्दार्हे ५।५८ धर्मोन्मूलनविमर्द्दार्हे १।२२
मोक्षस्थित्यर्थे स्फुटम् ४।२३ परैर्योग्योक्त्याद्येन पौर्णमास्यनरमस्तमनादूर्ध्वं
मेतत् १५।२४ संस्कृतं जातं प्रहरणनिमीलनमधीनीलनमोक्षकम् ११।१७॥
१३।२६॥ १५।२४॥ १६।४६॥ १८।४७॥ तथा चोक्तं ब्राह्म

स्फुटतिष्ठत्यन्ते मध्ये प्रहरणं स्थितिदन्तोनर्केऽभ्यधिकं ।

मोक्षो निमीलनोन्मूलनं विमर्द्दार्हेऽन्युत्तं ॥१५॥

अधुना इष्टप्राप्तानुपपत्तमाह ।

वीष्टभ्यतिदलविच्छेदं पल्लिमिकावर्गयुतिपदेनोनम् ,

मानैक्यार्हं छन्न मध्ये विच्छेदपल्लिमोनम् ॥६॥

व्याख्यानार्थः । प्रहरणदृग्गते काले यमोक्षमोक्षादभोष्टकले साध्यं यस्मिन्
काले कर्ता इष्टप्राप्तं कर्तुमिच्छति तत् कालं प्रहरणस्थित्यर्हादप्राप्त्य
मोक्षिकाह यच्छिष्टं तद्वोष्टस्थितिदलं भवति । तेन चन्द्रराक्षोर्भक्ती मगुण्य
वस्था विभज्यावाप्तिन फलेन चन्द्रमा ऊनः कार्यः । प्रहरणाद् गते काले
राक्षसाधिकः कार्यः ।

अथ मोक्षार्हेऽपि काल इष्टप्राप्तः क्रियते तदा स्वफलेन चन्द्रोऽधिकः
राक्षसीनः । एवं यद्योक्तेन विधिना तात्कालिकीं कृत्वा ताभ्यां विच्छेदः
सकोटिः परिकल्प्यः क्षितिकाश्च भुजतो प्रायस्ते । काष्ठा क्षितिकाः । अद्य
शुभेन मोक्षं कथमिति । न्यायमिहत्वात् । यदानेनाहोरात्रप्रमाणेन ६०
षष्टिषट्ठिकेन रविचन्द्रभुजगत्स ३० गुण्य वष्टा विभज्यावासक्षितिका सा भुजा
भवति । ततो भुजा भवति । ततो भुजावगकोटिवर्गयोर्गोमसूत्रं कर्षो
भवति । तेन कर्णं प्राज्ञग्राहकैक्याहं कर्णीकृत्य यच्छेपं स तात्कालिकी
प्राप्ति भवति । मध्ये विच्छेदपल्लिमोनमिति । यद्येष्टप्राप्तकर्षेणोनं मानैक्यार्हं
कृत्वा मध्यप्राप्ति भवति ।

अयोदाहरणम् । प्रहरणान्ते काले इष्टप्राप्तः क्रियते । तत्र प्रहरण-
स्थित्यर्हमिदम् ४।७ । अक्षादभोष्टकालोऽयम् १ = मंथोध्य शेषम् २।७ । एतद्

वीष्टस्थितिदलम् । अनेन भुक्त्यन्तरमिदम् ६६२।२० संगुण्य पट्टा विभज्यावामलिप्तिकाः ३४।२५ । एषा भुजा । वीष्टस्थितिदलेन चन्द्रराज तात्कालिको जातो इमौ ४।५ ४५।४८ ॥ ४।१०।१।२२ ॥ आभ्यां विक्षेपः २०।० एषा कीटिः अस्या वर्गः ४०० । तथा भुजवर्गोऽयम् १८८४२० अत्रयोर्योगः २२८४।२० । अथ मूलम् ३८।४८ । एतस्मान्नैक्यार्हादस्मात् ५०।१० विशोध्य शेषम् १०।२२ एष तात्कालिको घासः । एषमन्यत्राप्युदाहरणोयमिति तथा शीर्षं ब्राह्मे

भुक्त्यन्तरमिष्टोन्मथितदलघटिकागुणं कृतं पट्टा ।
वाह मागवत् तत्फलसोनयुनेः सूर्यशशिपादैः ॥
तात्कालिकविक्षेपः कीटिस्तद्वर्गयुतिपटं कथं ।
मानैक्यार्हात् कर्णो विशोध्य तात्कालिको घासः ॥ इति ॥

अधुना घासतात्कालिकानयनमाह । यः अष्टागुणेन योऽत्राभिहितः व्याख्यायते । यः सा घासलिप्ता सा कालं क्रियते ता लिप्ताः आह्वयाहक मानाद् विशोध्य शेषस्य कृते मध्यपट्टविक्रियेपस्य कृतिं विशोध्य शेषस्य मूलं पट्टिभुक्त्यन्तरेण विभज्यावामादिफलम् । तेन लिप्तादिफलं चन्द्रराजोभुजा संगुण्य पट्टा विभज्यावामादिफलं फलं चन्द्रोऽधिकः कार्यः । वाहसोनं । तस्मात्तस्य विक्षेपः तस्य कृतिं मानैक्यार्हकृतेः संगोध्य शेषस्य मूलं पट्टिभुक्त्यन्तरेण विभज्यावामादिफलं भवति । तेन भुजचन्द्रराज तात्कालिको आभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिम् इष्टघासोन्मथितदलघटिकादिफलम् । संगोध्य शेषस्य मूलं पट्टा कृतं भुक्त्यन्तरेण विभज्यावामादिफलम् । एवं तावत् कार्यं यावत् पट्टिकादिफलमविशेषं भवति । तत्र प्रपट्टविक्रियेपस्य स्थिते दपास्य शेषः कालो भवति तासां घासलिप्तासां अह्वयाह्वम् । अथ सोलशेषे घासलिप्ताः प्रपट्टाः । तदा सोलस्थितार्हादपास्य यः कालो भवेदिति । तदयथा घासलिप्ता १०।१२ एता म नैक्यार्हादस्मात् ५०।१० संगोध्य शेषं ३८ ५८ अथ कृतिः १५८४।२४ अस्याद्विचलकृतिरियं २८८ संगोध्य शेषमिदं १२०४।२४ अथ मूलं ३६।८ एतत् पट्टा संगुण्य भुक्त्यन्तरेण विभज्यावामादिफलम् ३१५ अनेन चन्द्रराजोभुजा संगुण्य पट्टा विभज्यावामादिफलं

३८. १०।० प्रयत्नान्तरं गतकालेन वात् प्रयत्नस्य स्वरूपेण न समन्वितम् ।
राहुशब्दः । एवं प्रयत्नान्तिको जातो १५।४४।२३ ॥ ४१०।२५४ ॥
आभ्यां विज्ञेयः २०।४ अस्य कृतिः ४२०।४० इष्ट्यामीनमात्रवर्धकतेरकाः
१५८६२४ मगोध्य शेषस्य मूलं ३४।२३ । यस्या मगुण्य भुक्तान्तरं
विभज्यावामं छटिकादिफलम् ३।७ अनेन चन्द्रस्य तात्कालिको ज्ञातो
जातो ४५०४८ ॥ ४१०।१।३४ आभ्यां विज्ञेयः ४०० इष्ट्यामीन-
मानैकवर्धकतेरकाः १५८६२४ मगोध्य शेषम् १५८६।२४ अस्य मूलम्
३४।२५ एतत् यस्या मगुण्य भुक्तान्तरं विभज्यावामं छटिकादिफलं ३।७
एतत् स्थिराभूत प्रयत्नस्थित्यर्थात् ४१० विज्ञेय शेषम् १।०
एतावान् कालो दशमो यानन्तिमानां प्रयत्नभागधकानामिति । तथा शेषं
ज्ञातम् -

असकृद् यामकालानामागयुतिद्वयकृतेर्विशेष्य कृतिम् ।
तात्कालिकविज्ञेयस्य शेषस्य मूलं कृतं तिथिवत् ॥
प्रयत्नस्थित्यर्थात् प्रोक्त प्रयत्नगत भवेत् कालः ।
मोक्षं विज्ञेय मोक्षस्थित्यर्थात् प्रागभवेत् मोक्षात् । इति ।

अधुना ज्ञानांशानयनमाह—

विज्ञापचापभागैर्नताक्षजीवावधादुदग्यास्यैः
पूर्वापरयोः पूर्वा विभयुग्याद्यायनांश्च ॥७॥

विज्ञापस्य तस्य चाप विज्ञापचापस्य तस्य भागाः विज्ञापचापभागस्यै-
विज्ञापचापभागेः । न चायते कुतः विज्ञापचापमात्रं भवति ।
नताक्षजीवावधात् । नतेन अक्षजगता यः नताक्षजीवावधः ।
तस्यानताक्षजीवावधात् । तैरुदग्यास्यैः । पूर्वापरयोर्द्वयसंख्यं
याज्ञमण्डलपूर्वा दिक् चलनं भवतीति । विभयुक् याद्यायनांश्चेति ।
न के लमप्रागैर्याज्ञमण्डलस्य पूर्वा चलिता भवतीति यावत् विभयुग्-
याद्यायनांशैरक्षवर्धकैर्वा चलिता भवन्तीति वाक्यार्थः । करणम् ।
यस्मिन् काले कर्त्ता चलनं निक्षेपेति प्रयत्ननिर्मूलन-
मध्योर्मीलनमोक्षेष्टयासानामन्यतमे तदा तस्मिन् काले सप्त याज्ञम् ।
यादित्यष्टे यादित्यमध्याह्नात् चन्द्रयहणे त् चन्द्रमध्याह्नात् । चन्द्रस्य

उदयास्तक्षणे प्रमाद्य तदक्षगदिनप्रमाणं कृत्वा तदहं चन्द्रदिनार्हं भवति । तस्माच्चन्द्रदिनार्हात् नतं पाद्यम् । अत्र केचित् चन्द्रग्रहस्य चर्च-
रात्राक्षतं गृह्णन्ति । अस्याकरत्वात् कर्मवदुत्वाच्च । तस्मादधोक्तं न
विधिना नतं गृह्यत्वा तस्मादुत्क्रमजगं याद्या ॥ पञ्चदश-चटिकाभो-
ऽधिकं नतं भवति तस्मात् प्राथोक्ततादुत्क्रमजगं कर्त्तव्यम् । सा च
खेदेगातजगया संगुण्य विजगया विभजगयासं निमादिफलम् । तस्य
जगत्तण्डोम इति चापं कार्यम् । तस्य पद्या भागमपहृत्याचक्षमाया
भवन्ति ।

ते च पूर्वकपालस्ये याद्यो उत्तरः । अपरकपालस्ये दक्षिणा इति ।
स्वरात्रादात् मध्याह्नं यावत् तावत् याद्यस्य पूर्वकपालम् । स्वमध्याह्ना-
दारभ्याहंरात्रं यावदपरकपालम् । अथ च वलनम् । तात्कालिकयहं
रात्रितय दत्त्वा तस्मात् द्विरक्षगुणाद्येः खण्डाः कर्त्तव्याः । तदु यथापगतोक्तं
तथापुनत्क्रमेण कार्यम् । यस्मादुक्तम् याद्यात् सविगृह्यात् क्रान्ति कृतक्रम-
जगामिरानयेत् । सा च चन्द्रस्यापि विक्षेपयुतवियुता न कर्त्तव्या विक्षेपस्य
पृथक् विनियोगत्वात् परिलेखे यस्मादुक्तम् व्यासार्हं वलनजगामानेकार्त्त
पृथक् स्वक्षपाः इति । यतोऽयनाशानां व्यासार्हवत्त विनियोगः ।
विक्षेपस्य पुनः मानेकार्हवत्त तस्मात् विरुद्धमिति चन्द्रमसो युतवियुता
तत्क्रान्तिर्न कस्यच्येति । तावत् संक्रान्तिखण्डकोरेव जगामां क्रान्ति
विकलानां पद्या भागमपहृत्य येऽयनाशा भवन्ति ते च साविमेव याद्याः ।
मेपादिस्थे उत्तरा तुलादिस्थ दक्षिणा इति । तथापि केचित् मकरादा-
नुत्तरमयनमिच्छन्ति । कर्कादौ दक्षिणमिति । तत्रेवते । विकल्पेन
मेपादावुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति । ततस्त्रेयामयनाशानां पञ्चवर्तना-
शानां च एकदिकत्वे योगः । अन्यदिकत्वे वियोगः । योगे दिक् ज्ञायते
इति । वियोगे योऽधिकस्तस्य या दिक् सा वलनाशानां दिगिति ।
तावद्विरर्च्योक्तमण्डनस्य पूर्वा दिक् खलिता भवति ।

अथोदाहरणम् । चन्द्रग्रहहे नतजगयम् २५।४६ अथवा स्वदेशात्तजग-
मिमां ३५।२६ संगुण्य जाता १८६२।४० अस्य विष्यया भागे हतेऽवासं निमादि-
फलं १२।५७ अस्य चायमिदं २८४ अस्य पद्या भागे हते वलनाशाः ४।५४
एते याद्यास्य पूर्वकपालत्वादुत्तरा । अथद्विजगो याद्याः सविभः ३५।२३।४६

अथ कान्तंशो दक्षिणगोलत्वात् याम्याः ४१४८।२१ एतेषामस्यवर्जनादे. सः
भिक्षदिकत्वाद्विशेषः । कान्तिं भूल-१८ उत्तरा ११ एते ०।४।२८
एतावद्विंशे चन्द्रमण्डलस्य पूर्वा द्विक् उत्तरवर्जिता भवति । एवं
निमीलन-मध्योन्मीलन म ज्ञेयमेषु तात्कालिकयात्रो तात्कालिकया
गत्यया चलन या चानेया इति । एतच्चार्थमुत्तरे मण्डपस्य परिलेखोटाङ्कनं
वक्ष्यामि ।

इति भट्टमधुसूदनसुत चतुर्दशसुदकस्वामि कृतं
खण्डसायकविवरणं चन्द्रग्रहणाध्यायचतुर्थम् ॥

अथ सूत्रग्रहणाध्यायः

विश्वं त्रैलोक्यभर्तारं प्रणम्य शिरसा शुचिः ।

भार्यं तत्स्वार्थबहुल वक्ष्येऽर्कग्रहणे स्फुटम् ॥

अथादित्यग्रहणाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवाभावस्यायां चर्कचन्द्रा-
वर्द्धरात्रिकौ कृत्वा र दृश्य । ततोऽ चन्द्राभ्यां सकाशात्तद्वत्तत्प्राप्त्य
तस्मिन् तद्वत्तत् चन्द्रग्रहणोक्तविधिना चर्कचन्द्रावमकृत् कर्षणं स्फुटौ कार्यौ ।
तौ च तिथ्यन्ते समन्ततो भवतः । पातश्च तात्कालिकः कार्यः । एव
कृत्वाधुना मध्यग्रहणिकस्फुटतिथ्यन्ताद्य लम्बनघटिकानयनार्थमाख्यादयमाह—

विविधलगनापक्रमविज्ञेयानांशयुतिविशेषेणात्

भवितयाज्ज्यार्कद्विज्यार्ककृतेः फलेन हृता ॥१॥

विविधलग्नार्कान्तर-जीवा घटिकादिनम्बन सूर्य

कृणमधिके धनसूत्रे विविधलग्नान्तिथावमकृत् ॥२॥

विगतं द्विभं विविधम् । विविधं च लग्नं च विविधलग्नं तस्मात्
विविधलग्नस्मात् । अपक्रमविज्ञेयो विविधलग्नोपक्रमविज्ञेयो । अपक्रम
विज्ञेयो च अकाशाद्य तेष्वपक्रमविज्ञेयता । तेषां युतिः यागजाः तेषां
भिन्नदिवत्वे सति शोधनीयमित्यह । तेष्वपक्रमविज्ञेयताभ्यां संयुतविशेषोक्तम् ।
किं तत् भवितव्यम् ? राशिष्वयमित्यर्थः तस्मादपक्रमविज्ञेयानांशयुति-
विशेषेणात् । ज्यार्कद्वौ भवति । कस्या उच्यते द्विज्यार्ककृतेः ।
त्रिज्यायाः अर्धं द्विज्यार्कं तस्य कृतिः द्विज्यार्ककृतिः तस्याः द्विज्यार्ककृतेः
फलेन हृता यदवामं तेन हृता कासी विविधलग्नार्कान्तरजीवा
विविधलग्नार्कगीरस्तरं विविधलग्नार्कान्तरम् । तस्मात् जीवा विविध
लग्नार्कान्तरजीवा विभक्ता फलेन लम्ब घटिकादिफलं लम्बनम् । कृणमधिके
धनसूत्रे सति सूर्य जनः विविधलग्नस्मात् कस्मिन् कृणं धनं वा । तिथौ
पञ्चदशतित्थौ इत्यर्थः ।

करणम् । समलिप्तादकार्कभुक्तभागान् संगृह्य पञ्चदश्यन्तमिष्टकानं परि-
कल्प्य तस्मात् क्षान्तिं प्रथमवत् कृत्वा तथा स्वदेशात् सदा दक्षिणमिष्टदिक्
युग्मं कर्त्तव्यं भिन्नदिक् त्रियुतमिष्टे कृते यद् भवति तत् युतिविशेष
भवति । अथ यद्यपि विक्षेपः पठितः तथाप्यत्र नति कर्मणि च कर्त्तव्ये
न लम्बन-कर्माणि इति सम्प्रदायः ।

तथा चोक्तं ब्राह्मे—

लम्बातिराशिहोनादपकमांसांशयुतिविशेषोनात् ।

भवितादृश्या भक्ता विक्षेप-कृते फलेन च वा ॥

विचिभलान्ताकारकोवा घटिकादिनम्बनं सूर्यं इति ।

पुनरपि कथ्यते । लम्बनकर्माणि विक्षेपो न कर्त्तव्यः । क्षान्द्य-
शानामजागामां च युतिविशेषं कृत्वा तच्च भवति । तान् संशोध्य
भागनवतिरित्यर्थः । शेषस्य जाया कार्या । तथा विक्षेपादकृति विभज्य
षट्पञ्चाशत् जगानि पञ्चदशत्यधिकानोत्यथ । ५६:५ माभ्यो विभज्य
हेतुन सध्वं फलमस्तं भवति । ततो विचिभलान्ताकारकोवांशान् कृत्वा
तस्माज्जाया कार्या । तां फलेन विभज्य घटिका तिथ्यन्ताः शोध्य ।
विचिभलान्तादूने समलिप्ते सूर्यं लम्बनघटिकास्तिथ्यन्त देयाः । एवं
कृते मध्यमयज्ञिकः सकृदतिथ्यन्तो भवति । न वापकत् कर्त्तव्यः । तत्
करणम् । लम्बन-घटिकाभिरर्कभुक्तिं भगुण्य पष्टा विभज्यावाप्तं घटिकादि-
फलं सूर्यं धनसृणं वा कार्यम् । यदि तिथ्यन्ते लम्बनघटिका धनं कृताः
तत् सूर्येऽपि फलं धनम् । अथवा कृते कृतं तत् सूर्येऽपि फलमृषमिति ।
ततस्तात्कालिकात् सूर्यात् राश्वज्जनं कृत्वा भवयरहितं कार्यम् ।
तस्मादपकमांशाः । ते स्वात्ताग्रे सह समदिग्योगः । भिन्नदिग्वियोगः ।
एवं कृते युतिविशेष भवति । तत् भवितादृश्या शेषस्य क्वा कार्या ।
तथा विक्षेपादकृति विभज्य लम्बनरुनेन विचिभलान्तान्तरं विभज्य घटिकादि
फलं लम्बनं लम्बन । तच्च पञ्चदश्यन्ते लम्बनमस्तने सूर्यं जग-
मधिके धनम् इति धनसृणं कृत्वा सूर्यं च तात्कालिकं कृत्वा तस्माज्जनम् ।
ततो विचिभलान्तेति पुनःसरेण कर्मणा लम्बनघटिका आनीय ताभिः
पञ्चदश्यन्तमसकत् संस्करणीयम् । एवं भूगोभयस्तत्कार्यं यावज्जम्बन-

घटिका चर्चगेया भवन्ति । पञ्चदश्यान्तं च लम्बनसंस्कृतं स्थिरं भवति । स च मध्यग्रहणिकतिथ्यन्तो भवति । अथ केचित् लम्बनघटिकाः पूर्वकपाले ऋणमपरकपाले धनमिच्छन्ति पञ्चदश्यान्तं तथेष्टते । यस्मादपरकपालेऽपि किञ्चिदन्ते सविनश्च बहन् वागन् लम्बनमृणं भवति तथा किञ्चिदन्ते मध्याह्नं बहन् वागन् लम्बनं धनं भवति । तस्मात् सूर्योऽधिके ऋणमूने धनं भवति । सर्वदैवं कार्यम् । अथ यदा समलिप्तार्कमयं विविधं भवति तदा लम्बनाभावः । लम्बनाभावे य एव पञ्चदश्यान्तः स एव मध्यग्रहणिकः स्फुटतिथ्यन्तः । अथोदाहरणं तद् यथा ।

शार्कऽस्मिन् ७-४ अस्मिन्नेव दिने कुवर्द्धने चर्चचन्द्री देशान्तरसंस्कृतौ स्फुटो कृत्वा ताभ्यां तिथ्यन्तमुत्पाद्यामकृतकर्मणाऽमाऽस्यान्तमिदं २२।५० । अस्मिन् काले चर्चचन्द्री समलिप्तौ जातौ ११।१२।३८।१०० ११।१२।३८।१०० अस्मादादि-मात् त्रिप्रश्नोक्तविधिना लम्बनम् ४।१२।४८।३८ एतत् विरागिरहितं कृत्वा अस्मादपक्रमणाः १५।४८।१८ एते उत्तराः । अथान्तरा एते १०।१२ । एतेषां भिन्नदिक्त्वाद्विधेयं कृत्वा जातम् १४।११।४१ । एते युति विशेष भागाः भागनवते संगोध्य शेषं भागाः ७५।४६।१८ एतेषां जोषया अनया विन्यार्हकृतिमिसां ५६२५ विभज्यावासफलं ३८।४३ अनेन ह्येतेन समलिप्तार्कविशिष्टलम्बनाकारण्यामिसां १३०।८ विभज्यावासं घटिकादिफलं धनं तथेष्टं ४।६ । एतत् पञ्चदश्यान्ते २२।५० सूर्यस्य विविधलम्बनाहूनत्वात् धनं कृत्वा जातः स्फुटतिथ्यन्तः २५।१६ । एताभिरेव लम्बन-घटिकाभिः सूर्यस्य स्फुटभुक्तिमिसां ५८।८ अंगुल्य घटका विभज्यावासं फलं ३४ एतेन फलेन समलिप्तिकोऽर्को जातः ११।१२।४२।२१ । अस्मात्त्रिप्रश्नोक्त-विधिना लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तमिदृशकालं परिकल्प्य लम्बनं कृतं ४।२८।३४ २ एतस्माद् रागित्त्रयमपास्य जातं विविधं १।०८।२०।२ अस्मादपक्रमणाः २०।१५।२७ ॥ एते उत्तरा अक्षजिभ्यः एतेभ्यः १०।१० संगोध्य शेषं ८।५६।३३ एतन्नवते संगोध्य शेषं ८०।१।२७ अस्य जीवा १४६ अनया विन्यार्हकृतिं विभज्यावासं फलम् ३८ । अनेन विविधलम्बनार्कान्तरण्या-मिसां १४६ विभज्यावासं घटिकादिनलम्बनम् ३।०७ एतत् पञ्चदश्यान्ते धनं कृत्वा मध्यग्रहणिक स्फुटतिथ्यन्तो जातः २६।३७ । अस्मिन् काले तात्-कालिकोऽर्कः कृतो जातः ११।१२।४३ ० अस्मात् त्रिप्रश्नोक्तविधिना स्फुट

तित्यन्तमिष्टकामं परिकल्प्य लग्नं कृतं ५।२।४।० । तिराशिहीनं २।२।४।० अस्मात् कान्तिकलरा १०।५८ । अनेन सह वियोगं कृत्वा जातं युतिविशेषं ५५४ । एतद् भवितव्यात् संशोध्य शेषम् ८०।४६ । अस्य ज्या १४७ अथवा त्रिज्यार्धकृतिं विभज्यावातं फलं ३८ अनेन विद्विभज्यमाकर्षितरज्या विभज्यावातं फलं धनं तर्जटम् १।४८ एतत् पञ्चदशम्यन्तेऽस्मिन् २२।५० धनं कृत्वा जातः स्फुटतित्यन्तः २६।३८ । अस्मिन् कालेऽर्कस्तात् कान्तिकः एवं तावत् कार्यं स्थिरीभूतमेवं पञ्चदशम्यन्ते करणागते धनं कृत्वा जातो मध्यग्रहणिकः स्फुटतित्यन्तः २६।३८ । अनेनार्कचन्द्रराहु-भुजयः पृथक् संशुष्य पक्षा विभज्यावातानि फलानि । ततः स्वफलेनार्क-चन्द्रावधिको कृतो राहुद्योम । नख्यनव्याधिकत्वात् । अथचेद् ग्रहणगतं स्वात्तदा स्वफलेनार्कचन्द्रावृत्तीकार्या । अस्मिन् षट्पदगम् । नख्यनं धनगतं तेनार्कचन्द्रावधिको कृतो राहुद्योमः । जाता मध्यग्रहणिकार्कचन्द्रराहुयः ।

११	११	५
१२	१२	१६
४९	२७	४९
२९	५४	२९

एवमन्यत्राप्युदाहरणीयम् । अधुना च नव्यानयनमाह -

ये युतिविशेषभागास्तस्यावनतिगुणा त्रयोदशभिः ।

खाब्धिहृता विक्षेपं कृत्वा तात्कालिकशशाङ्कात् ॥३॥

ये इत्यनेन सर्वनाम्ना गताये परामृशति । असकृत् कर्मणि लख्ये क्रियमाने युतिविशेषभागाः तेषां ज्या सावनतिर्भवति । किञ्चूता त्रयोदश-गुणा खाब्धिहृता चत्वारिंशता हतेत्यर्थः । विक्षेपं कृत्वा तात्कालिक-शशाङ्कादिति मध्यमग्रहणिकचन्द्रात् । मध्यग्रहणिकेन पार्श्वे चन्द्र-ग्रहणोक्तेन विधिना विक्षेपः कर्तव्य इति यावत्सार्थः ।

करणम् — अस्मिन् विविधे लख्ये स्थिरीभूतं तस्मादपक्रमशाः कार्य्याः । तत्र विद्विभं चन्द्रमसं परिकल्प्य तस्मान् मध्यग्रहणिकं राहुं विमोध्य शेषस्य जीवां नवभिः संशुष्य पक्षभिर्विभज्यावातं फलं विक्षेपो भवति । ततोऽपक्रमशानामक्षानां च विक्षेपस्य एकदिक् योगः कार्य्यः ।

भिसदिक् वियोगः एवं कृते युतिविशेषभागाः भवन्ति । तेषां युतिविशेष-
भागानां त्रिंशत्समवेति जीवा कार्या । सा त्रयोदशभिः संगुण्य
चत्वारिंशता विभज्यावाम् लिप्तादिफलमववतिर्भवति । तस्या युतिभाग-
वशेन दक्षिणोत्तरत्वं ज्ञातव्यम् । यदि युतिविशेषभागाः दक्षिणाः तदा
दक्षिणा । यदोत्तराः तदोत्तरा । सा च यत्र देशे षष्टाविंशतिभागाः सख्याः
स्वाक्षायाः यस्माद्देशादुत्तरेण ये देशास्तेषु न कदाचिदप्युत्तरा भवति ।
अथ प्रकारान्तरेण अववतिर्विनीयते । युतिविशेषभागण्यां रविशशिमध्यम-
भूत्यन्तरेण संगुण्याम्बरपञ्चयमास्त्रिभिर्विभज्यावामम् । द्वाविंशतिभिः सार्द्धः
शतेरित्यर्थः २२५० । सत्त्वं फलं क्षिप्ता अववतिर्दक्षिणा । एवमववति
प्रसाध्य मध्ययङ्गणिकचन्द्रात् मध्ययङ्गणिकपाते विशोध्य चन्द्रपङ्क्त्योक्त-
विधिना विक्षेपः कार्यः इति । यस्मादुक्तं विक्षेपं कृत्वा तात्कालिक-
ग्रथाद्वादिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । असकृत् कर्षेण विविध समम् २२।४।५५।
अस्मादकसाशाः उत्तराः । अस्मादपि चन्द्रविक्षेपः २४१ । स्वाक्षायाः
२०।१२ । एतेषां त्रयाणां कृतान्त्याः भिसदिशः । अस्मादक्षांश्च विक्षेप-
युतेः संगोध्य शेषाः युतिविशेषभागाः ११।१० एतेषां त्रिंशत् समवेति
जीवा कृता १५ । एषा त्रयोदशगुणा जाता ४५५ । अथ चत्वारिंशता
भागे कृते फलं क्षिप्तादि ११।२२ एवाववतिः । युतिविशेषभागाः दक्षिणाः ।
अथ मध्ययङ्गणिको चन्द्रपातो—

११	■	अभ्यां विक्षेपः उत्तरः १५।२८
१२	१६	
२०	४२	
५४	२१	

अधुना विक्षेपस्फुटोत्तरं शशिनो निर्देशार्थे वाह ।

संयोगान्तरमववतिशशाङ्कविक्षेपयोः समान्यदिशोः ।

स्फुटविक्षेपः शशिवत् स्थित्यर्द्धविमर्द्दलनाद्यः ॥४॥

संयोगान्तरं वा समान्यदिशोः कर्त्तव्यम् । समान्यदिशोरववति शशाङ्क-
विक्षेपयोः । अववतिश्च शशाङ्कविक्षेपश्च अववतिशशाङ्कविक्षेपो

तयोरवनतिशशाहविशेषयोः । एकदिक् योगो भिन्नदिक् वियोगः । एवं कृते मध्ययह्निक स्फुटविशेषो भवति ।

करणम् — ये युतिविशेषभागेति यावनतिः । कृत्वा तच्च मध्ययह्निक-
चन्द्रात् मध्यमयह्निकघातेन यः कृतो विलेपः तेन विलेपेन विच्छेपं संगोध्य
ते यासलिमा साध्या । काद्यार्धकादकदलस्य युक्तोक्तस्य वर्गाभ्यां विच्छेप-
कृतिं प्रोक्षतिन्यायेन स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं प्रसाध्ये । अदाहरणम् । तद् यथा ।
अवनतिर्दक्षिणा ११।२५ । मध्ययह्निकविशेषोत्तरः १५।२८ अनया
भिन्नदिकत्वादियोगं कृत्वा जातम् ४।१ । विच्छेपस्थान्तराधिकत्वात् एव स्फुट-
विशेषो उत्तरः मध्ययह्निकः । अनेन प्राग्वत् यासलिमाः साध्याः ।
स्थित्यर्धं विमर्द्दार्धं चेति । अशिवत् स्थित्यर्धविमर्द्ददलनाद्य इति । अशिवना
तुल्यं अशिवत् । एतदुक्तं भवति । तद् यथा स्थित्यहविमर्द्ददलनाद्यः
कृताः । एवं सूर्यस्थापि कार्य्या इति । तत् करणम् । एकादशदशगुणिते
हृते नक्षैः स्वरजिनेर्गतौ माने । इत्यर्कचन्द्रयोर्माने प्रसाध्ये । राहुमानेनात्र
प्रयोजनं नास्ति । यतोऽर्कः घात्याः । चन्द्रमा घाहक इति । ततो
विच्छेपं संगोध्य प्रमाणयोगादन्तस्तमन्वयमिति यासलिमाः प्रसाध्याः ।
ततः सर्वयह्निकम् याज्ञादधिके खण्डयह्निकमूर्ते । इति खण्डयह्निकं सर्वयह्निकं
वा परिज्ञातव्यम् । ततः काद्यार्धेन कादकदलस्य युक्तोक्तस्य वर्गाभ्यां
विच्छेपकृतिं प्रोक्ष्य पदे तिथिवत् स्थितिर्विमर्द्दार्धं इति स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं
प्रसाध्ये ततो भुक्तिः पट्टिहता स्थितिर्विमर्द्ददलनादिका गुणार्कन्दोः ।
आदाहरणमन्ते धनमसकृत्तेनान्यथापाने । इत्यसकृत् स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं साध्ये
ते चोपकरणस्थित्यर्धविमर्द्दार्धं भवतः । तयोः स्पष्टीकरणं वक्ष्यति ।
प्राग्वक्तम् नमसकृदिति । इष्टधामः अशिवत् कार्य्यः । स च स्फुटतिथ्यर्धेन
विना न शक्यते कर्तुम् । तस्मात् स्फुटयोः स्थितिर्विमर्द्दार्धयोरिष्टकाम
वक्ष्यति । इति अशिवत् वक्तव्याः । विज्ञातवापभागेनैतावज्जोवा-
वधादुदक् याग्यैः । पूर्वपरयोः पूर्वा विभक्त्युक् याज्ञायनामैवति ।
अयोदाहरणम्—भवदशगुणिते रविअशिवगती इति रविचन्द्रयोर्माने । १२

४३

| १० | विच्छेपं (४।१) संगोध्यति यासलिमा | २७ | एता याज्ञमानादस्मात्
५७ | ४७ |

| १२ | ऊना इति । तस्मात् खण्डयह्निकम् । ततः स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं ।
४३ |

काटकदलं १५।२८ एतत् काष्ठाहंसानेनानेन । १६ । युतं जातं २१।५०
| २१ |

अस्य कृतिः १०१२।४०। अस्माद् विक्षेपकृतिमिमां १६।२४ संयोध्य शेषं
८८।६।१६ अस्माद् भूलमेतत् २१।२२ यस्याः मंगुण्य भुक्तान्तरिण्य विभज्यादामं
२।४१ एतत् स्थित्यर्थम् । अथ विमर्द्दहे तद् यथा काटकदलमिदम् १५।२८
अस्मात् काष्ठादलमिदम् १६।२१ न शुध्यति तस्मात् विमर्द्दार्द्धभावात् । भावे तु
पुनः शशिवत् मर्द्दहे कार्यम् । अथ स्थित्यर्थमसक्तत् कियते भुक्तिः पष्टि-
हतेति प्रयत्नार्थकं स्थित्यर्थे स्थिरीभूतं तर्हदम् २।४०। मौलिकं च स्थिरीभूतं
तर्हदं २।४१ एतं विप्रकारेण स्थिरीभूते । विमर्द्दार्द्धेऽप्येव कर्त्तव्यम् ।

अतोदाहरणं नास्त्येति । अधुना स्थित्यर्थविमर्द्दार्द्धयोः स्थिरीकरणमन्यत्
द्वितीयमाह—

प्राग्वज्जम्बनममकृतिस्थित्यात् स्थितिदलेन हीनयुतात्
तन्मध्यान्तरयुक्तं स्थितिदलमेव विमर्द्दार्द्धम् ॥५॥

अधिकेऽधिकान्तरज्यालम्बनमेव तद्वगधनेकत्वे ।
हीने हीनं भेदे तदैक्ययुतमुक्तमन्ते च ॥६॥

प्राग्वज्जम्बनं कार्यम् । तन्नामकृत् कार्यं कुत इति चेत् तिष्ठन्तात् किञ्चुतात्
स्थितिदलेन हीनयुतात् । हीनाहीनाश्च कर्त्तव्यं युताश्च । तन्मध्यान्तरयुक्तं
कर्त्तव्यम् । प्रयत्नमध्यजम्बने परामृशति । तथा मध्यमोक्षलम्बने च ।
तयोर्मध्यं तन्मध्यम् । प्रयत्नमध्यलम्बनयोर्मध्य इत्यर्थः । तथा मध्यमोक्ष-
लम्बनयोरित्यर्थः । तेन मध्यान्तरेण युक्तं तन्मध्यान्तरयुक्तं किं तदुच्यते
स्थितिदलम् । यथा स्वकायेन स्वकायस्थितिदलं युतं कर्त्तव्यमित्यनेन
विमर्द्दार्द्धे यथा स्थितिदलेन हीनयुतात् तिष्ठन्तात् प्रयत्नमोक्षलम्बने कृते
एवमपि तिष्ठन्तात् विमर्द्दार्द्धेन हीनयुतात् निमोक्षनोक्षोक्षने साध्ये इति ।
यद्यप्यमानं च धनर्णमदृशमित्वायायेः । किं भित्तमाहोस्त्रिभु नित्यमिति
भवति । अधिकेऽधिकान्तरज्यालम्बन एतद्वगधनेकत्वे इति । अत्राधि-
कान्तरज्यालम्बनशुद्धे कियमाणे लम्बनमुच्यते । प्रयत्नार्थकं मौलिकं च ।
नेनायं वाक्यार्थः । अधिके इति । कश्चिन् । अधिकान्तरज्यालम्बने कुतः

मध्यमवृत्तसम्बन्धात् । ऊर्ध्वे प्रयत्नसति मोक्षिके चाधिके सति तद्वृत्तधनैकत्वे इति । तयोर्ध्ववृत्तमध्यमवृत्तयोर्द्वि कृष्णैकत्वं स्यात् तदा मध्यमोच्च-
सम्बन्धयोश्च धनैकत्वं स्यात् । तदा तन्मध्यान्तरवृत्तं स्थितिदलमिति प्रागाय्याभिहितं कार्यम् । यस्मादुक्तम् । तन्मध्यान्तरवृत्तं स्थितिदलमिव विमर्शमधिकेऽधिकान्तरवृत्तसम्बन्धमेवं तद्वृत्तधनैकत्वे इति । यद्योक्तेन धनगते चयमिति । मध्यमवृत्तसम्बन्धात् प्रयत्नो हाने कृष्णैकत्वे च । तन्मध्यान्तर-
हाने स्थितिदलं कार्यम् । यस्मादुक्तं हाने हानमिति । येषं च धनैक्य-
न्यायसिद्धत्वात् । तया प्रयत्नमध्यमवृत्तयोः धनैकत्वं स्यात् । प्रयत्नधिके चोर्ध्वे यदा भवति । ततः चर्चादिदमापन्नं भवति । तन्मध्यान्तरवृत्तं स्थितिदलं कार्यम् । ततः प्रयत्नमध्यमवृत्तयोः धनैकत्वे सति प्रयत्नविक-
मधिकं भवति । तदाप्यर्थादिदमापन्नं भवति । तन्मध्यान्तरहाने स्थितिदलं कार्यम् । यदा मध्यमोच्चसम्बन्धयोः कृष्णैकत्वेऽपि मोक्षिकमधिकं भवति तदापि तन्मध्यान्तरहाने स्थितिदलमप्यर्थादिदमापन्नं । भेदे तदेक्ययुतमिति । यदा प्रयत्नविकमध्यमवृत्तयोर्भेदः प्रयत्नविकसृष्टगते मध्यमवृत्तविक धनगते तदा तयोरेकं कृत्वा तेन युते स्थितिदलं कार्यम् । मध्यमोच्चसम्बन्धयोर्वपि यदा भेदः स्यात् मध्यमवृत्तविकसृष्टगते मोक्षिकं च धनगते तदापि तयोरेकं कृत्वा तेन युते स्थितिदलं कार्यमिति । उक्तवन्नेति । ते च स्थित्यर्थविमर्शे उक्तवत् कार्यम् । असंस्कृतं कर्मण्ये इत्यर्थः । यत् प्रयत्नसम्बन्धे धनवर्णविधानं तत् सर्वं निमोक्षणे वा विशेषं कार्यम् । यच्च मोक्षिक सम्बन्धविधानं तत् सर्वमुक्तोक्षणे चावशेषं कार्यमिति वाक्यायः ।

करणम् । तिप्यन्तो यः करणागतो हितोयो सम्बन्धसंस्कृतः । तन्मध्यम संस्कृतार्तिप्यन्तात् मध्यमवृत्तिकादमकृत स्थितोभूतं प्रयत्नविकमुपकरणस्थित्यर्थं विशेष्यं शेषमिष्टकासं परिकल्प्य तेन स्थित्यर्थेनाकस्तात्कालिकः कर्मण्यः । तस्मादुक्तभागेः त्रिप्रयोजकविधिना सम्बन्धं कार्यम् । तद्विधिभ कृत्वा तस्माद्विधिभक्तमेति न्यायेन सम्बन्धं कार्यम् । तद् यदि मध्यमवृत्तविक सम्बन्धाधिकं भवति तर्हि अपि प्रयत्नविकमध्यमवृत्तयोः कृष्णगते भवतः तदा तयोरेकं कृत्वा तेनान्तरवृत्तं स्थितिदलहाने कार्यम् । यच्च प्रयत्नविक-
मध्यमवृत्तयोः धनगते भवतः । प्रयत्नविकं च सम्बन्धसृष्टं भवति । तदा तयोर्ध्ववृत्तयोरेकं कृत्वा तदन्तरं तात्कालिके स्थितिदले देवम् । यच्च

धनैकत्वऽपि प्रयत्नविधौ लभ्यमानमधिकं भवति । तदा तयोरेकत्वं कृत्वा
 तेनान्तरेण तात्कालिकं स्थितिदले ज्ञानं कार्यम् । अथ तयोः प्रयत्न-
 मध्यलभ्यनयोर्भेदो भवति । प्रयत्नविधौ कृत्वा मध्य धनगतं तदा तयो-
 रलभ्यनयोरैक्यं कृत्वा तात्कालिकं स्थितिदले देयम् । एवं कर्तुं यद् भवति
 तत् प्रयत्नविधौ स्थितिदलं भवति । तेन स्थितिदलेनार्कस्तात्कालिकः
 कर्त्तव्यः । स्थितिदलं च लभ्यमानमस्मत्तात्पर्यमादवाप्य शेषमिष्टकालं
 परिकल्प्य विप्रशोकेन विधिना लभ्यं कार्यम् । तत् विधिभं कृत्वा
 तस्माद्विप्रशोकेन पुनरसकृत् कर्मणा लभ्यं कार्यम् । तच्च मध्यम-
 प्रयत्नविधौ लभ्यनेन सदान्तरयोग कृत्वा तात्कालिकं स्थितिदले प्रागुक्तेन
 विधिना देयं शोध्यं वा । तत् स्फुटित्वमादवाप्य पुनरप्यस्मत्तात्कालिकः
 कर्त्तव्यः । तस्मात्कर्तुं विधिभं कृत्वा तस्माद् भूयोऽपि विधिभक्त्येति पुरःसर-
 कर्मणा लभ्यं कार्यम् । तन्मध्यप्रयत्नविधौ स्थितिदलेन सदान्तरयोगं वा
 कृत्वा तात्कालिकं स्थितिदले यद्योक्तेन विधिना धनभूतं वा कार्यम् ।
 एवं तावत् कार्यम् यावत् स्थित्यर्थं स्थिरं भवति । लभ्यं तत् प्रयत्नविधौ
 स्फुटं स्थित्यर्थं भवति । तल्लभ्यमानमस्मत्तात्पर्यमादवाप्य प्रयत्नविधौ
 स्फुटी भवति । तत्र प्रयत्नविधौ स्फुटित्वमर्थानर्कचन्द्राद्युक्तयः संशुष्य
 यदा विभक्त्याशमकलादिकलेनार्कचन्द्राद्युक्ताकार्यं राह्याधिकः कार्यः ।
 एवं कर्तुं चन्द्रादयः प्रयत्नविधौ स्फुटा भवन्ति । तस्मात् प्रयत्न-
 कालिकाद् विधिभक्त्याद् विधिभक्त्योपक्रमविशेषाणां श्रुतिविशेष-
 भागाः कार्यः । तेभ्यो ज्ञानं यद्योदशगुणं स्वास्तिहतेत्यवन्तिः कार्यः ।
 ततः प्रयत्नविधौ चन्द्रात् प्रयत्नविधौ पालेन विधेयः कार्यः । ततस्तथैक-
 टिकं योगं भिन्नदिकं वियोगं कृत्वा स्फुटप्रयत्नविधौ भवति । एवं
 प्रयत्नः । अथ मोक्षो मध्यप्रयत्नविधौ स्फुटित्वमर्थानर्कचन्द्राद्युक्तयः संशुष्य
 स्थितोभूतं दत्त्वा तस्मिन् कालेऽर्कं तात्कालिकं कृत्वा स्फुटित्वमर्थानर्क-
 स्थितिदलेन श्रुतिमिष्टकालं परिकल्प्य विप्रशोकेन विधिना लभ्यं कार्यम् ।
 तद्विधिभं कृत्वा तस्माद्विप्रशोकेन पुरःसरकर्मणा लभ्यं कार्यम् ।
 तद् यदि मध्यप्रयत्नविधौ लभ्यनादधिकं भवति तर्हि अपि धनगते मध्यमोक्ष-
 लभ्यने भवतः । तदा तयोर्मध्यमोक्षलभ्यनयोरन्तरं कृत्वा तात्कालिकं
 स्थितिदले देयम् । अथ तयोर्धनैकत्वेऽपि मोक्षकर्मणं स्थात् । ततस्तयोरेक-

कृत्वा तेनान्तरेण तात्कालिकं स्थित्यर्थं ज्ञानं कार्यम् । अथ मोक्ष-
मध्यमोर्लब्धने कृण्वने भवति । मौक्षिकं चोने भवति । तदा तन्मध्यान्तरेण
स्थितिदत्तं युतं कार्यं तात्कालिकम् । अथ कृण्वेकत्वेऽपि मोक्षलब्धनमधिकं
भवति मध्यमलब्धनात् तदा मध्यान्तरेण ज्ञानं स्थितिदत्तं कार्यम् । अथ
तयोर्भेदः स्यात् । मध्यमलब्धनकृण्वने मौक्षिकं च धनगते तदा तयो-
र्लब्धनयोरैक्यं कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले देयम् । एवं कृते मौक्षिकं
स्फुटस्थित्यर्थं भवति । तेन स्थित्यर्थनार्कस्तात्कालिकः कार्यः । तच्च
स्फुटतिथ्यन्ते दृष्ट्वा तद्विष्टकालं परिकल्प्य तन्मात्रग्न कृत्वा तद्विधिं कृत्वा
तन्माद्विभिन्नस्नेति पुरःसरकर्माणां पुनर्लब्धनं कार्यम् । तच्च मध्यमलब्धनेन
सहात्तरयोगं वा कृत्वा प्रागुक्तेन विधिना धनमृणं वा कार्यम् । तेन
स्थितिदत्तेन भूयोऽपि तिथ्यन्तमधिकं कृत्वाकंस्तात्कालिकः कार्यः ।
ततस्तद्विष्टकालं परिकल्प्य तन्माद्विभिन्नस्नेति पुरःसरकर्माणां लब्धनं
कार्यम् । तस्य भूयोऽपि मध्यमलब्धनेन सहान्तरं योगं वा कृत्वा यथोक्तेन
विधिना तात्कालिके स्थितिदले देयं शोध्यं वा । एवं भूयोभूयस्तावत्
कार्यं यावत् लब्धनं स्थित्यर्थं च स्थिरं भवति । तन्मौक्षिकं स्फुटं स्थित्यर्थं
भवति । तच्च स्फुटतिथ्यन्ते संयोज्य मौक्षिककालः स्फुटो भवति । तत-
स्तेन स्थित्यर्थनार्कचन्द्रराहुभुक्तयः संगुण्य वक्ष्या विभज्यावाप्तस्वफलेनार्क-
चन्द्रावधिकौ कार्यौ । राहुधीनः कार्यः । एवं कृते मौक्षिकाः स्फुटा
ग्रहाः भवन्ति । ततो मौक्षिकाद् विविभिन्नस्नादपक्रमविच्छेपांशुति-
विशेषभागाः कार्य्यः । तेभ्यो ज्ञ्या त्रयोदशगुणा श्वाभिद्वित्यवनतिर्भवति ।
ततो मौक्षिकालिकाश्चन्द्रात् तात्कालिकेन पातो न चन्द्रजावेत्यादिना विच्छेपः
कार्यः । ततस्तयोरेकद्विक् योगो भिन्नद्विक् वियोगं कृत्वा मौक्षिकालिकः
स्फुटविच्छेपो भवति । एवं मौक्षम् । अथ निमीलनम् । स्फुटमध्यग्रहणिक-
तिथ्यन्तान् निमीलनमर्हति शिशोश्चार्कस्तात्कालिकः कार्यः । तद्विमर्हार्ह-
ज्ञानं स्फुटतिथ्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रश्नोक्तविधिना लब्धनं कार्यम् ।
तद्विधिं कृत्वा तन्माद्विभिन्नस्नेति पुरःसरकर्माणां लब्धनं कार्यम् ।
तस्य मध्यमलब्धने कार्यम् । तस्य मध्यमलब्धनेन सह प्रग्रहणोक्तेन विधिना
तयोरेक्यान्तरं कृत्वा तेन विमर्हार्हं संस्कृतेवममर्कद्विमर्हार्हसंस्कृतं
स्फुटं निमीलनकालिकं भवति । तेन विमर्हार्हनाकचन्द्रराहुवस्तात्-

कालिकाः कार्याः । ततो निर्मोक्षणविधिभात् यद्योक्तेन विधिनावर्ततिः
कार्याः । तेन निर्मोक्षणकालिकेन पातेन विक्षेपः कार्यः । तयोरन्तरमेकं
समान्यदिशो कृत्वा स्फुटो निर्मोक्षणकालिको विक्षेपो भवति । तद् विमर्द्दं
स्फुटतिष्यन्तादपास्य निर्मोक्षणकालः स्फुटो भवति । एवं निर्मोक्षणमिति ।
यद्योक्तान्ते । स्फुटमध्ययहणिकं तिष्यन्ते उन्मोक्षणमर्द्दं दत्त्वा च तात्
कालिकं कृत्वा तद्विमर्द्दयुतस्फुटतिष्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रयोजन
विधिना कर्म कार्यम् । तद्विधिम् । तस्माद् विधिभक्त्येति पुरःसर-
कर्मणामन्वयं कार्यम् । तस्य मध्यममन्वयेन सहान्तरयोगं वा कृत्वा
मोक्षणमन्वयेन धनमविधानेन उन्मोक्षणमर्द्दं कर्त्तुं वा कार्यम् ।
पथममकृत् मन्त्रं विमर्द्दं उन्मोक्षणकालिकं स्फुटं भवति । तेनार्क-
चन्द्राद्वक्त्रात्कालिकाः कार्याः । ते उन्मोक्षणकालिकाः स्फुटाः
भवन्ति । ततः स्फुटतिष्यन्ते तद् विमर्द्दं दत्त्वोन्मोक्षणकालः स्फुटो
भवति । उन्मोक्षणविधिभादवर्ततिः कार्याः । उन्मोक्षणचन्द्राद् विक्षेपः कार्यः ।
तयोः समान्यदिशोर्यागात्तरं वा कृत्वा उन्मोक्षणविक्षेपः स्फुटो भवति ।

यद्योदाहरणम् । तद् तथा । मध्ययहस्फुटतिष्यन्तः २६।१८। यस्मात्
प्रयहणिकमुपकरणमिच्छार्द्धमिदम् २।४० संशोध्य शेषम् २१।५८। तद्विष्ट-
कालं परिकल्प्यार्कस्तात्कालिको जातः ११।१२।४०।१५। यस्माद्
यद्योक्तेन विधिना लम्बमिदं ४।१८।१७।३५ तद्विधिम् १।१८।१७।३५
एतस्मात् कालिकवक्त्रा १०।५८ एता यस्मादकात् १८।१२। भिरुदिक-
त्वादिशोध्य शेषं ७।५४ एतद् भवयादूर्ध्वं ४६।४६ । यस्मात् १४६ यनया
त्रिष्यार्द्धकर्म विमर्द्दामं ३८ यनेन विमर्द्दमन्त्रार्कान्तरव्यासिमां
१३६ विमर्द्दामं घटिकादि फलं लम्बनं चेटं १।१२ तस्यमध्य-
ममन्त्रादकात् ३।४८ कर्ममुभेऽपि धनामते । तयोरन्तरं कृत्वा तात्-
कालिके स्थितिदले देयान्तरमिदं ०।१६ स्थितिदले देयम् २।५२ यनेन
स्थित्यर्द्धमार्कस्तात्कालिकीकृतो जातः । स्फुटतिष्यन्तं चोनीकृतं जातं
२१।४२ । एतद्विष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रयोजनेन विधिना कर्म कृतं यावत्
स्थिरीभूतं १।१७।२६।० यस्माद्विधिभक्त्येति लम्बनं कृत्वा जातं १।१२
यस्य मध्यममन्त्रेन १।४८ यनेनान्तरं जातम् ०।१६ एतदुभयोरपि धन-
गतत्वात् मध्ययहयोज्यत्वाच्च स्थितिदलेऽस्मिन् संयोज्य जातम् । स्फुटयहणिकं

स्थित्यर्थे २।४६ । एतत् स्थिराभूतं एतन्मध्यग्रहणिकतित्यस्तादृशात्
२६।३८ संगोध्य प्रयहणकालः स्फुटी जातः ३३।४३ । अनेन स्फुटस्थित्य
ईमार्कचन्द्रराशवः तात्कालिकीकृताः प्रयहणकालिकाः जाताः ।

११	११	५
१२	१२	१६
४०	५०	४३
८	३२	३०

अस्मिन् काले विविधमस्मात् कालिकृता जाता १०४० विज्ञेय
दक्षिणः १२३५ । स्वाशः ३५।१२ । एतेषाम् त्रयाणामपक्रमभिन्नदिग्
विशोध्य विज्ञेययुतिविशेष १००३ । एतदुद्युतिविशेषमस्मात् ज्ञा
४३ । एता त्रयोदशभिः संगुण्य चत्वारिंशमा विभज्यावासं निमादि १८।४ ।
एतावन्मतिर्दक्षिणा । युतिविशेषवशात् प्रयहणिकाचन्द्रात् प्रयहणिकेनानेन
विज्ञेयमानातम् १०१८ । अतयोभिन्नदिकत्वात् वियोगं कृत्वा
प्रयहणिकः स्फुटविज्ञेयो जातः ४।६ । एष चन्द्रविज्ञेयश्चाधिकत्वात् उत्तर-
परिलेखे लययोग्य इति । एवं प्रयहणं मीनोदाहरणं तद् यथा ।
मध्यग्रहणिकः स्फुटतित्यन्तः २६।२८ । अस्मिन् मीनिकमुपकरणस्थित्यर्थे
२।४।२ रुयोग्य जातं २८३३ अस्मिन् कालेऽर्कस्तात्कालिकः कृतो जातः
११।२२।४५।४१ । स्थित्यर्थयुतं स्फुटतित्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य विप्रशान्तेन
विधिना शून्यं कृतं जातमिदम् ५।१६।१८।० । एतद्विप्र २।१६।१८।० ।
अस्मात् कालिकृता १३८१ । एतां स्वास्तादृशात् १८।१२ विशोध्य शेष
४३१ । एतच्चतुर्थः संगोध्य ज्ञा १४८ । अतया त्रिण्यार्द्धकृतिं विभज्या-
वासं निमादिफलं तच्चेदम् २८ । अनेन विविधलग्नान्तरण्यामिमा
१४८ विभज्यावासं निमादिफलं तच्चेदम् १२।४५ । एतन्मध्यग्रहणिक-
लम्बनादस्मात् ३।४८ अधिकं हे अपि मध्यनखने धनगते मीने वाधिक-
मेतयोर्मध्यान्तरेण स्थितिदलयुक्तमिदं तात्कालिक जातम् २।४७ ।
एतन्मध्यग्रहणिके तित्यन्तऽस्मिन् २६।२८ मयोग्य जातम् २८।१६ ।
अस्मिन् कालेऽर्कस्तात्कालिको जातः ।

११

१२

४५

४८

अस्मात् यद्योजन विधिना विप्रिभं २।६।३५।० । अस्त-
विप्रिभकमेति पुरःसरकक्षणात्तन्मन्त्रम् २४५ । एतत् स्थिरी-

भूतम् । अस्त मध्यग्रहणिकलम्बनेन ३।४८ महास्तरेण कृतं

जातम् ०।५ । एतन्नध्यान्तरम् । उ- अपि धनगते मौक्तिकं चाधिकम् ।
एता एवैतन्नध्यान्तरयुक्तं जातम् । मौक्तिकं स्फुटस्थितिदलमिदं २।४७ ।
अनेनाकचन्द्रराहवः । तात्कालिकाः मौक्तिका जाताः । इति—

११	११	५
१२	१४	१६
४५	३	४२
१८	२१	१४

एतत् स्थित्यर्हं मध्यग्रहणिकं तिथ्यन्ते मयोज्यं जातं स्फुटो मौक्तिकालिक-
तिथ्यस्तः २८।२६ । मौक्तिकं विविधम् २।१६।२१।० । चन्द्रादामीतावनति-
र्हसिणा मौक्तिकाचन्द्रान्मौक्तिकेन धर्तरेण विक्षेपं कृत्वा जातः १२।२८
अनयोर्भिन्नदिशाविद्योशे कृते मौक्तिकं स्फुटविक्षेपो जातः २।४८ एष
परिवर्त्तितोऽप्ययोग्य इति । एवं मासे । अथ निमीलनोदाहरणम् ।
विमर्द्दोदाहरणमाभिः । अथ चेद् भवति तदा प्रकरणोक्तेन
लम्बनविधानेन विमर्द्दोदाहरणेन लम्बनेन संस्करणीयमिति । मौक्तिकं लम्बनोक्तेन
विधानेनोन्मीलनमर्द्दं म् । खलम्बनेनामकृत्कर्मणा संस्करणीयमिति ।
एवं प्रग्रहणमध्यग्रहणमौक्तिकालाः स्फुटा जाताः ।

२१	२६	२८
४२	३८	२६

अस्मिन् दिने दिनपमाचम् २८।४२ । एतस्मात् मौक्तिकालात् २८।२६ संशोध्य
शेषम् ०।४४ । एतावति काले गेये सूर्यास्तमयात् । तस्माद् यस्तास्तमिदं
ग्रहणम् । अर्धेष्टयाममुदाहरिष्याम । तथा चोक्तं ब्राह्मे

प्राग्ब्रह्मणममकृत् तिथ्यन्तात् स्थितिदलेन नीमयुतात् ।
अधिकेन तन्नध्याह्नयोरुनाधिकं धनयोः ।
यद्यधिकं स्थित्यर्हं तदाग्रेणान्यधीनमृणमैकम् ।
अन्यद् धनं तदेक्येनाधिकमेवं विमर्द्दं ॥

अथ खल्वनेन प्रयोगेण स्थित्यर्हद्विमर्द्दं स्फुटाक्रियते । तद् यथा -
स्फुटतिथ्यन्तादुपकरणस्थित्यर्हं संशोध्यार्कं च तात्कालिकं कृत्वा लग्नं
कार्यम् । तस्माद्विभिन्नम्नेति पुरःसरकर्त्तव्यं लम्बनं कार्यम् । तन्नम्बने
करणागते तिथ्यन्ते तात्कालिकेन स्थित्यर्हेन ग्रहणगतं तद्वर्णं कार्यम् । अथ

धनगतं तदा धनमिति । एतन्मध्यग्रहणोक्तन्यायेन सूर्यं ऋणमधिकं धन-
मूने विविभलम्नादिति । एवमभक्तुकर्मणा कार्यम् । तस्मिन्
करणागते तिथ्यन्ते तात्कालिकतिथ्यस्तस्थित्यर्हानि लब्धनं तावत् कार्यं
यावत्स्थित्यन्तं स्थिरं भवति । स प्रग्रहणिकः स्फुटतिथ्यन्तो भवति ।
अथ मोक्षे स्फुटतिथ्यन्ते मौलिकानुपकरणस्थित्यर्हं संयोज्य तद्विष्टकालं
परिकल्प्याकं च तात्कालिकं कृत्वा लग्नं कार्यम् । तद्विविधं
कृत्वा तस्माद्विविभलम्नेतिपुरःसरकर्मणा गते तिथ्यन्ते तात्कालिक-
स्थितिदलयुते ऋणे धने वा मध्यग्रहणोक्तेन विधिनाऽभक्तु कर्मणा
कार्यम् । ऋणमूने धनमधिकं विविभलम्ने तिथावमक्तु । इति
तावत् कार्यं यावत्क्षम्यमानामविशेषं तिथ्यन्तं च भवति स्फुटी मोक्षकालो
भवति । प्रग्रहणमध्यग्रहणतिथ्यन्तयोर्यदन्तरं तत् प्रग्रहणकालिकं स्फुटं
स्थित्यर्धं भवति । अथ निमोलने स्फुटतिथ्यन्तात् निमोलनमर्हद्वं
विशोध्य तद्विष्टकालं परिकल्प्या विविभलग्नं कार्यम् । तद्विविभलम्नेति
पुरःसरकर्मणा लब्धनं कार्यम् । तत् करणागते तिथ्यन्ते विमर्हधनि
ऋणं धनं वा कार्यम् । मध्यग्रहणोक्तेन विधिना ऋणमधिकं धनमूने
इति तावत् कार्यं यावत्क्षम्यमानमविशेषं भवति । तिथ्यन्तश्च सम्भुट-
निमोलनकालो भवति । अथोन्मोलनम् । तद् यथा । मध्यग्रहणतिथ्यन्ते
विमर्हद्वे दत्त्वा तस्मिन् काले लब्धनम् । तं लब्धनं करणागते तिथ्यन्ते
विमर्हद्वियुक्तेन धनमूणं वा कार्यम् । तन्मध्यग्रहणोक्तेन विधानेन
ऋणमधिकं धनमूने विविभलग्नादिति । एवं तावत् कार्यं यावत्क्षम्य-
मानमविशेषं भवति । तिथ्यन्तश्च । स उन्मोलनकालः स्फुटी भवति ।
ततो निमोलनमध्यग्रहणतिथ्यन्तयोर्यदन्तरं तन्निमोलनमध्यग्रहणतिथ्यन्तयो-
र्यदन्तरं (१) तदुन्मोलनं विमर्हद्वम् । अथोदाहरणम् । तद् यथा स्फुटतिथ्यन्तः
२६।८ अस्मादुपकरणस्थित्यर्हमिदम् २।४० संशोध्य शेषं २३।४८ अस्मिन्
अर्कस्तात्कालिकः ११।१२।४०।० । स्थित्यर्धान्स्फुटतिथ्यन्तस्मिष्टकालं
परिकल्प्या लग्नं कृतम् ४।१८।३७० तद्विविधं कृत्वा तस्माद्विविभलम्नेति
पुरःसर-कर्मणालब्धनमानीतम् ३३२ । एतत् धनगतं करणागतं तिथ्यन्त-
मिदं २२।५० । एतस्तात्कालिकस्थित्यर्हानं जातम् २०।१० । अस्मिन्
धनागतत्वात्क्षम्यमानमिदम् ३।३० । धनं कृत्वा जातः प्रग्रहणिकस्फुटतिथ्यन्तः

२३।४२ । अस्मिन् काले पुनरप्यर्कस्मात्कालिको जातः ११।१२।४०
 अस्माद्विधिभलम् १।१५।१२।४८ अस्माद्विधिभलम् इति कर्मणालम्बनम्
 २।३२ । एतत् करणागते तिथ्यन्तः तात्कालिक-स्थित्यर्हनास्मिन् २०।१० ।
 धर्मं कृत्वा जातः प्रयत्निकस्फुटतिथ्यन्तः २३।४२ एवोऽधिकेऽधिकम् ।
 अन्तरालम्बनविधानेन संस्कृतेन प्रयत्निकेन सदृशमिति ।
 ततो मध्यप्रयत्निकतिथ्यन्तः २४।३८ अन्तरीक्षम् २।५७ । एतत्
 प्रयत्निकं स्फुटं स्थित्यधम् । प्रागुदाहृतेन सदृशमेव । एवमन्तर्वाप्युदा-
 हृत्योयमिति । निर्मालनोक्तान्नमोक्षेष्टयासयेति । एतदुपदेशगम्यं मया
 भिन्नत्वमपेक्षितं मुखेन स्थित्यर्हविमहादयो स्फुटीकरणम् । अथ मध्यमस्वनं
 भवति । तदा प्रयत्निकं मस्वनं तन्मध्यमस्वनं परिकल्प्य तात्कालिक
 उपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तत् स्फुटं प्रयत्निकं स्थित्यर्हं भवति । अथ
 मध्यमस्वनाभावो भवति । तदा मोक्षमस्वनं तन्मध्यमस्वनं परिकल्प्य
 तात्कालिकं मोक्षिकोपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तत् स्फुटं प्रयत्निकं स्थित्यर्हं
 भवति । अथ मोक्षमस्वनाभावो भवति । तदा मध्यमस्वनं मोक्षिकं
 उपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तन्मोक्षिकं स्फुटं स्थित्यर्हं भवति । विमर्हार्होऽप्येवं
 कर्तव्यमिति ।

अस्मिन्वाख्यादितये गणकानामुक्तो गतिर्भवति । तथा चेतसिः
 प्रदर्शितम् । प्रथमं वाक्यार्थेन हितोऽर्थं करणेन तृतीयमुदाहरणेन ।
 मया यत्किञ्चिदयुक्तमस्तु तत्तुल्यं गणकः समकोयमिति ।

अथष्टयामो व्याख्यायते । तत् यदा प्रयत्नपादु गते कालेऽभीष्टयास-
 प्रयत्नः । तदा सकालं प्रयत्निकः स्फुटस्फुटार्हो विप्रोध्य प्रेक्षं वीष्टस्थिति-
 दनकालो भवति । अथ मोक्षादयोक्त् तदा मोक्षिक स्फुटस्थित्यर्हो विप्रोध्य
 प्रेक्षं वीष्टस्थितिदककालो भवति । तेन वीष्टस्थितिदककालेन विविधिनोः
 भुक्तान्तरं मगुण्य धृष्ट्या विभज्यावास भुज्जमिमा भवति । ताव
 तात्कालिकेन स्थित्यर्हेन मगुण्य यदि प्रयत्नपादु गते काले प्रयत्नः । तदा स्फुट-
 प्रयत्निकेन स्थित्यर्हेन विभज्यावासा स्फुटा भवति । अथ मोक्षात्
 प्रेक्षकाले प्रयत्नः । तदा मोक्षिकेन स्फुटेन स्थित्यर्हेन विभज्यावासा
 तयोयोगमूलं करणम् । तेन विविधप्रमाणयोगदनमूलं कृत्वा तात्कालिक-
 स्फुटयामो भवति ।

पयोदाहरणम् । तद् यथा : अस्मिन्नेव मोक्षादर्थात् चतुष्टत्वारिंश-
चषकैः आदित्यास्तमनम् । तस्मादेवं प्रश्नः चतुष्टत्वारिंशचषकैः कियान्
ग्रामो भविष्यतीति । तद् यथा मोक्षस्थित्युद्धमिदं २४ । अस्मात् प्रश्न-
चषकान् ४४ संशोध्य शेषं २।३ एतदाष्टस्थितिदलेन अनेन भुक्त्यन्तरमिदम्
७०५। गुणितं जातम् १४४५।१५। एतत् पश्चा विभज्यावासं लिप्तादिफलं
२४।५ एव भुजः शशिवदानात् । एतत्तात्कालिकोपकरणं स्थित्युद्धेनानेन
२।२४ मगुण्य मोक्षास्थित्युद्धेनानेन २।४७ विभज्यावासं स्फुटो भुजः
२३।११ । ततस्तोन वाष्टस्थितिदलेन १।२ अर्कचन्द्रराहवः मध्ययहणिका-
स्तात्कालिका जाताः ।

११	११	५
१२	१२	१५
४५	४४	४३
०	०	०

अस्मिन् काले शित्तिभलम् २।१२।४५ अस्मादवनतिर्दक्षिणा १०।३
ततस्तात्कालिकात् चन्द्रात् तात्कालिकेन राहवणा विलेपः १३२६।
एवस्तात्कालिकविलेपः अमयोरन्तरे कृते स्फुटविलेपः ३।२३ । अस्म
कृतिः १०।१८ । भुजवर्गः ५४५ । अमयोर्यागः ५४६ । अस्य मूलं
२३।३५ । एव कर्णः मानव्यार्द्धादस्मात् ३१।५० विशोध्य शेषं ८।१५ एतद्-
यामलिप्ता शेषा आदित्यास्तमयकाले । एवमन्यथाप्युदाहरणायमिति ।

अथ ग्रामात् कालानयनं व्याख्यायते । तत्र यावन्तो ग्रामलिप्ता प्रश्ने
भवन्ति तावन्तो अविचन्द्रमानेव्यार्द्धाद् विशोध्य शेषस्य कृतिः कार्य्या ।
तस्याः कृते मध्ययहणिकविलेपकृतिं विशोध्य शेषस्य पदं यात्राम् । यदि
प्रश्नप्रणयोर्मध्ये प्रश्नः तदा प्रश्नहणिकेन स्फुटस्थित्युद्धेन मगुण्य तात्-
कालिकेन विभजेत् । यदवासं फलं तत् पश्चा मगुण्य भुक्तान्तरेण
विभज्यावासं फलं घटिकादिर्भवति । तेन कालेनार्कचन्द्रराहवः मध्य-
यहणिकास्तात्कालिकाः कार्य्याः । तेभ्यः स्फुटविलेपः । तस्य विलेपस्य
कृतिमिष्टयासीनमानेव्यार्द्धकृतेः संशोध्य शेषमूलं तात्कालिकेन स्थित्युद्धेन
विभजे स्फुटस्थित्युद्धेन प्रश्नहणिकेन मौलिकेन वा हतमवासं घटिघ्नं भुक्तान्तरेण
विभज्यावासं घटिकादिफलम् । तेन फलेनार्कचन्द्रराहवस्तात्कालिकी

कृताः । तैभ्यः स्फुटविशेषः । तस्य कृतिः । इष्टयासोनमानैक्यार्धकृतः
 संशोध्य शेषशृणम् । स्फुटस्थित्यर्धेन प्रग्रहणिकेन मोक्षिकेन वा हने
 तात्कालिकेन स्थित्यर्धेन विभक्तमवामं घटिकादिफलम् । एवं तावत् कार्यं यावत् घटिकादिफलमपिशेषं
 भवति । ततो यदि प्रग्रहणात् गते प्रग्रः ततस्तत् फलं प्रग्रहणिक-
 स्थित्यर्धद्विपास्य प्रग्रयासमितानां कालो भवति । अथ मोक्षात्
 पूर्व्वेण प्रग्रः । तदा मोक्षस्फुटस्थित्यर्धद्विपास्य प्रग्रयासमितानां कालो
 भवति । तद् यथा । घटानां यासमितानां सपादानां कियत्काल
 इति प्रग्रः । इष्टयासमिताः ८।१५ एता मानैक्यार्धद्विपासात् ३१।५०
 विशोध्य शेषं २३३५ अस्य कृतिः ५५५।५० । अस्या मध्यग्रहणिक-
 विशेषकृतिरियम् १६।२४ विशोध्य शेषम् ५३८।२७ अस्य मूलम् २३।१३।
 एव प्रग्रो मोक्षादर्वाक् तस्मान्मोक्षिकस्थित्यर्धेनानेन २।४७ संगुण्य जातं
 ५४।३८ तात्कालिकेन स्थित्यर्धेनानेन २।४२ विभक्त्यावामम् २३।५६
 एतत् घट्या संगुण्य जातम् १४३६। अस्य भुक्तान्तरिणानेन ७०५ भागे
 हने घटिकादिफलं २२ अनेनार्कचन्द्रराहवो मध्यग्रहणिकास्तात्कालिकी-
 कृताः

११	११	५
१२	१३	१६
४५	५४	४२
०	०	०

विभिन्नं तात्कालिकम् २।१२।३८।४८ अस्मादवनतिर्दक्षिणा १०।१ ।
 तात्कालिकाचन्द्राच्च विशेषः १३।१६ अनयोरन्तरे कृते स्फुटविशेषः
 ३।२३ एव तात्कालिके विशेषः अस्य कृतिमिमाम् ११ इष्टयासोन-
 मानैक्यार्धकृतेरस्याः ५५५ संशोध्य जातम् ५४४ अस्य मूलम् २३।२१ एतत्
 स्फुटमोक्षिकस्थित्यर्धेनानेन २।४७ संगुण्य तात्कालिकेन स्थित्यर्धेनानेन
 २।४४ विभक्त्यावामम् २४।४ एतत् घट्या संगुण्य भुक्तान्तरिणानेन ७०५
 विभक्त्यावामं घटिकादिफलम् २।३ एतत् स्थिरीभूतम् । अनेन मोक्षस्थित्यर्ध-
 मिटम् २।४७ ऊनीकृतं शेषम् ०।४४ एयोऽष्टानां यासमितानां सपादानां
 मोक्षिकात् पूर्व्वेण गतकालः । एवमत्राप्युदाहरणीयमिति । एव च यास-

कालो यस्मिन् शशिवत् यथोक्ताः । तथा च न मिथ्यन्ते किन्त्वनेन
प्रकारेण स्फुटौ भवतः । वननाशाः शशिवत् कार्या किन्तु विशेषः
तत्र चन्द्रमा याच्यते । इह तु पुनरादिष्टो आह्वयः । शेषं सामान्यमेव ।
आदित्यग्रहणं सोप्तरे मयपञ्चं सपरिलेखं मोटाहरणं व्याख्यास्यामः ।

इति महामधुसूदनसुत-चतुर्विंशत्युदकस्वामिकृतं
सूर्यसिद्धान्तस्य व्याख्यानं सूर्यग्रहणाध्यायः पञ्चमः ॥

— —

अथ उदयास्ताधिकारः

नारायणं सुरश्रेष्ठं नत्वाहं प्रभुमण्ययम्

उदयास्तमनाध्याय वक्ष्ये भाष्यं परिष्कृतम् ॥

अथातो उदयास्तमनाध्यायो व्याख्यायते । तत्र च ग्रहाणां द्विविधा-
वदयास्तमयो । एकः प्रतिदेवभिकः । स च सर्वेषां च ग्रहाणां पूर्वार्धे
उदयः पश्चार्धेऽस्तमयः । द्वितीयः सादित्योपमर्षणास्तमयः । तत्-
समीपनिर्गमादुदयः । तत्र स्फुटार्कभुक्तेः सकाशात् यस्य ग्रहस्य स्फुट-
भुक्तिरधिका भवति स शीघ्रगतिः ग्रहः । यस्यार्कस्फुटभुक्तेः सकाशात्
नित्यमधिका तेषां पश्चार्धे उदयः पूर्वार्धेऽस्तमयः । मन्दग्रहस्य तु
पूर्वार्धे उदयः पश्चार्धेऽस्तमयः । बुधशुक्रौ यदा वक्रगती भवतः तदा
तयोरर्कभुक्तेः सकाशात् कृता स्फुटभुक्तिर्भवति । तेन तौ मन्दो भवतः ।
तदा तयोः पूर्वार्धे उदयः पश्चार्धेऽस्तमयः । बुधशुक्रौ वक्रगती भवतः ।
तथा तयोरर्कभुक्तेरधिका स्फुटभुक्तिर्भवति । तदा तौ शीघ्रौ । तेन तयोः
पश्चार्धे उदयः पूर्वार्धेऽस्तमयः । भौमजोवसौराणां नित्यमर्कस्फुटभुक्तेरुक्ता
स्फुटभुक्तिः तेन मन्दाः । तस्मात्तेषां नित्यं पूर्वार्धे उदयः पश्चार्धेऽस्तमयः ।
ततो यस्य ग्रहस्य पूर्वार्धे उदयोऽस्तमयो वा क्रियते तत्र च दृक्कर्णमक-
कर्णद्वयं क्रियते । तस्मिंश्च दृक्कर्णेऽपि विक्षेपः उपयुज्यते । तदाभयनं
समागमाध्याये वक्ष्यति । मया संप्रयोगित्वादितैवाभिधीयते । विक्षेपा-
नयने च कर्ण उपयुज्यते तस्मात् कर्णानयनमाह ।

केन्द्रज्याऽन्त्यफलज्यागुणिता फलजीवया हृता कर्णः ।

केन्द्रस्य ज्या केन्द्रज्या भा गुणिता कया उच्यते । अन्त्यफलज्या
अन्त्यं च फलमन्त्यफलम् । परमफलमित्यर्थः । तस्य ज्या अन्त्यफलज्या ।
फलजीवया हृता कर्णः । फलस्य जीवा फलजीवा । अवामं कर्णो
भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । यस्य ग्रहस्य पूर्वार्धे चतुर्थोऽक्षमयो वा गण्यते सोऽर्कस्त-
मनास्तिको मध्यमः स्वर्गोन्नतः कर्त्तव्यः । ततः स्फुटीकार्यः । तस्मिन्
स्फुटीक्रियमाणे यत् केन्द्रं तस्य जीवा कार्या । सा स्वकीयान्धफलज्याया
संगुणनीया । चतुर्थकर्कषेण यत् शीघ्रफलं तस्य जीवा कृत्वा तथा विभज्यत् ।
तस्य लिप्तादि कर्णो भवति । तत्र च सर्वेषां ग्रहाणां अन्धफलज्या म्यरा
तन्नास्तेषामन्धज्याः प्रदृश्यन्ते । तत्र तावदन्धफलानि । कुजबुधजीवमित
भीराणां यथाक्रमेणैवानि

कुज	बुध	शुक्र	शनि
१	०	०	०
१०	२१	११	६
२०	३०	२०	२०

एतेभ्यो जीवास्ता यथा । वन्धवर्तिलिप्ता द्वाचत्वारिंशद्विलिप्ताः कुजस्यान्ध-
फलज्या । चतुःपञ्चाशद्विलिप्ताः बुधस्यान्धफलज्या ।
एकोनविंशद्विलिप्ताः शुक्रस्यान्धफलज्या । निप्ताभा
शनिमष्ट विंशं शुक्रस्यान्धफलज्या । षोडशविलिप्ता अष्टाविंशद्विलिप्ताः भीराणां
फलज्या । अङ्केनापि लिख्यते ।

८६	५४	२८	१०८	१६
४२	२६	५४	०	२८

एता भीमादीनां परमशीघ्रफलजीवा । एवं यथा स्वकीयान्धफलज्याया
स्वकीयचतुर्थकर्कषेण केन्द्रज्या संगुण्य चतुर्थशीघ्रफलज्याया विभज्यावाप्तं
लिप्तादि स्वान्धकर्णो भवति । तद् यथोदाहरणम् । शकेऽस्मिन् ७८५ मास्ताः
७ तिथयः १८ । अस्मिन् दिने शुक्रस्य पञ्चार्द्धोदयो गण्यते । तद् तथा ।
अर्धरात्रिको मध्यमो देशान्तरसंस्कृतो शीघ्रशुक्रो

८	७
८	२२
२७	२
२	४६

एतो पञ्चार्द्धत्यादक्षमनास्तिको मध्यमावेव ८।८।२०।३३। ७।२१।४६।५३०
अस्मिन् काले स्फुटीकृतः शुक्रः । चतुर्थकर्कषेण केन्द्रम् ०।२८।४६।४८

अस्मात् ज्या ७२ चतुर्थकर्णणि शीघ्रफलम् ११।५७।४० अस्मात् ज्या १२१।० केन्द्रशीघ्रम् ७२। अस्यफलज्या १०८ अत्रया ज्या गुणिता जाता ७७७६ एताश्चतुर्थफलज्यामया ३१ विभज्यावासम् २५० एव कर्णः । एवमन्वेषामपि प्रहायामुदाहरणौशमिति । अथ यदा चक्रार्धं चतुर्थकेन्द्रे भवति चक्रे वा तदा कर्णान्वयनमाह ।

त्रिज्यान्त्यफलज्याना चक्रार्धं संयुता चक्रे ।१।

त्रिज्यान्त्यफलज्याया जना त्रिज्यान्त्यफलज्योना । कदा चक्षते । चक्रार्धं शीघ्रकेन्द्रे सति । अस्यफलज्याया जना कर्णो भवति । चक्रान्ते तु शीघ्रकेन्द्रे सति अस्यफलज्याया युतः कर्णो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । अष्टै स्फुटोक्तियभावे चतुर्थकर्णणि यत् केन्द्रं तद्धिम् राशि-
हादयकं च भवत्यङ्गादिरहितम् । तदा चतुर्थकर्णणि शीघ्रफलस्याप्यभावः । तदाभावे कर्णान्वयनं कथ्यते । त्रिज्या स्वीकृत्यान्त्यफलज्याया युता कार्य्या चक्रे चतुर्थं केन्द्रे सति स स्वीकृत्यकर्णो भवति चक्रान्त्ये । अथ चक्रार्धं केन्द्रे कर्णो स्थिराः । कुजबुधश्रीवसिष्ठसौराणां तद् यथा । त्रिपञ्चाशद्विंशति-
विंशतिविलिप्ताः कुजस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः । पञ्चनवविंशति-
विलिप्ता बुधस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः । निप्तानां शनैर्विंशत्यधिकं विलिप्ताः
षट् जायस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः । द्विचत्वारिंशद्विंशति-
विलिप्ता शनैश्चत्वारिंशदधिकं हात्रिंशद्विंशति-
विलिप्ता सौरस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः ।

५३	८५	१२०	४२	१३३
२८	२४	६	०	१२

एवं भौमादीनां चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः प्रदृश्यन्ते लिप्तानां शतद्वयं
षट्चत्वारिंशदधिकं हाचत्वारिंशद्विंशति-
विलिप्ता भौमस्य चक्रान्तेऽन्त्यकर्णः ।
लिप्तानां शतद्वयं चतुरधिकं षट्चत्वारिंशद्विंशति-
विलिप्ता बुधस्य चक्रान्तेऽन्त्यकर्णः ।
लिप्तानां शतमेकोनाशीत्यधिकं चतुःपञ्चाशद्विंशति-
विलिप्ता शुरोश्चक्रान्त्यकर्णः ।
लिप्तानां शतद्वयमष्टपञ्चाशदधिकं शुक्रस्य चक्रान्त्यकर्णः । लिप्तानां शतं
षट्पञ्चाधिकमष्टविंशतिविलिप्ताः शनैश्चत्वारिंशदधिकं सौरस्य चक्रान्त्यकर्णः ।

२४६	२०४	१७८	२५८	१६६
४२	२६	५४	०	२८

एते भौमादीनां चक्रान्यकर्षा इति । अथ भौमादीनां पातानयनमाह
कृतयमवसुरसदशकाः पातांशाः दशगुणाः कुजादीनाम् ।

कृताश्च यमो च वसवश्च रसाश्च दशकं च कृतयमवसुरसदशकाः एते
एव दशगुणाः सन्तः पातांशाः भवन्ति । केवामुच्यते । कुजादीनाम् ।
कुज आदिर्येषां ते कुजादयः तेषाम् । यथासंख्यं कुजदुधजोवमितसाराणां
पातांशाः भवन्ति इति वाक्यार्थः ।

करणम् । कृताश्चत्वारो दशगुणाश्च चत्वारिंशत् कुजश्च पातांशाः । यमो
द्वौ दशगुणौ विंशतिर्बुधश्च पातांशाः । वसवोऽष्टौ दशगुणाश्चष्टिर्जिह्व-
पातांशाः । रसाः षट् दशगुणाः षष्टिः शुक्रश्च पातांशाः । दशदशगुणाः शतं
सौरपातांशाः । अद्यानां विंशति भागमपरेण राश्यादयो भौमादीनां पाताः ।

म	बु	जु	शु	र
१	२	३	४	५
१०	२०	३०	४०	५०
६०	७०	८०	९०	१००

अधुना भौमादीनां मध्यविक्षेपमाह ।

नवरविरसार्कमासा विक्षेपकला गुणा दशभिः ॥२॥

नक्षत्रं च रवयश्च रसाखार्कश्च कश्चित् मासाश्च नवरविरसार्कमासाः । एते
दशगुणाः सन्तः विक्षेपकला भवन्ति । एषा भौमादीनाम् । अस्तत्वात् इति
वाक्यार्थः । करणम् । नक्षत्रं दशगुणा नवतिर्भूमिश्च मध्यमविक्षेपकलाः रवयो
द्वादश दशगुणा विंशत्यधिकं शतं बुधस्य मध्यमविक्षेपकलाः । रसाः
षट् दशगुणा षष्टिर्जिह्वस्य मध्यमविक्षेपकलाः । अर्का द्वादश दशगुणाः
शतं विंशत्यधिकं भित्तमध्यमविक्षेपकलाः । मासा द्वादश ते दशगुणा
विंशत्यधिकं शतं नितानां शतमध्यमविक्षेपः ८०।१२०।१५०।१२०।१२० ।

एता भौमादीनां मध्यमविक्षेपकलाः । केचित् परमविक्षेपा इति
व्याख्याताः । तद्विषयः कुतः । यदा च मध्यमविक्षेपात् स्वाख्यकर्षाऽप्यः
स्वाख्यकर्षाश्च समन्वितपातानां व्याधिका तदा नित्यमेव स्वमध्यविक्षेपात्
सम्प्लुटविक्षेपो भवति । अस्मात् परमविक्षेपा इत्युक्तम् । मध्यमविक्षेपा इति
शोभनमिति ।

अधुना स्फुटविज्ञापनयनमाह

स्व स्व विशोध्य पात समन्वितात् सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात्
जीवाविज्ञेयगुणा हतान्त्यकर्णान विज्ञेयः ॥३॥

स्वकीयं स्वकीयं पातं विशोध्य कुतः समन्वितात् तात्कालिकात् ।
स्फुटग्रहादित्यर्थः । सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात् तात्कालिकात् पातं विशोध्य
शेषस्य ज्ञा विज्ञेयगुणा स्वमध्यविज्ञेयेण गुणनोयेत्यर्थः । हता केन उच्यते ।
अन्त्यकर्णान यद्वामं स्फुटविज्ञेयो भवति ।

करणम् । भीमर्षीवसोराणां यदा पूर्वं उदयो गण्यते अथतमस्त ।
तदाकर्कटयकान्तिकात् स्वकीयं पातं विशोध्य केन्द्रं भवति । अथ मम
निमित्तकग्रहं तात्कालिकोपनक्षत्रार्थम् । यस्मात् तात्कालिको ग्रहः
समन्विमशब्देनोच्यते । अथ पञ्चार्धं कुजगुरुसोराणामन्तमयं गण्यते ।
तदाकर्कटमनास्तिकात् स्फुटग्रहाच्च स्वीयं पातं विशोध्य केन्द्रं भवति ।
अथ बुधशुक्रयोः पूर्वार्धं उदयो वा गण्यते । तदा तयोरर्कादयकान्तिकात्
शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य केन्द्रं भवति । अथ तयोः पश्चार्धं उदयोऽस्त-
मयो वा क्रियते । तदा तयोरर्कस्तमनास्तिकाच्छीघ्रात् स्वपातं विशोध्य
केन्द्रं भवति । अन्यथापि यत्र कुञ्चित् विज्ञेयं क्रियते । कुजगुरु
सोराणामन्तमयस्य तात्कालिकस्फुटग्रहात् पातं विशोध्य केन्द्रं कार्यम् ।
अथ बुधशुक्रयोस्तु तात्कालिकात् शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य केन्द्रं कर्तव्य-
मिति । एवं यथोक्तं विधिना केन्द्रं कृत्वा तस्मात् विंशतुमनवेति
जीवाभिर्जीवा कार्याः । सा च स्वमध्यविज्ञेयेण गुणनोया तात्कालिकेन
स्वाम्यकर्णेन विभज्यावामं लिप्तादि स्फुटविज्ञेयो भवति । स च शेषादि-
केन्द्रे उत्तरः । तुलादिकेन्द्रे दक्षिणः । इति ।

उदाहरणम् । शक्रस्य पश्चार्धादयत्वात् शक्रशीघ्रोऽस्तमनास्तिकोऽयं
पातः २० अस्मात् शुक्रपातमिमं २।०।० मंशोध्य जातम् ६।८।२० एतत् केन्द्रम् ।
अस्मात् ज्ञा २४।१६ एषा भुक्तमध्यमविज्ञेयेणानेन १२० मंगुल्य स्वाम्य-
कर्णेनानेन २५० विभज्यावामं लिप्तादिकृतं १।१।३८ । एष तात्कालिकः
स्फुटविज्ञेयः । केन्द्रस्य दक्षिणगोलत्वाद् दक्षिण इति ।

अधुना दृक्कर्म्मद्वयस्य प्रथमं दृक्कर्म्म चाह -

विज्ञेयमतिराशिज्याघातादिन्दुगाम्निभिर्नक्षत्रकलाः

विज्ञेयपायनमास्ये शोध्य भेदे ग्रहे चेष्याः ॥४॥

विज्ञेयस्या.....कया भक्ष्यते । मतिराशिज्याया । सहतिराशिज्याया
मतिराशिभिर्वर्त्तते इति मतिराशिः । तस्मात् सतिराशिज्या तया
विज्ञेयस्य ज्ञातव्य इत्यर्थः । तस्माद्विज्ञेयमतिराशिज्याघातान् ।
इन्दुगाम्निभिर्नक्षत्रकलाः । इन्दुश्च चन्द्रश्च चन्द्रश्च । इन्दुगाम्निभ्यो
दिन्दुगाम्निभिः लब्धाः कलाः । ताः कला विज्ञेयपायनमास्ये शोध्यः ।
तयोर्विज्ञेयपायनयोयदा भेदः स्याददा चेष्याः । ज्ञा भनति स्फुटयति एवं कृतं
दृक्कर्म्मसंस्कृतो यज्ञो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । तात्कालिकं स्फुटग्रहं मतिभं कृत्वा तस्मात् त्रिगत्समवेति
कोणाभिर्जोधा कार्या । सा तात्कालिकविज्ञेयस्य संगुण्य इन्दुगाम्निभि
र्विभजेत् । एकमस्याधिकैस्त्रिभिः शतेरित्यर्थः । १७१ । लब्ध निमादिफलं
ग्रहे देये शोध्यं वा कदेति भव्यते । तात्कालिकविज्ञेयस्य मतिभस्यायनस्य
च साम्ये शोध्यः । अदत्तराशितयात् स्फुटग्रहात् । भेदे तु अदत्तराशितये
स्फुटग्रहे निमादिफलं देयम् । अस्य विज्ञेयस्य दिक्परिज्ञानं पूर्वमेव
व्याख्यातम् । मतिराशेय निमादावयनमुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति । अथ केचित्
व्याचक्षते मकरादावयनमुत्तरं कर्कादौ दक्षिणमिति तदयुक्तम् । यदन्यथा-
प्राचार्येणात विभुगु स्वायनाशेय । तवाप्यधनामेधादौ सविभे प्राप्ते
उत्तराः । तुलादौ दक्षिणा इति । ता विन्यस्य पादोरूपं गत्यर्हं वर्धते
इति । (१) अयनम् -

अथ चोक्तं ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते

विज्ञेयमतिराशिकान्तिवधौ व्यामदत्तज्ञतो निमाः ।

शोध्यस्तयोः समदिशोर्धदन्वदिशास्तयोः चेष्याः ॥

एवं तर्हि केनेव प्रकारेण मकरादावयनमुत्तरम् । तुलादौ दक्षिण-
मिति न प्राप्यते । तस्मान्मेधादावयनमुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति ।
विकल्पेन मतिराशि परिकल्पनीयम् ।

उदाहरणम् । तद् यथा । श्रीकृष्णमनान्तिकः स्फुटः शुक्रः ७२२२२१ । अस्मिन् राशित्रयं दत्त्वा ज्ञातं सविराशिः १०१२२२२१ एतस्मात् क्वा ८०१२५० एषा तात्कालिकेन विज्ञेयार्थेन ११६८ गुणिता जाता १०५११०६४ । एता इदमग्निभिर्विभज्यावासं २५० निमादिफलमेतत् । अथ विज्ञेयो दक्षिणः । सविराशेष तुलादित्वाद् दक्षिणमयनम् । तस्मादिदं फलं तात्कालिकं स्फुटशब्दादविराशेरस्मात् ७२२२२१ विशोध्य ज्ञातः कर्तुं दृक्कर्माणि शुक्रः ७२२२२८ । यस्मादुक्तं विज्ञेयायनमास्ये शोध्यमिति ।

अधुना द्वितीयदृक्कर्मानयनमाह -

विपुवच्छाया-गुणिताद् विज्ञेयाद् द्वादशोद्भृतात् सौम्यात् ।
फलमृगाधनं धनार्थं याम्यादुदयास्तमयलग्ने ॥५॥

विपुवच्छायया गुणितो विपुवच्छायागुणितः । कः यमो भणति । विज्ञेयः । तस्माद्विपुवच्छायागुणिताद्विज्ञेयात् द्वादशोद्भृतात् सौम्यादुत्तरादित्यर्थः फलमृगाधनं धनं यथासंख्यम् । कः भणति । उदयास्तमयलग्ने । उदयलग्ने चास्तमयलग्ने च उदयास्तमयलग्ने तस्मिन् उदयास्तमयलग्ने । उदयलग्ने फलमृगम् । अस्तमयलग्ने धनमित्यर्थः । अथ चेद् याम्याद्विज्ञेयादागतः तत्फलं तदा धनार्थं यथासंख्यम् । उदयास्तमयलग्ने कृणुमिति । एवं कर्तुं ग्रहस्योदयास्तमयलग्ने ते भवतः एतदुक्तं भवति । पूर्वार्धे स्थिते ग्रहेऽर्कादयकालिकस्य ग्रहस्योदयलग्नविधानेन दृक्कर्मादयं कार्यम् । तथा पश्चार्धे ग्रहस्योदयेऽस्तमये वा गण्यमाने नित्यमस्तमयलग्ने कार्यं न कदाचिदप्येवं विकल्पनीयम् । यदा ग्रहस्योदये गण्यमाने उदयलग्नमिति । तद् यथा द्वितीयदृक्कर्माणि क्रियमाणे तात्कालिकं स्फुटविज्ञेयं स्वदेश-विपुवच्छायायां संगुण्य द्वादशभिर्विभज्यावासं निमादिफलम् । एकदृक्कर्मा-कर्तुं ग्रहे धनमृगं वा कार्यं कर्तव्यम् । उत्तराद्विज्ञेयादागतं फलमुदय-लग्ने विचार्यमाणे कृणुं कार्यम् । अस्तमयलग्ने धनम् । अथ दक्षिणाद्विज्ञेयादागतं फलम् । तद्योदयलग्ने धनमस्तमयलग्ने कृणुमिति । उदयलग्नस्यायं नाम । अस्तमयलग्नस्यास्त्यमिति ।

अथादाहरणम् । तद् यथा । शुक्रस्य गण्यते । तथापि पश्चार्धेऽवस्थित

त्वादस्तल्लम्भेन विधानेन द्वितीयं दृक्कर्म्म क्रियते । अस्मन्मास्तिके
एकदृक्कर्म्मस्फुटे शुकेऽस्मिन् ७२२।२८ । तद् यथा । तात्कालिकविज्ञपः
११।२८ । स्वदेगविषुवच्छाययामया ७ गुणितो जातः ८१।२६ अस्माद्
द्वादशोत्तान् फलं ६।४० एतद्विज्ञापद्विज्ञादागतं अस्मन्मन्वत् ग्रहस्य
ऊतदृक्कर्म्मयद्वादशान् विज्ञोध्य जातो दृक्कर्म्मस्फुटशुकः ७२२।२९ ।
एतदस्तल्लम्भम् । अस्यान्यत् सञ्ज्ञेति ।

अथ शुकादीनां दृश्यादृश्यागानाह—

शुक्रगुरुज्ञार्किकुजाः कालांशैर्दृष्टवैर्नवभिः ।

दृश्यादृश्याः दृक्कर्म्मणा रवेर्द्वादशभिरिन्दुः ॥६॥

शुक्रो नवभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । ऊर्ध्वेन दृश्यते । तथा जीवः
एकादशभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । तथा बुधः त्रयोदशभिः
कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । ऊर्ध्वेन दृश्यते । तथा शनिः पञ्चदशभिः
कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । ऊर्ध्वेन दृश्यते । तथा कुजः सप्तदशभिः
कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । ऊर्ध्वेन दृश्यते । तथा चन्द्रः रवेर्विप्रकृष्टो
द्वादशभिः कालांशैः दृश्यते । ऊर्ध्वेन दृश्यते । य एते बुधशुक्रयोः कालांशाः
पठिताः एतैर्दृग्गणितैः किं न भवति कदाचिदपि सप्तदशत्वं न भवति । तथा
तयोर्यथादृग्गणितैः किं न भवति । तथा शनिश्च मर्तेनोत्तरेऽभिधास्याम
इति । अङ्केनापि

शुक्र ७२२ । २८ । बुध ११ । शनि ८१ ।
८ । २२ । २३ । १५ । १७ । १२ ।

एतदृश्यादृश्यामाः शुक्रगुरुज्ञार्किकुजचन्द्रमसाः क्रमेणेति ।

प्रागुत्तरमाद्यमधिकं पश्चात्तन्माद् ग्रहोदयोऽस्तमयः ।

षड्भयुतमन्यमुदयैर्घटिकाः कृत्वोनमधिकसमम् ॥७॥

प्रागुत्तरं प्रथममूनम् आद्यं ग्रहोदयं लम्बमित्यर्थः । प्रागुदयं करोति
इत्याद्यम् ऊर्ध्वेन ऊर्ध्वजन्मात् तात्कालिकादकारादित्यर्थः । अधिकं पश्चात्
आदिच्छादस्तमयं करोतीत्यर्थः । एवं परिज्ञाते सति यदुदययदूनं
स्वोदये कृत्वा कालांशाः कार्याः । इति ।

करणम् । यस्य ग्रहस्य पूर्वार्धं उदयोऽस्तमयो वा गण्यते स ग्रहोऽर्कोदय-
कालिको मध्यमः कार्यः । ततः स्फुटीकृत्योदयलग्नविधिना दृक्कर्मद्वय
कृत्वा ततो निरूप्यार्कः स्वोदयिक स्फुटः कार्यः । उदयलग्नं परिकल्प्य
उदयास्तमयं विचार्यते । यदि लग्नात् ग्रहोदयमूनं भवति तदा ग्रहस्य
प्रथममुदयो भवति । पश्चादादित्यस्य । यदा तु लग्नात् ग्रहोदयलग्नमधिकं
तदा प्रथमादित्योदयो भवति । पश्चाद् ग्रहस्य । अथ पश्चार्धं ग्रहस्यो-
दयोऽस्तमयो वा कियते तदा मध्यमो ग्रहोऽस्तमनान्तिकः कार्यः । ततः
स्फुटीकृत्यास्तलग्नोक्तेन विधिना दृक्कर्मद्वयं कृत्वाऽस्तमनान्तिक लग्नं
भवति । ततो निरूप्यम् । यद्यस्तमनान्तिकलग्नात् पश्चात्लग्नमूनं तदा
ग्रहस्य पूर्वमस्तमयो भवति पश्चादकेस्य । यदास्तमनान्तिकलग्नात्
पश्चात्लग्नमधिकं भवति तदा प्रथममर्कस्यास्तमयः पश्चाद् ग्रहस्य ।
पूर्वार्धार्कोदयलग्नात् ग्रहोदयं लग्नमूनं भवति । तयोच्चात्तरे दृग्गसमाः
कालायाः उत्पद्यन्त तदा ग्रहो दृग्गः । यदा पुनरर्कोदयलग्नात् ग्रहोदय
लग्नमधिकं भवति तदा ग्रहस्य दर्शनं नास्ति ।

अथ कालांशानयनं व्याख्यायते । उदयेर्घटिकाः कर्त्तव्यमिति
ममिति १ । तत्र पूर्वार्धार्कोदयलग्नममयोदयेर्घटिका इति कालः साध्यः ।
अथ पश्चार्धार्कोस्तमनान्तिक लग्नात् मध्यग्रहयुता चान्तर कालः साध्यः ।
उदयो यदूनं यदधिकं ममं स्वोदयेऽस्तिप्रयोगेन विधिना कालः साध्यः ।
एतदुक्तं भवति । यदा पूर्वार्धार्कोदयकालिकग्रहमुदयलग्नं चैकराशिस्थो-
भवतः तदा तयोर्न्तरं जितापिण्डोक्त्य यस्मिन् राशावर्कोदयकालिको
ग्रह उदयलग्नस्य व्यवस्थितत्वेन स्वराग्युदयेन संगुणाष्टादशभिः शते-
र्विभज्याधामं चषकादिकालः । ततो यदि भिन्नराशिस्थो भवतः तदा
तयोर्घटूने तस्य भुक्तभागैः । अधिकस्य भुक्तभागैः कालः साध्यः यदा
राग्यन्तरितो भवतः तदूनस्याभुक्तचषकाः साध्याः । अधिकस्य भुक्त-
चषकाः । तेषां योगेऽन्तरराग्यदयचषकाः संयोज्य कालांशा भवन्ति । एवं
पश्चार्धं किन्तु शेषः । अस्तमनान्तिके षड्भिः संगुण्य प्राणाः कार्य्याः ।
य एव प्राणास्त एव कालचटिका यस्मात् सेचलिताः सकाकैः प्राणा
भवन्तीत्यतः प्राणानां षष्ट्याभागमपहृत्य कालांशा भवन्ति । अथ
चषकाणां षष्ट्या भागमपहृत्य घटिका भवन्ति । तावत् षड्गुणिताः

कालांशा भवन्ति । एक एवार्थः तथा चाक्षं प्राप्ते—चन्द्रवर्षटिकाः
षड्गुणिताः ते कालांशेरिति ततः स्वदृश्यादृश्यांशे. सह विचार कार्यः ।
तत उदये विचार्यमाणे यस्य स्वदृश्यादृश्यांशेभ्यः कालांशाः जनाः
तस्यादयो भावो । यस्याधिकास्तस्य हुतः । अस्तमये विचार्यमाणे यस्य
स्वदृश्यादृश्यांशेभ्यः कालांशा अधिका भवन्ति तस्यास्तमयो भावो ।
यस्योना तस्य वृत्तः । एवमुदयास्तमय वा चतुर्दशे वा परिचायते
स्वदृश्यादृश्यांशानां कालांशानां चान्तरं कार्यम् । तदन्तः लिमापिण्डं
कृत्वाकं-फुटभुक्तिषड्फुटभुक्तधारन्तरं योगेन वा विभजनायम् । कदेति ।
कजुगतिमाश्रिते पक्षे भुक्त्यन्तरेण योगेन कथं दिवसादिकान् ।
तेन कालेनाकषट्को मध्यमी तात्कालिकी कार्य्या । ततस्तस्मिन्
काले षड्ः स्फुटीकार्य्यः । तस्य दृक्कर्मदयं कार्य्यम् । अर्कश्च
तात्कालिकः स्फुटीकार्य्यः । ततस्तयोर्वन्तरं लिमाःपूर्वार्धेऽर्काकाल-
राश्वदयवषट्को. संगुण्याटादृशगतैर्विभज्यावासं कालः । अत्रापि यथेक-
राशिस्थो भिन्नराशिस्थो वा भवतः तदा प्रथमवत् । षड्भयुतीन्
कृत्वोत्तमधिकसममिति ततः तस्य चषकाः षड्भिः संगुण्य प्राणोकार्य्याः ।
प्राणानां षट्का भागमपहृत्य कालांशका भवन्ति । ततः स्वदृश्यादृश्यांशेः
सह भूयोऽपि विचार कार्य्यः । एवं तावत् कार्य्यं यावत् स्वदृश्यादृश्यांशेः
समाः कालांशा भवन्ति । इति यस्मिन् काले समीभूताः समः स्फुट
उदयकालो वा भवति । अन्यथा वाऽसकृत् कर्मणि लोकस्य भ्रान्तिर्भवति ।
अथ च राशिषट्कं दृष्ट्वा जातमस्तमनास्तिकं तस्माद्विशेषेण व्याख्यायते ।
तथा पूर्वं उदयास्तमयो वा क्रियते । तदाऽर्कसहोदयलग्नान्तरलिमा
षाट्कालाकालराश्वदयेन संगुण्य पूर्ववद् विभज्यावासं कालो भवति
यथेकराशिस्थो । अथ भिन्नराशिस्थो तदा प्रथमवत् । अथ पश्चार्धे षड्स्य
उदयोऽस्तमयो वा गण्यते । तदाकषट्कस्तलग्नान्तरवर्षटिका रविकाल-
राश्वदय. सममराश्वदयेन संगुण्य पूर्ववद् विभज्यावासं कालः यथेक-
राशिस्थो भवतः । अथ भिन्नराशिस्थो तदा पूर्ववत् षड्भयुती कृत्वा
समधिकसममिति ततश्चषका षड्भिः संगुण्य पूर्ववत् कालांशा इति ।
एतन्नामकृतकर्म कर्तव्यं प्रथमेन कदाचित् भिन्नराशिस्थो कदाचिद्
राश्वन्तरितो भवतः यदा तदा पूर्ववत् ।

उदाहरणम् । तद् यथा । अर्कास्तमनान्तिकं कृतदृक्कर्मणि स्फुटः
शुक्रः ७।२२।२१ । अथान्यदिशि दृतिं संज्ञा पयार्हं स्थितत्वात् ।
यद्ययस्योदयो गण्यते । तथाप्यस्तलग्नमेतत् पयार्हं स्थितत्वात् बहुभयुत
मन्यदिशिति वचनात् बहुभयुतो जातः १।२२।२१ एतत् शुक्रस्यास्तं लग्नम् ।
अस्तमनान्तिकस्य स्फुटोऽङ्कः ७।१०।२०। अस्य च राशिषट्कं दृष्ट्वा जातमस्त
लग्नमिदम् १।१०।२०। अत्र विचार्यते । अस्तमयनभादस्यात् शुक्रस्यास्त
मयनलग्नमिदम् १।२२।२१ अधिकं तस्मात् पूर्वमादित्यास्तमयम् पयात्
शुक्रम्यति । अनयोद्यान्तरं स्वदृष्ट्यान्तरिभ्योऽधिका, कालांशा उत्पद्यन्ते तदा
दृश्यं शुक्रः उदित इत्यर्थः । एवं तावत् सामान्येन परिचानम् ।

अथ कालांशानधनम् । तद् यथा अर्कास्तमयनयदास्तलग्ने -

१	१
१०	२२
१०	२५

अनयोरेकराशिज्यवस्थितत्वादन्तरम्

१।५५। एतन्निमापिगङ्गाकृतं जातम् ७।१५ । एतत् पयार्हत्वात् । आदित्या-
कालराश्यादयात् सममराश्यादयेनानेन २४३ गुणितं जातम् १७२०५४ अस्या
अष्टादशभिः शतेभिर्गुणिते अवाप्तम् एते अथका ८६। बहुभिः संगुण्य प्राणो-
क्तता जाताः ५०६ एताः कालांशप्रटिका । अस्मां यष्टा भागमपहृत्वावान-
कालांशाः ८।३६ एते स्वदृष्ट्यान्तरिभ्यः एभ्यः ८ अधिकाः । उदयं च विचार्यते ।
तस्मात् शुक्रोदयो जातः । अथ कियान् कालोऽनातस्येति तद् यथा ।
कालांशानामेषां ८।३६ स्वदृष्ट्यान्तरिभ्यः अङ्कितैः ८ अन्तरं कृते जातं ०।३६।
एतन्निमापिगङ्गाकृतम् ३६। अस्य भुक्तान्तरिगानेन १४।२२ अथ शुक्रयोः
शुक्रस्य वरजुगतित्वात् भागं कृतेऽवाप्तो दिवसादिकालः ०।२८।३६। एतावान्
कालः शुक्रस्योदितस्य गतः । अनेन कालेन शीघ्रशुक्रौ तात्कालिकौ
मध्यमौ कार्यौ । एवमन्यताप्युदाहरणोद्यमिति ।

अथ पूर्वोदाहरणम् । तद् यथा—शार्केऽस्मिन् ७८६ मासाः ५
तिथिः १ अस्मिन् दिने कुरुक्षेत्रे देशान्तरकृते मध्यमौ शीघ्रहृत्स्यती
अर्कोदयकालिकौ

४	३
१४	२५
१८	२२

अस्मिन् जीवः स्फुटीकृतो जातः

४
१
२२

 अत्र चतुर्भुजकस्य केन्द्रम्

०
१५
१८

अतो ज्या चतुर्थं कर्माणि शीघ्रफलं २।३२।३६ अस्य ज्या ६।३८ । ततः
केन्द्रज्यया १४०।० अस्य फलज्ययामया ३० गुणिता जाता १२००। चतुर्थं
फलज्ययामया ६।३८ विभज्यावामं कर्माः १८१ । ततः स्फुटजोवाटस्मात्
४।१।२२ स्वपातमिदं २।२० ० मंशोधय शेषमिदं १।११।२२ अतो ज्या ८८ ३० ।
एता मध्यमविक्षेपेणानेन ६० मंगुण्यास्य कर्णानेन १८१ विभज्य फलम् ३२ ।
एवः स्फुटविक्षेप उत्तरः । अस्मिन् काले स्फुटजीवः सत्तरांशः ७।१।०२ अस्मात्
ज्या ७८ ० ज्या स्फुटविक्षेपेणानेन ३० मंगुण्य इन्द्रगार्भिभिर्विभज्यावामं फलं
४।३७ लिमादि चतत् । एतद्वत्तरांशितये यद्वे टनम् विक्षेपायनभिरुदिक-
त्वात् । एवं कृतद्वक्कर्माणो जीवादिशोधय जातो द्विधिकर्मास्फुटो गुरुः
४।१।१४ । एतद्दयलम्नं पूर्वार्धे व्यर्थाव्यतत्वात् जीवस्याद्यं नाम ।
अत्र च कालः शोदयिकोऽर्कस्फुटः ४।१२।२८ । अस्माद् शोदयिकाकर्त्तु
आद्यास्यमिदम् ४।१।१४ जनं तस्मात् प्रथमं जीवोदयः । पचादर्कस्येति ।
अनयोः स्तरात् कालांशाः । स्वदृश्यादृश्याशेभ्योऽधिका उत्पद्यन्ते । अतो
दृश्यो जीव उदित इत्यर्थः । अत्र कालांशाः आनीयन्ते । तद् यथा ।
अत्र शोदयलम्नमाद्यमंशमिदम् ४।१।१४ अर्कशोदयिकः स्फुटः ४।१२।२८
अनयोः स्तरम् ०।११।१५ । एतज्जिमापिण्डोक्तस्य अर्काक्रान्तराश्रुदयेनानेन
१५६ मंगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावामम् १३३ एते चयकाः षड्भिः मंगुण्य
षष्ठ्या विभज्यावामं कालांशाः १३।१ एतेषां स्वदृश्यादृश्याशेरेते ११ ।
महात्मावे कर्त्तुं जातम् २।१८ एतज्जिमापिण्डोक्तं जातम् १३८ अस्य भुक्तान्तरे-
णानेन रविजीवयोर्भागे हते दिवसादिकालः । अनेन कालेन शीघ्रजीवो
मध्यमो तात्कालिको कार्य्यः । एवमन्यत्रापि स्वदेशान्तरेण स्वविपुवच्छायया
शोदयेद्य गणकैरुदाहरणीयमिति । एवमादितः सन्निकर्षविषयकधाभ्या-
सुदयास्तमयो व्याख्यातः । अधुना प्रतिदैवमिक व्याख्यायते । यत्र यस्य
यदस्य प्रतिदैवमिकोदयः । पूर्वार्धे क्रियते स यद्वः अर्कोदयकालिकः
स्फुटः कार्य्यः । तत्र विप्रशोभेन विधिना तयोः स्तरात् कालः साध्यः ।
क्रममधिकमममिति । ततो यस्मिन् शोदयिकाकर्त्तु यदोदयलम्नमूनं भवति
तदा तावता कालेन राशिंशेषे षड्शोदयः । अशोदयकालिकादकर्त्तु

यहोदयसूत्रमधिकं भवति । तदा तावन्तं कालं दिवसगते यहोदयो भवति । एवं कालं परिज्ञाय तस्मिन् काले चर्कचर्चो भुट्टीकाय्यौ । तावत्कालिकौ कृत्वा यदस्य दृक्कर्मद्वयं कृत्वा तयोर्वन्तरात् कालः । एतैस्तावत् कार्यं यावत् कालो भवति । न भुट्टीकायो रात्रिशेषे दिवस- गते च वा भवति । अथ यथाहं यदस्य प्रतिदिवसिकस्याहं मयः क्रियते । तदा चर्कचर्चादित्यास्तमनिकौ भुट्टी काय्यौ । ततो यदस्यास्तमनोर्त्तेन विधिना दृक्कर्मद्वयं कृत्वा यदभ्युत् कार्यम् । चर्कचर्चं यदभ्युत् कृत्वास्त- समस्तमनं भवति । ततस्तयोर्वन्तरे त्रिप्रतीकम विधिना कालः कार्यः । यदभ्युत् कार्यमर्कसं यदभ्युत्तादस्य मना नक्तत् कुर्यात् यदि यदस्यास्त- समनमधिकं तदा तावन्तं कालं रात्रिगते यदस्यास्तमयो भवति । अथ यदभ्युत्तात् कुर्यादस्तमनास्तिकात् यदस्यास्तमनं भवति । तदा दिवाशेषेण कालेन यदस्यास्तमयोऽर्त्तेतः । एष कालं परिज्ञाय तस्मिन् काले चर्कचर्चो भुट्टी कृत्वा तयोर्वन्तरात् कालः पुनरपि साध्यः । एवं तावत् कार्यं यावत् कालोऽविशेषो भवति । तावत् काले दिवसगते भवति । तावत् काले दिनशेषे रात्रिगते वा यदस्यास्तमयो भवति भुट्टः । एवं यदस्यास्तमनं प्रसाध्याह्नं त्रिप्रतीकम विधिना कालः साध्यः । यहोदय- सूत्रमर्कं परिकल्प्य ततोऽनुपातवर्तिरऽर्कं समस्तमस्योदयेर्घटिका इति घटिकाः साध्याः । तावत्प्रमाणं तस्मिन् दिने यदस्य सदिनं भवति । एवं यदस्य प्रमाणं कार्यम् । एतत् घटिघटिकाभ्यो विशोध्य शेषं रात्रि प्रमाणं भवति । एवमिदं यदस्य रात्रिदिनप्रमाणं भवतः ।

अथ योगमात्रां चर्कचर्चो व्याख्यायते । तदा चर्कचर्चादित्यास्त- मनान्तिकौ भुट्टी काय्यौ । ततः स्रोदय-मनोर्त्तेन विधिना दृक्कर्मद्वयं कार्यम् । पूर्वार्धे स्थितत्वाद् चर्कचर्चमनास्तिकः यदभ्युत् कार्यः चर्कमाः । चास्तिकात्वात् यदभ्युत्मन्यत् क्रियते नाद्यम् । अतश्चर्कमाः यदभ्युत्ता न कार्यः ततस्तयोर्वन्तरात् कालः कनमधिकसममिति । प्रकारेण यदभ्युत्तात् कुर्यात् यदि चर्कचर्चोदयनमनं भवति तदा तावत्कालेन दिनशेषेण चर्कचर्चोदयः । अथ चेत् यदभ्युत्तात् कुर्यात् चर्कचर्चोदय-सूत्रमधिकं भवति तदा तावत्काले रात्रिगते चर्कचर्चोदयो भविष्यति । तत् तेन कालेनार्कचर्चो तात्कालिकी कार्यौ । चर्कमसः

उदयलग्नोक्तं विधिना दृक्कर्णद्वयं कार्यम् । सूर्यस्य षड्भयुतः ।
ततस्तयोश्चरत्वात् काक एव तावत् कार्यं यावत् कालोऽविशेषो भवति ।
ऋषुटस्योदयकालः दिनगणे रात्रिगते वा भवति । एतत्प्रग्रहण-मोक्षादिषु-
पयोऽयमिति प्रतिदिवसिकमुदाहरणम् । तद् यथा—चन्द्रस्यास्तमनं
प्रतिदिवसिकम् ।

शाकः ७८६ । तिथि १ अस्मिन् चेत्युद्दिष्टतोयायां कियता कालेनार्क-
स्यास्तमितस्य चन्द्रास्तमयो भविष्यतीति ग्रन्थः । तद् यथा अस्त-
मनान्तिकां रविचन्द्रौ मध्यमौ यथा ।

११	१	चन्द्रोच्चं च	४	अस्मिन् काले
१८	१०		४	
५६	२८		२२	
५४	४६		३६	

अर्कचन्द्रराजवः ऋषुटाः । दृक्कर्णः ऋषुटो मग्नविधानेन पञ्चाहोस्त-
मनत्वात्

११	०	४	चन्द्रषड्भयुतः ।
२२	१४	७	
१०	५५	२४	
५२	२४	१०	

अन्यदु वा जातः

६	अधिकत्वात् पूर्वमादिश्यात्समयः पञ्चाशच्छ्रुत्यति परिज्ञातम् ।
१४	
८	
४	

इति चतुर्विंशे द्वाभ्यमधुसुदनसुत-पुट्टकस्याभिकृते अष्टाशतिकाविवरणे

उदयास्तमयाध्यायः सप्तः ॥

अथ चन्द्रग्रहोन्नत्यध्यायः

तस्य भानो समुत्पद्यो वृद्धा न'क पितामहः ।

नं प्रथम्यारमे भार्गवं चन्द्रग्रहोन्नतावक्रम ॥

अथातः ग्रहोन्नत्यध्यायो व्याख्यायते । तत्र तावत् चन्द्रमसः कथं
 एकत्वस्य दृष्टिर्वा हानिर्वा । तत्र केचिदाहुः । यथा दृष्ट्वाष्टाविंशति
 दुहितरः कलिकाद्यास्तत्र राक्षस्यामिवासकस्य कीदृशः । तस्य प्रापाद्येन
 किल सद्यः वा वनेन, तस्य सद्यं दृष्ट्वाष्टाविंशतिभिरभयभासाभिः श्रीमत्प्रादुर्भूत (१)
 प्रसादितः । तेनाभिर्भवेत् शोकं ग्रमेः ग्रमेः पञ्च । १ । सोयल इति । एवं
 दृष्ट्वाष्टावत् केचिदाहुरिन्दोः सद्यवहा इति । तत्रेव्यते । यदि प्रापात् मितस्य
 हानिर्दृष्टिर्वा प्रायते सत् कथं गणितेन यस्मात् प्रमिति'वषये गणितस्यावतारो
 भवति । अयं तु प्रमितिविषयो न भवति । यस्मात्पुनरेव चन्द्रमसः
 योऽयं (१) तस्माद्दृष्ट्वाष्टावत् सद्योदृष्टिर्न भवति । यस्मात् प्रमितिविषये
 गणितमिति । अपरे इत्याहुः रविकलाया उपरि चन्द्रकला तदपि निवृत्ते ।
 यद्युपरि चन्द्रमा भवेत् तदा तस्य भूदृश्यमहे नित्यमेव एकं स्यात् ।
 नित्यमेवाकर्कशरश्मिरविच्छुरितत्वात् । तस्मादयमपि न भवति । अथ
 यथास्य सद्यवहा ततो भव्यते । अर्ककला चन्द्रमसोऽधो वर्त्तते (१) । तदभवति
 यदा यस्मिन्नेव भूदृष्टभागेऽर्कः भवति तस्मिन्नेव यदा शशी
 भवति तदा इन्दोरककलाभिः मुखं सन्देशकं भवति । अर्कस्यामजत्वात् (१) ।
 कुम्भस्य वातपेनोदभागः । अर्धभागानुपुते कृष्णं भवति । एवं भूदृश्य-
 मभावाभ्यासां चन्द्रमसः कृष्णं भवतीति । अतो न दृश्यते चन्द्रमाः ।
 ततः कस्मात् यथाऽर्कतलात् विप्रकथ्यते तस्मिन् दृश्योऽप्यार्धविप्रकर्षक्रमेणार्क
 रश्मिपालो भवति । तेन विप्रकर्षक्रमेणाभ्याकं मितदृष्टिचन्द्रमसि दृश्यते ।
 ततो राशिषट्कान्तरितोऽर्कात् भूदृष्टादपरभागस्थः पूर्णचन्द्रो दृश्यते । ततः
 परं क्रमेण यद्यार्कस्य सन्निकर्षमुपयाति तस्यास्य कृष्णं दृष्टिर्भवति । याव-

दमाशस्यति । तत्र केचिदाहुर्यथा कुतो रावावर्कश्मयः । पञ्चोच्यते ।
रावावर्कमाकं भूतनास्तस्मिन्नाऽर्का न दृश्यते । यत्र च प्रदेशे गगो तत्र
च भूतस्यविप्रकटो दृश्यते एवेत्यम्भुमयस्य चन्द्रगोलकस्याङ्कैरग्निवशेन
शुक्लता भवति । न केवलं चन्द्रमसो यावत् सर्वेषामपि ग्रहाणां मलत्राणां
चाङ्कैरग्निवशेन शुक्लता भवतीति । तथा च यस्यां दिश्यर्कक्रान्तिवशेन
चन्द्रो भवति ततः तस्यां दिशि चन्द्रमसः शृङ्गोऽस्तिर्भवतीति मित-
पञ्चान्ते जह्मर्दमाटिआभिमुखं वा टोयते । प्राग्वेमित्यप्युक्तं
ऽर्काभिमुखत्वाद् टोयते चर्कचन्द्रयार्गतिवशेन शृङ्गोऽस्तिर्भवतीत्युच्यते इति ।
अथ यद्यङ्कैरग्निवशेन चन्द्रमसः शुक्लता भवति ततः शुक्लतया भवतु
कथं च लोकमुच्यते । पञ्चोच्यते । एवं प्रादशं धातुपङ्क्त्याऽर्क-
रश्मिप्रशात् तत्रस्यमपि गृह्णाभ्यन्तरं समस्तात् प्रकटो करोति एवमपि
चन्द्रमप्यम्भुमये गोलकऽङ्कैरग्निप्रया जगत् सर्वमुच्यतेत्यन्ति । तथा चाचार्य-
पराहमिहः—

नि गमध स्य व्यन्दीर्भाभिर्मानोः सितं भवत्यर्द्धम् ।
स्वच्छाययाम्भुदमितं कुम्भस्येवातपस्थस्य ॥
मलिनमये शशिनि रवेर्दोषितया मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरमिहृता इव सन्दिग्ध्यान्तः ॥
त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पञ्चाटवलम्बते यथा शौक्लरम् ।
टिनकरवगापथ्यन्दोः प्रकाशनेऽधः प्रभृत्युदयः ॥
पतिटिक्ममेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्लपरिवृद्धिः ।
भवति शशिनोऽपरात्रे पञ्चाटभागे घटस्थेव ॥४॥

तस्मादावेव चन्द्रचरटनानयनमाह

गुणास्वाद्विशराग्निशरापलनखेः शोधिताः शशिक्रान्त्या ।

चरखण्डानि च तद्वत् क्रमात्क्रमात् पिण्डिताद्यान्दम् ॥१॥

वाक्यार्थः—गुणाश्च खं चाद्वयश्च गुणस्वाद्वयः शराश्च पलनयश्च शराश्च
शराग्निशराः । पक्षी च खण्डाश्च पक्षगखाः । एतैर्यथाक्रमेण शोधिताः ।
शशिक्रान्त्या शशिनः क्रान्तिः शशिक्रान्तिः तथा शशिक्रान्त्या । यथासंख्यं

त्रिष्वपि त्रीणि खण्डानि लभ्यन्ते । मेघवृषमिश्रुतमम्बुधोनात्यर्थः । न केवलं क्रमेण यावत् क्रमाधिकमुत्कृष्टाणां शोधनायां चरखण्डानि तदलभ्यन्ते इति । त एव पिण्डता एकाक्षय इत्यर्थः । चन्द्रस्येदं चान्द्रम् । किञ्चुतं चरदलमिति वाक्यार्थः ।

अथ यस्मिन् काले कर्ता भूतोऽस्ति कर्तृमिच्छति तस्मिन् कालेन मध्यमार्कचन्द्रपातास्तात्कालिकाः कार्य्याः । अर्कचन्द्रौ स्फुटौ कार्य्याः । चन्द्राश्च द्विरसगुणादयः खण्डेस्तत्कालिः कार्य्याः । तात्कालिकाश्चन्द्रात् तात्कालिकेन पातेन च विक्षेपः कार्य्यः । ततस्तथैकदिग्योगो भिन्न दिग्विशेषः चन्द्रमसः स्वक्रान्तिर्भवति । योगे दिक् ज्ञायते एव वियोगे योऽधिकस्तस्य या दिक् सैव चन्द्रगोलस्यति । एवं चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः । ततस्तस्याः गुणखादयः शोध्यः अशधिकानि समशतानि इत्यर्थः । यदा न शुध्यन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिः स्वदेशमेव चरखण्डकैः संगुण्य गुणखाद्विभिः विभज्यावामं यत् तत् स्वदेशचरदनं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखादयः शुध्यन्ते । ततः परं शराग्निशरा न शुध्यन्ते । पञ्चशतानि पञ्चविंशदधिकानां त्वर्थः । ततः गुणखादृणां चन्द्रक्रान्तिं स्वदेशहृषचरखण्डेन संगुण्य शराग्निशरेर्विभज्यावामं तत्र सैव चरदलस्यकैः सिद्धः चन्द्रचरदनं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखादयः शराग्निशराश्च शुध्यन्ते ततः परं पञ्चनखा न शुध्यन्ते । द्वाधिकं शतद्वयमित्यर्थः । तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशरोनां स्वदेशमिष्टमचरदनखण्डेन संगुण्य पञ्चनखैर्विभज्यावामं सैवहृषचरदलयोगे संयोज्य चन्द्रमसः चरदनं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखाद्विशराग्निशराः पञ्चनखाश्च शुध्यन्ते क्रमेण ततः परं तेषु उत्क्रमेण पञ्चनखाश्च न शुध्यन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशरापञ्चनखोनां स्वदेशमिष्टमचरखण्डकयोगे संयोज्य शराग्निचरदनं भवति ।

अथ चक्रक्रान्तेः गुणखाद्विशराग्निशराः पञ्चनखाः शुध्यन्ते । ततः परं भूयः शराग्निशरा न शुध्यन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशराद्विगुणितपञ्चनखोनां स्वदेशहृषचरचरदलस्यकैः संगुण्य शराग्निशरेर्विभज्यावामं स्वदेशमेघवृष द्विगुणित मिश्रुत चरदलखण्डकयोगे संयोज्य चन्द्रमसचरदनं भवति । एतावत् चन्द्रक्रान्तेः क्रमोत्क्रमशोधनं भवति । यदा समदशशतानि दशाधिकानि चन्द्रमसः परमक्रान्तिर्भवति । एवं चन्द्र

दिनप्रमाणे च । पञ्चदशहोनयुक्तमिति न्यायेन स्वगोखवर्गेन दिनरात्रि
प्रमाणे कार्यम् । एवं भीमादीनामपि स्वस्फुटविलपयुतवियुतायाः
क्रान्तेर्गुणव्याख्यादियोधनेन चरदन्तं समुत्पाद्यम् । पञ्चदशहोनयुक्तमिति
दिनरात्रिप्रमाणे कार्यम् सर्वस्यैव प्रहस्य । स्त्रोदयाद् यावदस्तमयं तावद्विनम् ।
स्वास्तमयाच्च स्त्रोदयं यावद्वात्रिरिति । अनेन प्रकारेण रात्रिदिनप्रमाणं
क्रियते । अत्र किञ्चिन्नानाधिकं भवतः । स्फुटे उदयास्तनन्ते प्रमाध्य
उदयास्तमयोक्तो विधिना भवतीति ।

अधोदाहरणम् शके - ८६ निधि १ अस्मिन् दिने मङ्गोन्नतिः क्रियते ।
तथा — कुवसेतेऽर्कचन्द्रो देशान्तरज्ञतो मध्यमी चन्द्रोच्चसहितोक्त-
मनात्तिको । शवि १०१८५२५४ । चन्द्र १०१०१२५२६ । उ ४४४२२
१॥ अस्मिन्नेव कालेऽर्कचन्द्रो स्फुटो राहुसहितो शविः ११२२१०५२
चन्द्रः ०१४५५२४ राहु ४०२४१०॥ अस्माच्चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः २६०
एवोत्तरा क्रान्तिः । अस्मादपि विलेपो दक्षिणः २४७ अययोर्भिन्नदिक्
वियोगः ११२५५ एषा चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः ततोऽधिकत्वात् उत्तरा ।
अस्मा गुणव्याख्या एते ७०१ न श्रध्यन्ते तस्मादेवा मेषचरकण्डेनानेन ६८
गुणिता जाता ७७८११५ गुणव्याख्याभिर्विभज्यावाप्तम् ११ एते चन्द्रमसचर
दक्षवदकाः । पञ्चदशहोनयुता इति न्यायेन दिनरात्रिप्रमाणं । एवमन्यो-
क्तमधुदाहरणीयमिति ।

अधुना भुजकोटिकर्णानयनमाह —

अर्कशशिक्रान्तिकलात्तरैक्यजीवा समान्यगोलकयोः ।

चन्द्रच्छायाकर्णान संगुण्य लम्बकविभक्ता ॥२॥

सदृशैर्युताऽन्यथोना विषुवच्छायाङ्गुलैर्भुजो याम्ये ।

यत्वेन्दुर्दादशकः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ॥३॥

वाक्यार्थः - अर्कश्च शशी चार्कशशिनो तयोः क्रान्तिकला अर्कशशि
क्रान्तिकला । तासामन्तरैक्यं यथासंख्यं समान्य गोलकयोः समगोलकयो-
रन्तरं अन्यगोलकयोरेक्यं तस्य जीवा । सा चन्द्रच्छायाकर्णेन संगुण्य

चन्द्रमसः कायाकर्णस्तौ न संगुण्य चन्द्रमसः कायाकर्णं संगुण्य तात्कालिकेन
चन्द्रमसः सम्बन्धिना कायाकर्णं संगुण्य शुचिता कार्या इत्यर्थः । अथ
नम्यकविभक्ता स्वदेशनम्यक्या विभजनीया इत्यर्थः । सद्वैयता ।
एकदिग्भिरित्यर्थः । अन्तर्धाना भिरद्विक् ऊनेत्यर्थः । कैः भवति ।
विषुवच्छायाङ्गुलैः । विषुवच्छायाया चङ्गुलानि विषुवच्छायाङ्गुलानि ते ।
याम्यद्विक् दक्षिणैरित्यर्थः । एवं कृतेऽर्कस्य क्रान्तिकनाम्नरेक्यजीवा भुजा
भवतीति । यत्वेन्दु स भुजः । यस्मिन् चन्द्रमा भवतीत्यर्थः । असी
कर्णः कथं भवति इति भणति । द्वादशकः द्वादशाङ्गुल इत्यर्थः । कोऽसौ
कोटिः । तद्वर्गयुतिपटं कर्णः तयोः वर्गो भुजकोटिवर्गो इत्यर्थः ।
तयोर्वर्गयोर्युतिः । तस्या युतेः पटं तद्वर्गयुतिपटं मूलमित्यर्थः । यदेव
पट स एव कर्णः । तस्याश्च चन्द्रो भवति इति वाक्यार्थः ।

करणम् यस्मिन् काले मृङ्गोचति क्रियते तस्मिन् कालेऽर्कचन्द्रो भ्रष्टौ
कार्यौ । तयोः क्रान्ता कार्यौ । चन्द्रश्च स्वविलम्बयुतवियुता स्वक्रान्तिः
कार्या । ततस्तयोः क्रान्त्योर्युता दिग्गता भवति तदात्तरं कार्यम् । अथ
तयोर्दिग्गमेदो भवति तदैक्यं कार्यम् । एवं कृते यद्भवति तस्य विंशत्-
मनवेति जीवा कार्यौ । मा च तात्कालिकेन कायाकर्णं संगुण्यता ।
चन्द्रच्छायाकरणं व्याख्यायते । यस्मिन् दिने मृङ्गोचति क्रियते तस्मिन्
दिने चन्द्रमसः सदृशस्तनम्नं कार्यम् । तत्र उदयमर्कस्तनम्नं परिकल्प्य
अस्तनममिष्टकालिकं जगत् परिकल्प्य ततोऽनुपातवर्धितेऽर्के नम्यमसि स्त्रोदये-
र्घटिका इति कालः साध्यः । तावान् कालः चन्द्रमसः तस्मिन्सहस्रि स्त्रोदये
भवति । तस्यार्धं चन्द्रदिगाहं तस्मिन् काले क्रियाम् कालः स्त्रोदयस्य गत
इति परिचाय नतं प्राप्यम् । ततस्तस्योत्क्रमजोश्च कार्यौ । तदैवमिक-
चन्द्रचरदनस्य च जीवा कार्यौ । चन्द्रमसः मध्याह्निकी स्वक्रान्तिं कृत्वा
तत्क्रान्त्यन्तांशेऽन्तरर्द्धेति न्यायेन दिनदलकर्णः कार्यः ।

ततः “तिल्याचरार्द्धजीवायुतहीनामया नतोत्क्रमणीया । हेदोऽस्याया
दिनदलकर्णगुणाया फलं कर्णः” । इति कर्णः कार्यः । स तात्कालिक-
चन्द्रच्छायाकर्णो भवति । तैनान्तरैक्यजीवा संगुण्य स्वदेशनम्यक्या
विभज्याङ्गुलादिफलं यथादिक स्यात् । चन्द्रमा उत्तरेण स्थितस्तदोत्तरम् ।
अथ दक्षिणेन तदा दक्षिणमिति । यस्योत्तरा क्रान्तिः स उत्तरेण यस्य

दक्षिणा स दक्षिणेति । यदाभयोत्तरा तदा यस्याधिका स्वक्रान्तिः स उत्तरेण इतरस्तु दक्षिणम् । अयोभयोरपि दक्षिणा । तदा यस्याधिका स दक्षिणेन इतरस्तुत्तरमिति । एवं फलाङ्गानां टिक परिधाय ततः स्वदेश-विषुवच्छायाङ्गुलैर्निव्यास्यः सदैकदिग्योगो भिन्नदिग्वियोगः कार्यः । एवं कृते भुजो भवति । ततो द्वादशकः कोटिरिति परिकल्प्या भुजकोटिवर्ग-युतिपदं कर्णो भवति ।

अथोदाहरणम् तद्यथा—तात्कालिकाकांस् क्रान्तिर्दक्षिणा १८८।१४।
चन्द्राच्च विक्षेपयुता स्वक्रान्तिरुत्तरा १२।५५। अनयोर्भिन्नदिक्काटैक्यं
कृतं जातं ३०१।३६ अथ च्या १२।४ एषा तात्कालिकेन चन्द्रच्छाया-
कर्णेन गुणनीया । तद् यथा । चन्द्रच्छायाकर्णः क्रियते चन्द्रमस
उदयास्तसमये ०।१२ ३८।४।२४ । ६।१४।८।४। अनयोरन्तरादूनमधिक-
सममिति प्रमाणेन घटिका धानीता जाता ११।२६। पदं चन्द्रमस,
स्वदिनप्रमाणम् । अस्मिन्च काले चन्द्रदिनस्येतावत्यो घटिका गताः । ४।२३।
एताभ्यश्चन्द्रदिनार्धघटिका एताः १५।४३ अथान्न शेषम् ११।२० एतच्चतसंश्रमं
अस्मादुत्क्रमण्या ८४।१२ अस्मिन् दिने चरदमचयका ११ एतेभ्यो
जीवा २।५३। चन्द्रमध्यार्धं तात्कालिको चन्द्रपातो ०।११।१५।५।
४।७।१४।५४। आभ्यां सक्ताशात् विक्षेपयुतवियुता चन्द्रमसः स्वक्रान्तिरुत्तरा
३८।२१। ततः क्रान्तिस्वाक्षाशोक्तान्तरहीनेति न्यायेन दिनदलकर्णगुणायाः
फलं कर्ण इति दिनदलकर्णः ११।४८। ततस्त्रिज्याधराहर्जजावा युतहीनाभ्या
मनोत्क्रमण्या । कुंदोऽन्याया दिनदलकर्णगुणायाः फलं कर्ण इति ।
३५५७। अनेनान्तरैक्यण्यामिमां संगुण्य स्वच्छेदेन लम्बस्थयानया १२८।२०
विभज्यावाप्तमङ्गुलादि फलं तच्चेदम् । एतदादिन्याश्चन्द्रमस उत्तरेणाव-
स्थितत्वात् उत्तरमिति । ततः स्वदेशविषुवच्छायाङ्गुलैरमोभिः ७ सङ्गान्तरे
कृते जातम् ३।२२ एषोऽङ्गुलादिर्भजः द्वादशकः कोटिः १२। ततो भुजवर्गः
११।१२ कोटिवर्गः १४४ अनयोर्भागः १५५।१२ अथ मूलमिदम् १२।२८। एव
कर्ण इति ।

अधुना शुक्रानयनमाह ।

अर्कचन्द्रयोरन्तरांशक्रान्तिथिविभाजिताः शुक्रम् ।

अर्कश्च चन्द्रश्चकचन्द्रः । तयोरन्तरमर्कचन्द्रयोरन्तरं तस्मिन् येऽंशा
अक्षरांशास्ते भागा इत्यर्थः । ते निधिविभाजितास्तिथिभिर्विभाजिताः ।
पञ्चदशभिर्विभक्ता इत्यर्थः । सत्यं फलमङ्गुलादि शुक्लं भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् तात्कालिकावर्कचन्द्रयोरन्तरं कृत्वा तदन्तरं केन्द्रं परिकल्प्य
तस्मात् ज्याकेन्द्रं कार्यम् । तदभागपिण्डं कृत्वा पञ्चदशभिर्विभज्यत् ।
लब्ध फलमङ्गुलादि शुक्लम् भवति । कृष्णाष्टम्यर्धादारभ्य यावत् शुक्राष्टम्यर्धं
तावदेव फलं शुक्लम् । शुक्राष्टम्यर्धादारभ्य कृष्णाष्टम्यर्धं यावत् कृष्णं
परिकल्पयामिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । तात्कालिकावर्कचन्द्रो ११।१२।१०।५३४
०।१४।५५।२४ अन्तयोरन्तरम् १०।२७।१५।२८। अस्मात् ज्याकेन्द्रं ०।२२।४४।२९
पञ्चदशभिर्भागे हते अङ्गुलादि लब्धम् २।११। एवं कृष्णमप्युदाहरणीयमिति ।

अधुना वियोगमाह—

कर्णान् चन्द्रविम्बे द्वादशके सूर्य्यवच्छाया ॥४॥

कर्णान् कर्णप्रमाणान् इत्यर्थः । चन्द्रविम्बे चन्द्रमसो विम्बे चन्द्रमण्डल
इत्यर्थः । तस्मिन् चन्द्रविम्बे द्वादशके द्वादशाङ्गुलि इत्यर्थः । सूर्य्यवच्छाया
सूर्य्येण तुल्य सूर्य्यवत् कार्यमित्यर्थः ।

करणम् तात्कालिकचन्द्रमसः तात्कालिकमर्कं विशोध्य यत् शेषं
तद् यदा प्रथमपदे वर्तते तदा पश्चिमाभिमुखो भूत्वा परिमेयं कुर्यात् ।
तथा चाकोत् शशी द्वितीये पदे वर्तते तदा पूर्वाभिमुखो भूत्वा
परिमेयं कुर्यात् । अथ तृतीये पदे व्यर्कः शशी तदा पश्चिमाभिमुखो
भूत्वा परिमेयं कुर्यात् । अथ चतुर्थे पदे व्यर्कः शशी वर्तते तदा
पूर्वाभिमुखो भूत्वा परिमेयं कुर्यात् । यदा प्रथमे पदे व्यर्कः शशी
तदा शुक्रा शङ्कोरतिः । अथ द्वितीये पदे व्यर्कः शशी वर्तते तदा
कृष्णा शङ्कोरतिः । अथ तृतीये पदे तदापि कृष्णा । अथ चतुर्थे पदे
व्यर्कः शशी वर्तते तदा शुक्रा शङ्कोरतिः । एतदुक्तं भवति । शुक्लपक्षे
यावदष्टम्यर्धं तावत् पश्चिमाभिमुखेनोपदेष्टव्यम् । अतःपरं यावत् पौर्णमासी
तावत् पूर्वाभिमुखेन । अतःपरं यावत् कृष्णाष्टम्यर्धं तावत् पश्चिमाभि
मुखेन । अतःपरं यावदमावास्यान्तं तावत् पूर्वाभिमुखेन । कृष्णा-

एवमर्थात् यावत् शुक्राष्टम्यङ्गे नावत् शुक्रा नृक्षोचति । शुक्राष्टम्यङ्गात् क्षणाष्टम्यङ्गे यावत् क्षणा नृक्षोचति । एवं दिग्भिर्मुखावस्थानं परिज्ञाय शुक्रा क्षणा वा नृक्षोचतिरिति परिज्ञाय ततः परिलेखः । अथ परिलेखः क्रियते । तद् यथा । समानां भूमौ मध्ये विन्दुः कार्यः । तं सूर्यं परिकल्प्य ततो यटि सूर्यात् चन्द्रमा उत्तरेण तदा भुजाङ्गुलप्रमाणं सूर्यं विन्दुत पारभ्य उत्तरेण देयम् । अथ सूर्याचन्द्रमा दक्षिणेन तदा दक्षिणेन देयम् । एवं शुक्रायां नृक्षोचती । अथ क्षणायां नृक्षोचतिः परिज्ञाता । तदा भुजाङ्गुलमितं सूर्यं विन्दुत पारभ्य विपर्ययेण देयम् । यदि सूर्यास्तात् चन्द्रमा उत्तरेण तदा दक्षिणेन । यदा दक्षिणेन तदा उत्तरेण देयम् । एवं यथाटिक् भुजं प्रमाये ततो भुजायाटाकाभिमुखं कोट्याङ्गुलमितं सूर्यं प्रमायेत् । अथ द्वितीये अर्कः शशो तदा पश्चिमाभिमुखम् । अथ तृतीये तदा पूर्वोभिमुखम् । अथ चतुर्थे पदे अर्कः शशो तदा पश्चिमाभिमुखमिति । ततः कोट्यापात् मध्यविन्दुं यावत् कर्णाङ्गुलमिताङ्गुलमितं सूर्यं जेद्यं तत्र प्रमायेत्येव भवति । एवं तत्रां जेषमुत्पाद्य ततः कोटिकर्णयोर्येष योगः तत्र विन्दुं कुर्यात् । तं मध्यं ज्ञात्वा षडङ्गुलेन सूर्येण चन्द्रमण्डलमालिखेत् । तत्र चन्द्रमण्डलकर्णयोर्यत्र सम्पातः तस्मात् शुक्रं क्षणा वा कर्णमार्गेण चन्द्रमण्डलमध्यं प्रवेक्ष्यम् । यत्र सम्पाद्यते तत्र विन्दुः कार्यः । स मितामितविन्दुर्विदुश्च्यते । मितामितयोरन्तरेऽवस्थितत्वात् । तस्माद् विन्दुत षडङ्गुलेन सूर्येण चन्द्रमण्डलमालिखितं जातं तत्रेदम् ।

ततः कर्णचन्द्रमण्डलयोः सम्पातादारभ्य कर्णमार्गेण शुक्रं प्रवेक्ष्य मितामितविन्दुर्देसः । अस्मिन् मितामितविन्दोराभ्य षडङ्गुलं सूर्यं चन्द्रमण्डलपटे नोतं यत्र समाप्तं तत्र विन्दुं दत्त्वा भूयोऽपि षडङ्गुलसूर्येण वृत्तमुत्पादितं मितामितविन्दुपर्यन्तम् । एवं दक्षिणेन नृक्षोचतिरुत्पद्यते सर्वमपास्य केवलं चन्द्रमण्डलं स्थितम् ।

एवं भूमौ फला १ पूर्वोच्यते कृते । एवं शुक्रा नृक्षोचतिः । क्षणा क्षणेन प्रकारेण किञ्चिद् विशेषः दक्षिणो भुज उत्तरेण देयः । उत्तरेण दक्षिणेन येष सामान्यमेव । एवमन्यथाप्युदाहरणोद्यमिति । स्वदेशान्तरेण विषुवच्छायया स्वगतत्वा चेति अर्कच्छायेति ।

करणम् - यस्मिन् काले चमोष्ट प्रयत्नं निमालन-मध्याभोलन-
मोक्षेष्टप्रामाण्यमानामन्यतमे चन्द्रमसः छाया कियते तस्मिन् काले
चन्द्रचन्द्रोच्चपाता मध्यमास्तात्कालिकाः कार्य्याः । ततश्चन्द्रं स्फुटोक्तव्य
तस्माच्चन्द्रमसो विक्षेपयुतवियुता क्रान्तिः कार्य्या । तस्याः क्रान्तेर्गुणद्वय
इति शोधनेन चन्द्रचरदल साध्यम् । ततश्चन्द्रमस उदयास्तलग्न साध्ये ।
तयोरन्तरा दिनप्रमाणं कार्य्यम् । तदर्थं कृत्वा तस्मिन् काले कियान् काल-
चन्द्रमसः स्वदिनस्य गत इति साध्यः । ततः स्वदिनमध्याह्ने चन्द्रं
स्फुटोक्तव्य तस्माद्विक्षेपयुतवियुता स्वक्रान्तिः कार्य्या । ततः क्रान्ति-
चलाग्रेक्यान्तरहीन इति न्यायेन दिनदलकर्णः कार्य्यः । तदैवसिकस्य
चन्द्रचरदलस्य जोका कार्य्या । तस्मिन् काले चन्द्रदिनमध्याह्नात् पूर्व्वेवापरेण
वा नतं यावत् । तस्य क्रमज्या कार्य्या । एवमुपकरणानि कृत्वा ततः
विज्या चरार्धजोगायुतजोनान्वा नतीत्क्रमज्योना हेतोऽन्याया दिन-
दलकर्णगुणायाः फलं कर्ण इति तात्कालिकाचन्द्रमसः छायाकर्ण कार्य्यः ।
ततः कर्णच्छायाकृत्योरिति न्यायेन छाया कार्य्या । तावती छाया वा
दशोक्तस्य शङ्कास्तस्मिन् काले चन्द्रमसा भवति । एवमिष्टकाले चन्द्रमसः
छाया कार्य्यति । तथा चोक्तं भाष्ये स्फुटमिदं नृजोबतो परिलेखकरणि
पश्चिमाभिमुखो राशिषु मेघतुलादिषु संशोध्य दिवाकरं चन्द्रात् । पूर्व्वभि-
मुखं कर्कटमकरादिषु भवति शुक्लमंख्यानं परिकल्प्यार्कविन्दं तस्माद्
वाह्यं यथादिशं दत्त्वा बाह्यात् प्राच्यपरां कोटिं तिर्यक्स्थितं कर्णे
कर्णाग्रं चन्द्रमसं परिलेख्य मितं प्रवेश्य कर्णान् । राशिविम्बं शुक्लाया
परिलेख्या स्वगतस्तत्तमेति । स्थानेन्दो शुक्लं परिलेख्य पश्चिमाभिमुखः प्राच्यपरे
विपरीते फलकेऽन्यत् पूर्व्वमुक्तवत् कार्य्यमिति ।

इति भइमधुसूदनसुत चतुर्विंशदशस्कन्धस्य अष्टमोऽध्यायः

शुक्लोदयध्यायः समाप्तः ॥

अथ समागमाध्यायः

अश्वत्थकोटिकरकोरकभारभाजि-
 शम्भ्राम शम्भ्र,णि अटाकुहरे हरस्त ।
 तदः पुनातु हिमशेखशिमानिकुञ्ज-
 भाहुत्तरडम्बरविराजिसुरापगाम्भ ॥
 वासुदेवं ममस्तुत्य विशुद्धनाम्नरात्मना ।
 समागमे प्रवक्ष्यामि भाष्यं तत्त्वार्थमंयुतम् ॥

अथातः समागमाध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्रादाविव भौमादीनां
 पातानयनमाह—

कृतयमवसुरमदशकाः पातांशा दशगुणाः कुजादीनाम् ।

इयमाख्यार्हमुदयास्तमयाध्याये व्याख्यातम् । अथ भौमादीनां मध्य-
 विलेपानाह—

नक्षरविरसाकसूर्या विलेपकला गुणा दशभिः ॥१॥

इदमाख्यार्हमप्युदयास्तमयाध्याये व्याख्यातम् । अधुना कर्णानयनमाह—

केन्द्रज्यान्त्यफलज्यागुणिता फलजीवया हृता कर्णः ।

त्रिज्यान्त्यफलज्योना चक्रार्धं संयुता चक्रे ॥२॥

इयमाख्या उदयास्तमयाध्याये व्याख्याता । अधुना समागमकाल-
 परिज्ञानमाह—

भुज्यन्तरयुतिभाजितमनुलोमविलोमविवरमाप्तदिनैः ।

अधिकेऽल्पगता वैष्यत्यधिकगतौ ग्रहयुतिरतीता ॥३॥

वाक्यार्थः—भुक्तिश्च भुक्तिश्च भुक्ती तयोरन्तरं भुज्यन्तरं विवरं
 युतियोगः । तथा भुज्यन्तरेण युक्ता भाजितं विभक्तमित्यर्थः । किं तद्

भणति । अनुलोमविनोमविवरं यथासंख्यमिति । अनुलोमयोर्विवर-
मनुलोमविवरम् । एकगत्यान्वितयोर्विवरमित्यर्थः । अनुलोमयोर्विवरं भुक्त्य-
न्तरेण विभजनीयमित्यर्थः ।

विनोमयोर्विवरं प्रतिकूलगत्यान्वितयोर्विवरमित्यर्थः । तद्विसोम
विवरम् भुक्तयोर्गोम विभजनीयमित्यर्थः । आसदिनेत्येवदिवसैरित्यर्थः ।
अधिकेऽप्यगतावेत्यतीति । अधिकं सति भवति । अप्यगती अप्या गतिर्यस्या
सावन्त्यगतिः । स्वल्पगतिः स्वल्पभुक्तिरित्यर्थः । तस्मिन् अधिकं सति
एष्यति भविष्यतीत्यर्थः । अधिकगताविति । अधिका गतिर्यस्यासा
अधिकगतिः । तस्मिन् अधिकं सति । अधिककान्तिरित्यर्थः (१) । काऽसौ
भणति । ग्रहयुतिः । ग्रहयोर्युतिः ग्रहयोः समागम इत्यर्थः ।

करणम् - इष्टदिने ग्रहद्वयं स्फुटीकृत्य ततस्तयोरन्तरं कार्यं तदन्तरं
लिप्तापिण्डं कार्यम् । तस्य लिप्तापिण्डस्य ग्रहयोर्भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन
वा भागो हार्यः । कट्टेऽप्यन्ते । यदा ऋजुगती भवतः तदा भुक्त्य-
न्तरेण । अथ तौ वक्रिणो भवतस्तदापि भुक्त्यन्तरेण । अथैको वक्रो
भवति तदा भुक्तियोगेनेति ग्रहान्तरं विभज्य दिवसादिकालो भवति ।
तात्कालिकानः समागमश्च एष्यस्यातीतस्य वा भवति । अथोक्तं जुगति-
भान्वितयोर्मन्दाधिक्ये समागम एष्यः । शीघ्राधिक्येऽतीतः । अथैको वक्रो (१)-
मन्थरधिक तदा समागमो भावी । अथोनस्तदातीतः । अथौ वक्रिणो
भवतः तदा शीघ्राधिक्ये समागमो भावी । मन्दाधिक्येऽतीतः । वक्रि-
णोरपि ग्रहयोर्यस्याधिका स्फुटभुक्तिः स शीघ्रः । यस्योना स मन्दः ।
इत्येवं समागमकालं परिज्ञाय ततो दिनकालदिवसादिना मध्यमौ ग्रहौ
तात्कालिकीकृत्य स्फुटी कार्यौ । ततस्तयोरन्तरं कार्यम् । तदन्तरं
लिप्तापिण्डीकृत्य ग्रहयोर्भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा विभज्यावासं दिवसादि-
कालः तेन भूयोऽपि मध्यमौ ग्रहौ तात्कालिकी कृत्वा स्फुटी कार्यौ ।
ततस्तयोरन्तरं कार्यम् । तदन्तरं लिप्तापिण्डीकृत्यान्तरात् पुनरपि काल
एवममकृत्य कर्मेणा दिवसं प्राप्य तस्मिन् दिने भूयोऽपि ग्रहौ तात्कालिकी
स्फुटी कार्यौ । तौ च तस्मिन् काले समक्षितौ किञ्चिद्भूतनाधिकौ
भवतः । इति ।

अथोदाहरणम्—शक्रः ७८६ मास १ तिथि ४ । अस्मिन् दिने

कुक्षेत्रे देशांतरकर्मो स्फुटावर्तरात्रिको चन्द्रशुक्रौ २१८।१४ २।८।१२
 मनयोरन्तरम् ०।१०।४८ । एतन्निमापिण्डोक्तम् ६४८ एतद्व्यवस्था-
 कृत्तुगतिस्वात् भुक्त्यन्तरेण चन्द्रशुक्रयोरन्तरं ६८८ विभज्यावाप्तं दिवसादि-
 कालः ०।५६।२४ एतावान् कालः समागमस्यातोत्तमः । चन्द्रमसोऽ-
 धिकत्वात् सभयोरपि कृत्तुगतिस्वात् चनेन कालेन मध्यमो चन्द्रशुक्रौ
 तात्कालिकीकृतौ शुक्रयोघोदसहिताविभो २।२।३८।०।२०।४७।४।२७।५६।
 ४।८।८ । अस्मिन्नेव काले स्फुटौ चन्द्रशुक्रौ २।७।१।२४ २।७।१६।४६॥
 एवं किञ्चिद्भुक्ताधिकौ समन्तिमौ जातौ । चनेनैव प्रकारेण समन्तिमौ
 भवतः । किन्तु विवरं स्वभुक्तिगुणितमिर्तायमार्या निम्नयोजना
 भवतीत्यन्तः समन्तिमौ कृतौ । केवलं दिवसं प्राप्तमित्यर्थः । अधुना चतयोः
 समन्तिमौकरणमाह—

विवर स्वभुक्तिगुणितं पृथक् तथैवोद्भूतं क्षयोऽतीति ।

धनमेध्यति समन्तिमौ वक्रगतेः क्षयधनं व्यस्तम् ॥४॥

विवरमन्तरमित्यर्थः । स्वभुक्तिगुणितं स्वकीयया भुक्त्या गुणितं पृथक्
 गतिः एकस्मिन् प्रदेशे एकस्य पक्षस्य अन्यस्मिन् प्रदेशे द्वितीयस्येत्यर्थः ।
 तथैवोद्भूतमिति । तथैव तैर्नैव प्रकारेणेत्यर्थः । उद्भूतं विभक्तम् । यथा
 पूर्वं प्रहान्तरं भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा तथैव विभजनीयमित्यर्थः ।
 क्षयोऽतीति कृत्तमित्यर्थः । धनमेध्यति समागमे । एवं कृते समन्तिमौ
 भवत इत्यर्थः । वक्रगते क्षयधनं व्यस्तमिति । वक्रं गतो वक्रगतः
 पश्चिमाभिमुखगतिरित्यर्थः । अतीति धनमेध्ये तु कृत्तमित्यर्थः ।

करणम् । तयोर्यहयोः किञ्चिद्भुक्ताधिकयोस्तत्र कृत्वा तन्निमापिण्डं
 कार्यम् । ततो निमापिण्डं स्थानद्वयगतं कृत्वा एकस्मिन् प्रदेशे एकस्य
 पक्षस्य भुक्त्या गुणनीयम् अन्यस्मिन् प्रदेशे द्वितीयस्य । ततः पूर्ववद् भागो
 भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा वृत्तव्यः । तिर्यग्गतिस्मात्त्रितयोर्यहयो-
 र्भुक्त्यन्तरेण वक्ति तयोरपि द्वयोर्भुक्त्यन्तरेण । तथैकस्मिन् वक्तिष्वि भुक्ति-
 योगेनामे पृथक् पृथक् स्वफले भवतः । ताभ्यां स्वफलाभ्यामधिकौ
 कार्यौ । एवं कृते समन्तिमा भवतः । ततस्तदैकमिकस्यावर्तरात्रिकस्य

यहस्य समस्तित्वस्य चान्तरं कृत्वा तद्विभाषिणं कार्यं ततः पश्चात् गुणनोपयम् ।
ततः स्फुटभुक्त्यास्य भागे हर्तुं घटिकाटिकास्तौ लभ्यन्ते । यद्यहंरात्रात् पूर्व्वं
समागमोऽतीतः । अथापरंराहंरात्रात् समागमः तदा तावन्तीभि
र्भविष्यति । एवं कालं परिच्छाद्य ततो यदि बुधमित्योरेव्यतरेत्याव्यतरेण
महः समागमो गण्यते तदा तयोः स्वगात्रस्तात्कालिकः कार्य्यो विज्ञेयः
इति प्रकटार्थत्वाद्योदाहृतमिति ।

अधुना विज्ञेयानयनमाह—

स्वः स्वं विशोध्य पातं समनिष्ठात् सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात् ।
जौषा विज्ञेयगुणा हृताऽन्त्यकर्णेन विज्ञेयः ॥५॥

इयमाख्या उदयास्तमयाध्याये व्याख्याता अधुना यद्योरेव्यतरे-
परिज्ञानमाह

एकान्यदिशोरन्तरयोगैर्विज्ञेययोर्यहान्तरकम् ।

एकादिकान्यदिकयोर्दिशोर्यहासंख्यमन्तरयोगः । अन्तरं विज्ञेयं योगो
युतिः कार्य्यो । कयोर्भणति । विज्ञेययोरिकदिक् त्रियोगः । भिन्नदिक्
योगः कार्य्यं हृत्स्वर्थः । यद्योरेव्यतरे यहान्तरं यद्योर्विज्ञेयमिति वाक्यार्थः ।

करणम् । यस्मिन् काले पक्षो समन्तिमीभृतो तस्मिन् काले
कुजगुरुमंगलाश्विनमन्त्रस्य समन्तिमपह्नात् पातं विशोध्य विज्ञेयः कार्य्यः ।
बुधशुक्रयोस्तु समन्तिमकान्तिकात् शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य विज्ञेयः कार्य्यः । एवं
यद्यहंरात्रयोरपि विज्ञेयो कृत्वा ततस्तयोर्विज्ञेययोरिकदिकस्थयोरेव्यतरे कार्य्यम् ।
भिन्नदिकस्थयोर्योगः । एवमन्तरं योगं वा कृत्वा ततस्तस्मात् यद्यो-
र्मनेकवार्ते विशोध्य शेषस्य पश्चाद्भागमपह्नात् हृता लभ्यन्ते । (१ हृताः
= ६० कलाः तदैकाङ्गानि = २१ कलाः । शेषं द्विगुणं पञ्चभिर्विभ-
ज्याङ्गानि लभ्यन्ते । तावदन्तरयोः यद्योर्व्यस्योत्तरी विज्ञेयः स उत्तरेण
यस्य दक्षिणः स दक्षिणेन । अतोभयोरप्युत्तरी विज्ञेयः तदा यथाधिकः
स दक्षिणेन । इतरमुत्तरेण । अथ चन्द्रमसा महाव्यतमस्य यद्यस्य
समागमः क्रियते । तदा चन्द्रमसचन्द्रयहजोत्तेन विधिना विज्ञेयं कृत्वा

च निरूप्यमिति । यत्र विज्ञेययोरन्तराद् योगाद् वा ग्रहयोर्मनैस्वाद्ये न शुध्यते तदोर्ध्वस्थो ग्रहोऽधःस्थेन काच्यते इति ।

अथोटाहरणम् । तद् यथा । चन्द्रशुक्रयोः समागमः कियते । ततः समन्वितकालिकं शुक्लशुक्रमिदं ४२७।५२ २८। अस्माच्च पार्तिनोदयान्त-
मयोक्तेन विधिना स्फुटविज्ञेय उत्तरः १४।३६ चन्द्राच्च समन्वितान्ता-
स्वपातेन चन्द्रग्रहणोक्तेन विधिना विज्ञेयो दक्षिणः । २७।२४। अथयोर्भिन्न-
दिक्त्वादेकं जातम् २५५। अस्माच्च शुक्रयोर्मनैस्वाद्ये इमिदं १०५५ संशोध्य
शेषं २२७।५ अथ यस्या भागं हृते हस्ताः १। शयस्य द्विगुणस्य
पञ्चभिर्भागे हृतेऽङ्गुलानि १८। एतदन्तरं चन्द्रशुक्रयोः । शुक्रस्योत्तरो
विज्ञेयः अस्मादुत्तरेण शुक्रः । चन्द्रस्य दक्षिणी विज्ञेयः । अस्मात्
दक्षिणेन चन्द्रमाः । अथ यत्र विज्ञेययोरन्तराद् योगाद् वा मानैस्वाद्ये
न शुध्यते तत्रार्कग्रहणवदिति तदर्थमाह—

ग्रहणावदन्यत् साध्य स्फुटविज्ञेयोऽवनत्येव ॥६॥

ग्रहणेन तुल्यं ग्रहणवत् । अर्कग्रहणेन तुल्यमित्यर्थः । अन्यदिति
अत्र मोक्षं शेषमित्यर्थः । साध्यं साधनोपयम् स्फुटविज्ञेयोऽवनत्येवेति ।
अवनत्यर्कग्रहणवत् स्फुटविज्ञेय इति यथा । इति व्याख्यार्थः ।

करणम् यत्र विज्ञेयान्तरयोर्व्यागाद् वा ग्रहयोर्मनैस्वाद्ये न शुध्यते
ततोर्ध्वस्थो ग्रहोऽधःस्थेन काच्यते इति । तद् यथा । तत्र तावत् सर्वपा-
मुपरि सौरस्य कक्षा । तदधो गुरोः तदधः कुजस्य । तस्मादप्यकस्य ।
तदधः शितस्य तदधः सौम्यस्य । साम्यादधश्चन्द्रस्य एवं शनिगुरु-
कुजार्कसितेन्दुजचन्द्रमसा क्रमेणाधो व्यवस्थिताः कक्षाः । ततः
ऊर्ध्वं ग्रहमर्कं परिकल्प्य अधस्त्वचन्द्रमाः । ततो याज्ञादिनप्रमाणं कृत्वा
तस्मिंश्च काले कियान् याज्ञादिनस्य गत इति । ततः समागमकालं
ममावास्यान्तं परिकल्प्य याज्ञादभुक्तभागेनम्नं कार्यम् । तद्विविधं कृत्वा
तस्माद् विविधलम्नेति पुरःसरकमेणा लम्बनं कार्यम् । तत्र समागमकाले
ग्रहणमधिके धनमूले याज्ञाति धनमूलं वा कार्यम् । एवं कृते समागमकाल-
स्फुटो भवति । ततस्तस्मिन् काले याज्ञानाकासिकं कृत्वा पुनरपि सन्मं
कार्यम् । तस्माद्विविधलम्नेति पुरःसरकमेणा लम्बनं कार्यम् । तेन भूयोऽपि

समागमकालः संस्कार्यः । एवमसकृत् कर्तव्या संस्कृतः समागमकालः स्फुटो भवति । ततः समलिप्तो स्फुटसमागमकालिको कृत्वा विविभक्तम् च ततो “विभिन्नव्यापक्रमविशेषाश्रयुतिविशेषोना” इत्यवनेतिः कार्य्यः । ततस्तात्कालिकात् यहादुदयास्तमयोक्तेन विधिना स्फुटविशेषः कार्य्यः । ततस्तयोरवनेति ग्रहविशेषयोरेकदिक् योगः । भिन्नदिक् वियोगः कार्य्यः । तौ स्फुटविशेषौ भवतः । ततस्तस्मिन् काले यहायार्मानैक्यार्थं वक्ष्यमाणेन विधिना । ततो याज्ञयाजकमानयोर्योगार्हात् स्फुटविशेषं संशोध्य शेषो यासः । स यदि याज्ञादधिको भवति तदोह स्तो यज्ञोऽधःस्थः (छादितो) दृश्यते । यथोनस्तदा लक्ष्ययहवमिति । एवं परिचाय ततः “छायाहंन छादकादसंयुक्तो न कस्य वर्गाभ्याम् । विशेषकृतिं प्रोक्ष्य पदे निधिवत् स्थिति विमर्दाहं” इति स्थित्वचविमर्दाहं कार्य्यः । ततो भुक्तिः प्रष्टुतेति तस्य संवादः ।

इति भट्टमधुसूदनसुत-चतुर्विंशदृष्टकस्वामिकृतं लघुश्लाघाविवरणे
समागमाध्यायोऽष्टमः ॥

अथ खगडुग्वाद्यकोत्तरं प्रारभ्यते ।

अकृतार्थ्यभटः शौघगमिन्दृष पातमन्यग स्वगतेः ।
 तिथ्यन्तरहणानां घृणाक्षर तस्य सवादः ॥
 मध्यगतित्तं वीज्य शोधिणार्थ्यभटविष्णुचन्द्रज्ञाः
 सदसि न भवन्त्यभिमुखाः सिंहं दृष्ट्वा यथा हरिणाः ॥
 दूरभष्टाः स्पष्टाः शोधिणार्थ्यभटविष्णुचन्द्रेषु ।
 यस्मात् कुजादयस्त न च विदुषामादरस्तस्मात् ।

इत्यवमादिष्यति । तत्रादावेवार्कमन्दोच्चमाह

भानुमतीमन्दोच्चं राशिद्वयमंशकाय सप्तदश ।

आदित्यस्योत्तरे मन्दोच्चं राशिद्वयं सप्तदशमासाः २।१७ चधुना चन्द्री
 ज्ञानयनमाह

द्युगणात् खरुद्रगुणिताद् भवशरयुक्ताच्छशिविस्वामिहृतात् ।
 भगणादि फल शोध्य मध्यमचन्द्राच्छशाङ्काच्चम् ॥

द्युगणादहर्गणादित्यर्थः । खरुद्रगुणितादिति । खं च रुद्राय खरुद्रा-
 सौर्गुणिताः खरुद्रगुणिताः । तस्मात् । शशिविस्वामिहृतादिति शशी च
 तयश्च भस्मयश्च शशिविस्वामयः तैर्हृतात् । शशिविस्वामिहृतात् । भगणादि
 फलमिति । भगणा आदौ यस्य फलस्य तद् भगणादिफलम् । तच्च
 शोध्यं शोधनीयमित्यर्थः । कुतो भवति । मध्यमचन्द्रात् । मध्यमात्
 चन्द्रात् शेषं शशाङ्कोच्चम् । शशाङ्कस्य उच्चं शशाङ्कोच्चमिति वाक्यार्थः ।

करणम्—इष्टदिने चहर्गणं संख्याप्य खरुद्रैर्गुणनीयः । दशाधिकेन
 शतेनेत्यर्थः । ततो भवशरा योज्याः । पञ्चशतान्येकादशाधिकानीत्यर्थः ।

ततः शशित्रिखाग्निभिर्विभजेत् । त्रिभिः सहस्रैरकत्रिंशदधिकैः इत्यर्थः ।
अधाम भगवत्कृत्यान्धाः शेषं द्वादशभिः संगुण्य शशित्रिखाग्निभिर्विभज्य
राशयो लभ्यन्ते । शेषं त्रिशता संगुण्य पूर्वोक्तवद् विभज्य भागा लभ्यन्ते ।
शेषं षष्ट्या संगुण्य लिप्ताः । शेषं षष्ट्या संगुण्य विलिप्ताः । एवं राश्याख्यं
चन्द्रमसः केन्द्रं भवति । तच्च मध्यमचन्द्रात् संशोध्य शेषं चन्द्रोच्चं
भवति ।

अस्त्रोदाहरणम् । तद् यथा- इष्टदिनेऽहर्गणोऽयम् ७२७०८ खरुद्वैर्गणितो
जातः ७८८७८८० अस्मिन् भवधरा. लिप्ताः ७८८८८३८१ अस्त्र शशित्रि-
खाग्निभिर्भागे हते भगवत्सहस्रं यम् २३१२ अस्माद् यद्वचनमसः केन्द्र
मागतमिदम् १०।१०।२११० एतच्चमध्यमचन्द्रादस्मात् २।१५।२।५४ संशोध्य
शेषम् ४।४।४१।४४। एवं चन्द्रोच्चमुत्तरकृतम् । अथ भुज्यर्थमहर्गणः १।
खरुद्वैर्गणितो जातः ११० अस्त्र शशित्रिखाग्निभिर्भागे हते राश्यादिकेन्द्रभुक्तिः
०।११।१।५४ एतच्चन्द्रभुक्तेः संशोध्य शेषम् ०।०।१।४०। एषा चन्द्रोच्चभुक्तिरिति ।

अधुना पातानयनमाह—

सार्धकृतेषुगुणोनादहर्गणाद् दिनवमुनिरसंभक्तात् ।

यन्मगडलादि लब्ध चक्रात् संशोध्य तत्पातः ॥२॥

सार्धं च मे कृताश्च सार्धकृताः । सार्धकृताश्च इष्यन्तः गुणाश्च
साहकृतेषुगुणाः । तैरूनः सार्धकृतेषुगुणोनः । तस्मात् सार्धकृतेषुगुणोनात् ।
अहर्गणाद् दिनसमूहादित्यर्थः । दिनवमुनिरसंभक्तस्मात् सार्धकृतेषुगुणोनात्
भक्तात् । यन्मगडलादि लब्धं भगवत्कृत्यान्धमित्यर्थः । ततः संशोध्य ।
कुतश्चक्राद् राशिद्वादशकादित्यर्थः ।

करणम् - इष्टदिनाहर्गणं सख्याप्य स सार्धकृतेषुगुणैरूनः कार्यः ।
त्रिभिः शतेः अतु पञ्चाशदधिकैश्चिद्विधटिकाभिरित्यर्थः । एवं कृत्वा
दिनवमुनिरसंभोगमपहृत्य भगवत्कृत्यान्धं फलं यद्वचनमाय तत् फलं चक्रादपास्य
शेषं पातो भवति । उत्तरकृतश्च पातो भवति । उत्तरकृताश्चमृपातात्
यद्वचनः कला न शोध्य इति ।

उदाहरणम् इष्टदिनाहर्गणोऽयं ७२७०८ अस्मात् सार्धकृतेषुगुणोनात् ।

३५४।२० संशोध्य शेषम् ७२३५३।२० चम्पादिनवमुनिरमेवते ६७८२ भागे
हृते अष्टवद् राज्यादि फलमिदम् ७।२४।५८।२८ एतच्चकात् संशोध्य शेषम्
४।५।०।५२ एव उत्तरकृतचन्द्रपातः । चम्पात् पक्षवर्ति कक्षा न शोध्यते ।
अथ पातभुक्त्या नयनेऽहर्गणः—

चम्पाद् द्विनवमुनिरमेवते भागे हृते सति अष्टवद् राज्यादिका पातभक्ति
०।०।३।१०। अधुना सर्वत्र ज्वाखण्डकानां संस्कारार्थमाख्यामाह ।

गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधात् शतैर्नवभिराप्तम् ।
तद्युतिदलं युतोनं भोग्यादूनाधिकं भोग्यम् ॥

गतखण्डकं च भोग्यखण्डकं च तयोरन्तरं गतभोग्यखण्डकान्तरं तस्य दलं
गतभोग्यखण्डकान्तरदलम् । गतभोग्यखण्डकान्तरदलेन विकलस्य वधः ।
गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधः । तस्मात् नवभिः शतैरामिर्नैभिः ।
तथापि युतोनं किं सत् युतिदलम् । तथा खण्डकयो युतिः । तद् युतिः ।
गतभोग्यखण्डकयोर्यतिरित्यर्थः । तस्या युतेर्दलम् । तद्युतिदलम् । तथा
युतोनम् । कथा गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधात् शतैर्नवभिराप्तम्
इति भोग्यादूनाधिकमिति । तद् युतिदलं भोग्यादूनाधिकं कार्यं
भोग्यादूनाधिकं धोनमिति । एवं कृते भोग्यखण्डकं लभ्यते इत्याख्यार्थः ।

करणम् - ज्वाकेन्द्रस्य लिप्तापिण्डोक्तस्य नवभिः शतैर्भागे हृते यावत्
मन्त्राखण्डकान्यवसानानि तावत्कक्षाकानि ज्वाखण्डानि स्थाप्यानि । ततो
लब्धज्वाखण्डस्य पूर्वखण्डं संस्थाप्य तथाप्यन्तं पुनरप्यन्तरम् एवं त्रयाणां
स्थापितानां तृतीयाद् द्वितीयं विशोध्य भोग्यखण्डं भवति । द्वितीयात्
प्रथमं स्थापितं विशोध्य गतखण्डं भवति । एवं त्रिंशत्मनवति ज्वाखण्डानां
कार्यम् । तदन्तरमर्हन्नित्य ततस्तेन ज्वाशुद्धिर्गणं विकलमंशममष्टं संगुण्य
नवभिः शतैर्विभक्त्यावामं लिप्तादिफलं भवति । ततस्तयोः खण्डकयोर्यामं
कृत्वाहं कार्यम् । तद् यदि भोग्यखण्डका भवन्ति तदा लब्धेन फलेनाधिकं
कार्यम् । अथ भोग्यखण्डकाधिकं भवति तदा लब्धेन फलेनोर्ध्वं कार्यम् ।
एवं कृते यद् भवति तद्भोग्यखण्डकं स्फुटं भवति । तेन भोग्यखण्डकेन
पूर्ववत् कार्यं कर्तव्यमिति ।

एतच्च विशेषेण व्याख्यायते । तद् यथा । अर्कस्फुटीकरणे इष्ट-
 दैवसिकमिष्टकानिकं देशान्तरकृतं मध्यमार्कं संख्याय ततस्तस्माद्
 राशिद्वयमंशकाच्च समदशार्कमन्दोर्ध्वं विशोध्य केन्द्रं भवति । तस्माद्
 ज्याकेन्द्रं कृत्वा तत्रिमापिण्डोकार्यं तस्य नवभिः शतेर्भागे ज्ञेयं यद्येकमपि
 ज्याखण्डं न लभ्यते तदा गतभोग्यखण्डकान्तरादिकर्माभावः
 पञ्चविंशता विकलं संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावामं द्विकतागो धनं
 कृत्वा विकलं भवति । आदावेकं लभ्यते तदा पृथक्स्यस्य विकलस्य
 षड्भिः शतेर्भागमप हत्वावामं तदा विंशतः सार्द्धायाः संगोध्य स्फुटभोग्य-
 खण्डं स्फुटं भवति । अथ त्रिणि भोग्यखण्डानि लभ्यन्ते तदा विकलस्य
 शतद्वयेन समपञ्चाशदधिकेन भागमप हत्वावामं चतुर्विंशतः सार्द्धायाः
 संगोध्य स्फुटभोग्यखण्डं भवति । अथ चत्वारि ज्याखण्डानि लभ्यन्ते
 तदा विकलस्य तत्त्वयमेर्भागमप हत्वावामं समदशभ्यो विशोध्य स्फुटं भोग्य-
 खण्डं भवति । अथ पञ्च लभ्यन्ते तदा विकलस्य तत्त्वयमेर्भागमप हत्वा
 वामं नव्यं ज्याखण्डैः संयोज्य द्विकतागोने कृत्वा रविकलं भवति ।
 एवं यद्योत्पत्तेन भोग्यखण्डेन रविमध्यमभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतेर्भाग-
 मप हत्वावामं द्विकतागोने कृत्वा रविभुक्तिफलं भवति । शेषं पूर्ववदेतत्
 रविस्फुटीकरणम् ।

अथ चन्द्रमसः । इष्टदैवसिकादिष्टकानिकमध्यमचन्द्रादुत्तरकृतमन्दोर्ध्वं
 विशोध्य केन्द्रं भवति । तस्माद् ज्याकेन्द्रं कृत्वा तत्रिमापिण्डोकार्यम् ।
 तस्य नवभिः शतेर्भागे ज्ञेयं यद्येकमपि ज्याखण्डं न लभ्यते तदा
 विकलं समसप्तत्या संगुण्य नवभिः शतेर्भागमप हत्वावामं दक्षिणभागयुतं
 कृत्वा चन्द्रफलं भवति । अथैकज्याखण्डं लभ्यते तदा विकलस्य विभिः
 शतेर्भागमप हत्वावामं चतुः समतः संगोध्य स्फुटं भोग्यखण्डं भवति ।
 अथ त्रीणि ज्याखण्डानि लभ्यन्ते अथ चत्वारि ज्याखण्डकानि लभ्यन्ते तदा
 विकलस्य शतेन षड्विंशतेन भागमप हत्वावामं विंशत्या विशोध्य स्फुटं भोग्यखण्डं
 भवति । एवं यद्योत्पत्तेन ज्याखण्डेन विकलं संगुण्य नवभिः शतेर्भागमप हत्वा-
 वामं भुजाज्याखण्डे संयोज्य दक्षिणभागयुतं कृत्वा चन्द्रफलं भवति । एवं
 यद्योत्पत्तेन ज्याखण्डेन राशिनः केन्द्रभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतेर्भागमप हत्वा
 वामं दक्षिणभागयुतं कृत्वा चन्द्रभुक्तिफलं भवति । शेषं पूर्ववत् । तद्

अष्टाध्याय्यं करणम्

१५१

यथा । अष्टाध्याय्यं निम्नापिष्टोक्तस्य नवभिः शतेभिर्नैव नैव एकमपि
अष्टाध्याय्यं न लभ्यते तदा विकलं त्रिभिः शतैः अष्टाध्याय्यैः संशुद्धं नवभिः
शतैर्विभज्यावासं तत् कार्त्तिकफलं भवति । अष्टाध्याय्यं लभ्यते॥

—

खगडखाद्यके भट्टोत्पलपठिता अतिरिक्तश्लोकाः

प्रथमाध्याये

पशुदकचमसं पशुदं वडोकात् परम्—

रूपं व्युगर्षं कृत्वा गुणकारैर्भागहारकैः कचिन्नेः ।
शोधयेत्पवित्रार्थं पशुस्य कुर्याद्विषमभुक्तिम् ॥१६॥

पशुदकचमसपशुदचमोकात् परम्—

त्रिष्याटलमेकच्छा तद्योगगुणैक्यगुणद्विष्या ।
सत्कर्मकर्मणगुणैकच्छा ततो सुस्ममिष्टच्छा ॥१८॥

पशुदकचमोकाद्वडोकात् परम्—

पाटतायान्तविकल्पं विशोधयेत् पशुभ्यः ।
पशुधिकसूत्रं पशुभिर्नवाधिकं विशोधयेच्चक्रात् ॥२१॥
लिप्ता श्वश्वनन्दहता लब्धं पिण्डं श्वसेच्छेधात् ।
भोग्यान्तरेण गुणितात् प्राग्बद्धभुक्तात् कलं लिपेन्म्यद्वे (मध्ये) ॥२४॥

पशुदकचमोकाद्वडोकाद्वडोकात् परम्—

न स्पष्टमार्थ्यभट्टोक्तं स्पष्टोक्तरत्नं यतस्ततो वक्ष्ये ।
भागुमतो मन्दोर्ध्वं राशिद्वयमंशकाद्य समदश ॥२५॥

पशुदकचमोकाद्वडोकाद्वडोकाद्वडोकात् परम्—

पञ्चगुणा यमरासा वसुपला भूयसाः क्षगानुभुवः ।
पञ्चेत्यक्षरकर्मणि भाजोः स्पष्टरुण्डका कथिताः ॥३०॥
सप्तमगाः शशिशुभयचन्द्ररसाः सप्तमागराः शशिनः ।
खगुणाः पुष्करचन्द्राः मोम्याः स्युः खण्डका होमे ॥३१॥
गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकल्पवधाच्छ्रुतेर्नैवभिरासरा ।
तद्व्युत्तिदलं युतोर्ध्वं भोग्यादूनाधिकं भोग्यम् ॥३२॥

चतुरिक्तश्लोकाः

११५

द्विक्रतांशोऽने रविफलमिन्दोर्द्वेष्टेषुभागयुतम् ।

अकफलभुक्तिघाताद् भगणकक्षां भुजान्तरं रविवत् ॥२३॥

धृष्टकर्म्ये चतुःश्लोकात् परम्—

राशिद्विनात् संशोध्य प्रदिष्टो दिवागतं मिथ्यात् (?) ।

मित्रे फलाद् विमोध्य स्याद्विषये प्रवृत्तिं समम् ॥२४॥

गम्यफलं करसेभ्यः शुद्धा शेषस्य गतफलस्य यथा ।

द्विटं कुर्यादयथा राशार्धं नियोजयेत् गम्यम् ॥२५॥

धृष्टकर्म्ये सप्तविंशश्लोकात् परम्—

रविचन्द्रयोगलिप्ताः खल्वसुभिर्भाजिताः फलं योगाः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे गतियोगविभाजिते नाद्याः ॥४०॥

गतभोग्यकला भक्ताः स्फुटभुतघातं दिनादिकः काशः ।

शो यो अङ्गसंक्रान्तेऽर्धेदो न चतवत् तस्य ॥४१॥

मानार्धात् षष्टिगुणाद् भुक्तिघाताद्भुक्तिघादिनक्षत्रेण ।

राश्यान्तात् प्रागादिपञ्चादन्तोऽर्कस्य संक्रान्तेः ॥४२॥

संक्रान्तिपुण्यकालो यज्जम् नाङ्गिकादि तद्विगुणम् ।

आनजपहोमदानादिकोऽपि धर्माऽव विशिष्टफलम् ॥४३॥

शार्कं द्विष्यं कृत्वा विंशद्विर्वासरेस्ततो हत्वा ।

भूयः सहितं कृत्वा गुणाङ्गनागाणिभिर्हत्वा ॥४४॥

आमायनचरुपेः समादि यत् सधिकसं ततो लब्धम् ।

युक्तस्तस्मिन् वक्ष्या शेषे प्रभवादयोऽन्दाः स्वः ॥४५॥

अष्टाश्लिभविज्ञानादुपगमात् सत्त्वग्निभाजितादाप्तम् ।

त्रिंशं सैकं सप्तविभक्तं सावनवर्षाधिपोऽर्कादिः ॥४६॥

अष्टिमुनिहोनात् विंशदिभाजितात् फलसङ्घर्षादिगुणम् ।

सैकं सप्तविभक्तं सावनमासाधिपोऽर्कादिः ॥४७॥

आर्कोनि-लक्ष्महोरा पञ्चगुणा सविकला यदि स्वकृपा ।

सप्तविभक्ताशेषो दिनाधिपाद्यः स कालहोरेणः ॥४८॥

त्रिचतुरन्तरवहाः सावनमासाब्ददिवसहोरेणः ।

दिनगतघटिका द्विगुणाः पञ्चहता वाऽन्यतममेतत् ॥४९॥

खल्वखरा सप्तहता व्यासार्धहताः स्फुटपरिणाहः ।

द्वितीयाध्याये

इष्टदशमसप्तमश्लोकात् परम्—

शीघ्रादंशकपिच्छात् कसोत्कमाक्षरखण्डकाच्छ्रुताः ।
 यस्य न शुध्यति भागो हार्थस्तेनैव तत्फलहतम् ॥१६॥
 विकसस्यासं योज्यं फलयोगे धनवृत्तं प्रथम् कृत्वा ।
 तद्विवराच्छेषं तयो (१) चक्षुषेयम् ॥

इष्टदशमसप्तमश्लोकात् परम्—

भोग्यफलेन यद्वद्वृत्तयसं साधयेत् फलं मान्दम् ।
 विनियोगः पूर्वज्ञातः स्वात् स्वं ज्ञयादृष्टं कुर्यात् ॥

इष्टदशमसप्तमश्लोकात् परम्—

उदयादि भ्रुवकाणामन्यतमिमास्तर् तुरीयस्य ।
 केन्द्रस्य कला भक्ता केन्द्रेणासं दिनाद्यर्तोत्पत्त्यम् ॥
 सप्तदशांशेरधिकं भोग्यस्योच्चं गुरोर्दशभिरंशोः ।
 सितशीघ्रात् कृतमुनयो लिप्ताः शोभ्याः यनेः फलं मान्दम् ॥२४॥
 पञ्चामोऽसं शेषं षोडशभागाधिकं बुधस्य फलम् ।
 भुक्तगतिफलांशगुणा भोग्यगतिभुक्तगतिहृताकम् ॥२५॥
 भुक्तगतेष्वफलभागास्तद्भोग्यफलान्तरार्द्धहतविकलम् ।
 भोग्यगतिहतलब्धेनाधिकं फलेष्वर्धम् ।
 भोग्यफलादधिकोऽसं तद्भोग्यफलं स्फुटं भवति ॥२६॥

तृतीयाध्याये

इष्टदशमसप्तमश्लोकात् परम्—

ज्याकेन्द्रं स्फुटभानोः कृत्वा ये राशयश्चरार्द्धानि ।
 भुक्तानि भोग्यशुचिताच्छेषान् सखद्युतिहृत्स्वाप्तफलं विकलम् ॥२॥
 गतिपादं पादोनगतिं विशोभ्यास्तत्कालमुदये च ।
 संसाध्य येऽन्यस्य यद्वद्वृत्तयसं चरकर्मणाऽन्यस्य (१) ॥३॥

इष्टदशमस्कन्ध तृतीयश्लोकात् परम्—

मित्रेष्टान्तरगुणिता भुक्तिर्दिवसे निशादले प्रथमे ।
रात्रार्द्धेऽर्धोष्टान्तरद्विता ० रे त्विष्टमिश्रयं गेन ॥६॥
मित्रेणोदयकाले रात्रार्द्धेनास्तमयकाले ।
षष्ठ्या विभज्य सत्त्वं विगोध्य तात्कालिको यज्ञो भवति ॥७॥

इष्टदशमस्कन्ध पञ्चमश्लोकात् परम्—

तात्कालिकाकार्कशर्भोग्यकलास्तत्प्रमाचमङ्गुलिताः ।
खल्वसुग्राहिभिर्लब्धं विप्रोधयेत् प्रश्नचपकेभ्यः ॥१०॥
संयोजगभुक्तमिनेस्तत्परतः शोधयेत् रात्र्युदयान् ।
यावन्तः संशुद्धास्तावन्तो रात्रयोऽक्षेप्याः ॥११॥
सूर्यं शर्वं विभजेदशुद्धचपकः खरामसङ्गुणितम् ।
सत्त्वं भगवादि रवो प्रक्षिप्य तथाकृते लग्नम् ॥१२॥
सूर्यादभुक्तभागैर्लम्बाङ्गुलीः प्रमाध्य यज्ञस्थितम् ।
तद्योगे रात्र्युदयान् तदन्तरस्थान् क्षिपेत् कालः ॥१३॥
रात्रिगतं षड्भगुतादकार्कहिनवत् प्रमाधयेलग्नम् ।
दिनलग्ने यद्विहितं तद्विपरान्तं निशायेष ॥१४॥
सत्त्वेकमे कालं तमेव भक्तार्कराशिमाने ।
प्राग्धनज्यं सूर्यं दत्त्वा लग्नं तदन्तरकम् ॥१५॥
तद्वाशिमानगुणितं षड्छाष्टरुद्वैर्भाजितं कृत्वा ।
सत्त्वं कार्म विन्द्यादिशाहे दिनमानसंयुतम् ॥१६॥

इष्टदशमस्कन्ध षष्ठश्लोकात् परम्—

पृष्ठस्यमात्मगुणितं तेनेवाधः स्थितं भजेत् खगुणेः ।
सत्त्वं क्षिपेदथोपर्यधः स्थितो द्विगुणितो वर्गः ॥२२॥

इष्टदशमस्कन्ध सप्तश्लोकात् परम्—

चापानयने मवशतविकलवद् भोग्यलिप्ताभिः ।
कृत्वा भोग्यं स्वसकलज्यं कलाविकलचापम् ॥२६॥
ध्याशुद्धविकलमाहतमम्बरस्त्राहैरशुद्धखण्डहतम् ।
सत्त्वं द्वितीयविकलं गतभोग्यान्तरदलेन हतम् ॥२८॥

खाम्बरनन्दविभक्तं प्राग्वज्जम्बेन भोग्यखण्डाख्यम् ।
 असक्तसक्तदेवं विकलं कुर्यात् स्थिरं यावत् ॥२८॥
 उत्तरविधिना सूर्यस्य कान्तिधनुः सुरंस्कृतेष्वविखिलम् ।
 विप्रश्च विहितं स्यादतः पृथक् तस्य नो कथनम् ॥२९॥

पृथक्कथ्यमानं श्रीकृष्णलोकात् परम्—

त्रिंशत्सप्तवार्यनगाः (३८।७५) स्तर्कादिशो (१०६)
 श्योमवह्निमोतकराः (१३०) ।
 वाणाब्धिभुवः (१४५) खगरेन्दवश्च (१५०) कलाः पिण्डाः ॥३४॥
 मूले द्वाङ्गुलविपुलः सूच्यपो हादशाङ्गुलोष्णायः ।
 मङ्गुस्तनापविहो यद्वेधलम्बकस्तुधार्यः ॥३५॥
 घटिका कलशाक्षाकृतिताम्रपातं तलेऽगुरुच्छिद्रा ।
 मध्ये तज्जलमञ्जनयस्या यमिशं यथा भवति ॥३६॥

चतुर्थाध्याये

पृथक्कथ्यमानं पञ्चमलोकात् परम्—

दिनहन्दात् खगवन्नात् पम्बरविभिर्बिभाजितादामम् ।
 रामर्तखेन्दुमहितं क्षिपेद् द्युहन्दे भजित् खष्टतिभिस्तात् ॥१॥
 लब्धः कमलजपूर्वः पर्वगणः सप्तभाजितः शेषः ।
 खरामासोत्तरहृत्ता पर्वशाः सप्तदेवताः क्रमशः ॥२॥
 ब्रह्मशशीन्दुकुवेरा वरुणाग्निदमाश्च विज्ञेयाः ।
 गतगम्ये तिथ्यर्ने खगुणोर्नेवेन्दुसूर्यपर्वखात् ॥३॥
 तिथिगतगम्ये भुक्तिगुणे भुक्त्यन्तरहृत्ते फलानयुतौ ।
 रविमशिनौ समलितौ पातस्तात्कान्तिकोऽन्यथा भवति ॥४॥

पृथक्कथ्यमानं षष्ठमलोकात् परम्—

स्यर्षास्त्रिमासनं स्थितिदलविमर्दार्धहीनात् (१) पश्चात् ।
 मोक्षादर्वागुन्मासनं विमर्हस्तदधैक्यम् ॥

अतिरिक्तश्लोकाः

१५८

प्रपञ्चसंख्यस्य सप्तश्लोकान् परमं शास्त्रम्, टिप्पणान्-चतुर्थाध्यायस्य ११४-११५ श्लोकाः पठिताः ।

ततः महोत्पत्तयन्त्रे पठिता इमे श्लोका अभवन्—

दृष्टमानेऽर्केन्दोर्निम्नोन्नतोन्नोन्नने कार्याः (कार्या १) ।
भुजकोटिन्ववशाख्याः परिलेखायं सदा गणकेः ॥
चन्द्रोदयास्तसम्मे प्रमाध्य तदुदयेविलम्बमस्तमयम् ।
उदयेः कृत्वा शशिनो दिनमानं सुस्फुटं भवति ॥
पञ्चदशेभ्योऽभ्यधिका नतघटिकाः शोधयेत् खरामेभ्यः ।
शेषादुत्क्रमजोवा प्राशगणं कारयेत् कासात् ॥
क्रान्त्यंशक्रान्तेर्विन्नीमन्विने र्यहात् सतिभात् सदा क्रान्तिः ।
कुर्याज्जोवाप्लगडेर्ष्याभुक्तेष्वमेतेषाम् ॥

प्रपञ्चसंख्यस्य सप्तश्लोकान् परम्—

एकान्यदिशोर्गतिवियुतेष्वं प्रपञ्चान्मध्यमोत्पेधु ।
वल्लनं निम्नोन्नतोन्नोन्ननेष्टफलेष्वतोऽन्यदिशाम् ॥

पञ्चमाध्याये

प्रपञ्चसंख्यस्य तृतीयश्लोकान् परमं शास्त्रम्, टिप्पणान्-पञ्चमाध्यायस्य सप्तश्लोकं पठितम् ।

ततः परम्—

यदि भवयं न शुध्यति चक्रं दना (चक्रयुताद् ?) विशोधयेत्तस्मात् ।
सूर्यादूनो वाच्योऽधिकोऽपि गतविभो नित्यम् ॥

प्रपञ्चसंख्यस्य सप्तश्लोकान् परम् —

लम्बमान्तरभयुक्तं स्थित्यर्थं मध्यमाधिके ।
आशिके मौलिके क्षीमे ऋषौकत्वेऽन्यथाधने ॥
आशिके मध्यमाक्षीमे मौलिके त्वधिके युतम् ।
स्थित्यर्थं विवरणैव धनैकत्वेऽन्यथा ऋणे ॥
भेदे तदेक्येन युतं स्थित्यर्थं कारयेद् बुधः ।
एवमेव विमर्शार्थं स्पष्टोकार्थं तथा बुधेः ॥

(एतच्चतुष्टया पठिता वक्रगुणज्ञता न भवति)

ततः परं शास्त्रम्, टिप्पणान्-पञ्चमाध्याय १४४-१४५ श्लोका महोत्पत्तयन्त्रे पठन्ति ।

षष्ठाध्याये

आदावेव यद्विज्ञापयन्ते एते ज्ञाता इत्यादि—

सूर्यगतयेस्वोना गतिः समन्दसहोऽन्यथाशोभः ।
 सदयास्तमयो प्राक्पश्चात्तदस्यान्यथा तु शोभस्य ॥
 प्राच्यामुदयेऽस्ते वा सूर्यादयः कालिकं ग्रहं कुर्यात् ।
 अपरस्वामिव सूर्यास्तमयान्तिकं नित्यम् ॥
 प्रागूनभुम्बिरूनो दृश्योऽदृश्यो रवेरधिकमुज्जितः ।
 पश्चाद्दृश्योऽधिगतिरधिको दृश्यो यद्वोऽन्यगतिः ॥

पृथक्पृथक् समप्रतीकान् परम् -

ऊनादभुक्तभागेरधिकाद्भूतेः प्रमाधयेक्यमात् ।
 तस्योमी कालकलास्तदन्तरादेकराशिकयोः ॥
 वेदाहरष्टाङ्गदियः पातांशादिगुणाः कुजादीनाम् ।
 नवतिधिरसाकं मामा तिलेपकला दिगभ्यस्ताः ॥
 ग्रहवदधमिनपातो ततोयसम्भवाधिकोनकस्यष्टौ ।
 कुज-जीव-सौरिपातास्तद्विपरीतं चतुर्ध्यामाः ॥
 मानमहत्त्वात् पश्चाद्दुदयोऽस्तमयः मितस्य दशभिः प्राक् ।
 पश्चात्मानमहत्त्वादस्तमयोऽष्टभिरुदयः प्राक् ॥
 अस्यैवं मनुसूर्ये पठिते कुजजीवसौराणाम् ।
 सदयः प्रागस्तमयो मानमहत्त्वाद्भवति पश्चात् ॥
 ताः षड्भाः कालांशास्तेरधिकैरुक्तसोऽन्यथाऽस्तमितः ।
 दृष्टादृष्टांशेभ्योऽस्तमये तद्वन्त्ययो वाच्यः ॥
 अंशास्तवं दशाहतमस्यरगुन्थाष्टरूपसङ्घटितम् ।
 कृत्वाऽऽद्यान्याकास्युदयप्रादेनविभाजितं त्रिमाः ॥
 गतियोगशिवरभक्ता दिवसादि फलं विनिर्दिशेत्तत्त्वं ।
 तेन ग्रहार्कसम्भवे कर्त्तव्ये सुस्थिरे यावत् ॥
 प्रतिदिनमुदयास्तमयावसकृतात्कालिकग्रहविलम्बैः ।
 सूर्यास्तमयादधिकैः शोतांशोः पौर्णमास्या च ॥

चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 तेनार्कश्च विदध्यान्मन्त्रं दृक्कर्मसंज्ञकं चयकम् ।
 पुनरपि नाथः पूर्ववदाभ्यां यावन्ति शेषम् ॥
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 होमत्वं पूर्णत्वं तदन्तरं या गतिकला स्यात् ॥
 राशिचतुर्के च यदा स्वाक्षाययुतेन भवति तुष्योऽर्कः ।
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 मिथुनस्य सप्तविंशे भागेऽगस्त्यस्य याम्यविलेपः ।
 मुनिनगमस्या भागा रविमस्यासास्यैव कार्त्तिकाः ॥
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 होमं कार्यं नित्यं चटिकाद्विंशयेन राश्यादयेः ॥
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 चटिकाद्विंशयेनैव चतुर्भागयुतेन मृगश्रवः ॥
 एव नचत्वाणां चटिकाद्विंशयेन सप्तविंशेन ।
 दर्शनमदर्शनं स्वादायन्मसमये तु रविसम्यगे ॥
 स्वप्नान्तर्यामिः स्वाध्यायार्त्तादिशोभ्याचताश्च नवतेः स्युः ।
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 चतुरिंशद्विंशोऽध्यायः ।
 दक्षिणतो विचित्रस्त्रयोदशाक्षैव कार्त्तिकाः ॥
 जह्वाणां मनुसंख्याः कार्त्तिकाः प्रथमकर्म सर्वेषाम् ।
 दृक्कर्मसंज्ञकं न कार्यं द्वितीयमेषां सदा कार्यम् ॥

सप्तमाध्याये

कार्त्तिकाः सप्तमाध्याये चतुर्भागः पठितः—

रविचन्द्रपातलम्नैः स्वप्नान्तर्यामिणोः ।
 चटिकाः स्वप्नान्तर्यामिणोः स्वप्नान्तर्यामिणोः ॥

इष्टदक्षयन्त्रेण धर्ममहोक्तात् परम्—

गोलवशात् स्वकान्तिर्या दिक् चन्द्रस्य मेव विज्ञया ।
गोलेऽर्कन्दोः कान्तिर्यस्वाधिका स तत्रस्यः ॥

इष्टदक्षयन्त्रेण चतुर्दशीकालं परम्—

क्षणाष्टम्यन्तदलाद्यावच्छृङ्गाष्टमौटलं पूर्वं ।
तावन्ति तमा (?) सितमसोः सितेऽन्यथाबाहुविन्यासः ॥
अर्कं चन्द्रे कुर्यात् परिलेखं मेघतुलां गते पश्चात् ।
पूर्वाभिमुखं कर्कटमकरादिस्य भुवि समायाम् ॥
परिकल्प्यार्कं विन्दुं तस्माद् बाहुं यथादिशं दत्त्वा ।
बाहुयात् प्राञ्चपरा कोटिस्त्रिधैक् स्थिरं कर्षः ॥
कर्षाय चन्द्रमभं परिलिख्य षडङ्गुलं श्रवणगत्या ।
शुक्लमेज्यमध्ये तदिन्द्रोः सूचकत् षडङ्गुलकम् ॥
नोत्वा तदभमन्तः कृत्वा इत्तं यथा लिखेदिन्द्रोः ।
मध्ये यागि भवेत् सितसिते सकलके शशिनः ॥

अष्टमाध्याये

अमादादिषु महीनपथपथं श्रीकोऽयं पठितः—

विरचोन्दूनां सुखं भौमादीनां समागमः शशिनो ।
रविणास्तमय उदक्स्थो जयो दक्षिणे शुक्रः ॥

इष्टदक्षयन्त्रेण चतुर्दशीकालं परम्—

समलिप्तिकाकात् कृत्वा समं स्वदेशराश्रयैः ।
षड्योः समलिप्तिकयोः स्वदिनो दिनमाह्निकाः प्राप्स्यत् ॥
अनदिनोदितगुणितादधिकदिनादूनदिनहतावधम् ।
अधिकं प्राग्भुतिरूनं यद्यधिकदिनोदितात् पश्चात् ॥
अन्तरमाद्यं भूयोऽप्यभोष्टघटिकाफलेन युतयोः ।
प्राक् पश्चाद्दन्तरयोस्तदन्तरयोद्धताद्यात् ॥

युत्थान्यमिष्टघटिका गुणिताः फलनादिकाभिराश्रयशात् ।
 प्राक्स्ममलिसिकाकार्कात् पश्चाद्वा यद्युतिर्भवति ॥
 स्वदिनघटिकाविभक्तस्तदुदितपरदिवसनादिकाघातः ।
 तुल्यपरोदिताभिर्घटिकाभिर्वैदिषुतिपञ्चयोः ॥
 एकाग्रदिशोरन्तरयोगे विज्ञेययोर्घटान्तरकात् ।
 यद्यप्यवदन्यत्माध्यं स्फुटविज्ञेयोऽवमत्या च ॥
 यद्यित्थं सितार्ककुञ्जगुरुयग्रिभानि यथाक्रमेण कथासु ।
 तिष्ठन्त्यधःस्थ इन्दुः परिकल्प्यः सूर्योऽजडस्यः ॥
 मानेकघटलमध्यात् मध्येऽप्यस्फुटतरं भवति ।
 मध्ये षष्टिभक्तं लब्धं इन्द्रास्तदवशेषम् ॥
 द्विघ्नं पञ्चविभक्तं फलमङ्गुलसंज्ञकं भवति ।
 मध्यं कर्मे मानेकघटान् यद्ययोर्मदे विज्ञानीयात् ॥
 मानेकघटलान् मध्ये विज्ञोऽप्यशेषं भवेच्छुद्धम् ।
 छायादधिके सकलो ज्ञाने खण्डाकको ज्ञेयः ॥
 सुतिकाक्षं तिथ्यन्तं विविभक्त्यै यथा रविपञ्चमे ।
 सप्तमावर्ततिविज्ञपस्थित्यर्हान्तं यथा कर्मे ॥
 ग्राह्यप्राहकयोरपि रविविज्ञेयद्वयं स्फुटं कृत्वा ।
 तुल्यान्यदिशाश्च तयोर्न्तरयोगी स्फुटश्च विज्ञेयाः ॥
 हे तिस्रः कलासप्तस्रो ज्ञानाधिके (पे १) हे च ।
 स्फुटमानकला गुणिता व्यासार्धेन स्वकर्णकृता ॥

नवमाध्याये

एकोऽध्यायः ज्योतिषकस्यैव एव पठितः—

भूसा जाहिर्धैभराश्रयुगदितोऽह्नाङ्गुलीदितयम् ।
 त्वाङ्गुलवदयार्द्धानिज्ञपौष्ठाग्येकताराणि ॥१॥
 ज्योतिः यमहरीन्दुविततं पद्मजिभुजगदिशानि ।
 मैत्राणादावतुष्कं वामवरोहिणो पञ्च ॥२॥

स्वतारागणमध्ये यास्तारा दृश्यन्तेऽतिदीप्तताराः ।

भ्रुवविशेषौ तासां कथितौ सा योगताराख्याः ॥२॥

अतः प० मङ्गलपक्षः द्वाविंशत्युत्तिष्ठान्तः दशमाध्यायस्य प्रथमान् द्वाविंशत्युत्तिष्ठान्तः पठति ।

दशमाध्याये

एवोऽध्यायः पालाधिकारसंज्ञ इति महाभरणे पठति ।

अतः श्रीकाः—

रविचन्द्रयुतो वैधृतिव्यतिपातो माहचक्रयोर्दिवसाः ।

गतियुतिवृत्तमूलाधिककमापकमाशेः समेः पातः ॥१॥

रविशशियातगतिर्घ्नं होनाधिककर्मचन्द्रगतियुत्या ।

भर्त्ता फलयुतो गौ रविशशिनावन्यथापातः ॥२॥

तत्कान्तिं स्वकान्तिं कृत्वाऽर्कन्दोः यथाहविशेषम् ।

सूर्यकान्तो चन्द्रादिपरीतं कारयेन्नित्यम् ॥३॥

तस्य कान्तिकलादिचार्यं चन्द्रो यदाव्यपदे ।

बहुराशितो द्वितीये गोध्यं बहुभिस्सूतीयं तु ॥४॥

युष्मं व्यतं चतुर्थे चकाचन्द्रो निशार्धचन्द्रेण ।

दिवरं कृत्वा विभजेत् स्पष्टभुज्यातं दिनादिकः कालः ॥५॥

आपशशिनो यदोनो गत एषश्चाधिके विनिर्द्देशः ।

पातश्च तेन चार्कोऽधैरात्रिकः पातकालिकः कार्यः ॥६॥

पातयैवं भूयोभूयः कुर्यादपक्रमः स्थिरो यावत् ।

तुल्यः स एव कालो मध्यं व्यतिपातवैधृतयोः ॥७॥

चन्द्रोर्मिगुणहयान्ते स्वकान्तिः स्याद्दिवाकरकान्तेः ।

कना यावद्भावस्तावद्भवोऽन्यथा ज्ञेयः ॥८॥

अयनान्वत्वेऽर्कन्दोः कान्त्या साम्ये भवेद्द्वितीयपातः ।

एवं गोनान्वत्वे वैधृतसमयो पङ्कीतव्यः ॥९॥

रविशशिमनेवार्धात् षष्टिगुणाद् गतिविशेषभक्ताद्यत् ।

शब्दव्यतिदशचटिका मध्यं होना दशमाध्यायसौ ॥१०॥

चिनवप्रहेन्दुकान्तिर्मेवतुलादौ दिवाकरकान्तेः ।
 कना यावद्वावस्तावद्वावोऽन्यथा चैव ॥११॥
 व्यतिपातोऽपक्रमयोर्दिक्स्थान्ये वैधृतं दिगन्त्यते ।
 अधिकोनः कल्पयो दिग्भेदेऽपक्रमः शशिनः ॥१२॥
 मेवतुलादाविन्दोरपक्रमे रव्यापक्रमदूने ।
 एष्वत्यधिकोऽतीतो विपरीतं कर्कमकरादौ ॥१३॥
 कान्तेर्युतिरन्यदिशोरिक्कदिशोरन्तरं व्यतीपाते ।
 एकदिशोर्युतिरन्यदिशोरन्तरं वैधृतं प्रथमः ॥१४॥
 एवं द्वितीयराशिर्युतिर्होनेरिष्टघटिकाः स्वफलेः ।
 एष्वमतीतं वा यदि राशिद्वयमपि तदन्तरकम् ॥१५॥
 द्वेदोऽन्यथा तदेकं पातस्त्रेष्टघटिका प्रथमराशयोः ।
 फलघटिकाभिर्मध्यं द्वयोरपि प्रथमराशिवशात् ॥१६॥
 असकृत्कनैभिरेभिः पातकालः स्फुटः कार्यः ।
 तात्कान्तिकैर्यद्देरसकृदिष्टघटिकाफलोनमुक्तैस्तैः ॥१७॥
 प्राग्वत् प्रथमे द्वेदः प्रमाणयोर्द्वैल्लिप्तानाम् ॥
 इष्टघटिकागुणानामसकृत् फलनादिकाभिराप्यन्तौ ॥१८॥
 कालस्यास्य यथावत् पातस्त्रेष्टं स्फुटं चैवम् ।
 व्यतिपातवैधृतानयनमन्यतन्त्रेण न पाद्यम् ॥१९॥
 रविविम्बमेकमार्गो शशिविम्बोऽपक्रमो भवति यावत् ।
 तावत्फलं तद्भुक्तं तद्भावे तत्फलाभावः ॥२०॥
 खण्डसहायकमिदं तृतीयं ग्रहगतिसुधारिणाम् ।
 ग्रिथाणां चितार्थं प्रोक्तं जिष्णुसतव्रजगुणेन ॥२१॥

एकादशाध्याये

महोत्पन्नपठितः परिलेखाध्यायः—

सूर्ये चन्द्रे जह्यात् स्फुटतिष्यन्तं भवेदेव ।

क्षिप्तिकाः कृत्वा विवरं तद्वत्सं कारयेत्तिथिगते वा ॥१॥

गम्येऽपि पुनस्ताभ्यां समक्षितौ कारयेत् प्राग्बत् ।
 दिनगतशेषात्पयुतं स्वपातयुक्तं दिनं दिनार्द्धवत् ॥२॥
 पञ्चस्रविंशतिमा सुत्यैर्यवोदररङ्गुलेः बह्वभिः ।
 पाद्यपादकदलात् समासविशेषलितिकामेदः ॥३॥
 पञ्चस्रविंशतिमा विष्णा वलनज्यानां भवेदिष्टः ।
 पाद्यसमासव्यासाङ्गुलार्द्धाङ्गुलेन कर्कटेनोर्ध्वाम् ॥४॥
 उत्तवितयं कृत्वा तस्मिन् दिक्साधनं कुर्यात् ।
 तत्तिथिनतकेन्द्रज्यावधोवरतः (१) शशिनवेन्दुगुणाः ॥५॥
 चयधनहानिः प्राक्पश्चादन्यथारवेरिन्दोः ।
 इन्दोर्वसुनववेदेष्वन्यास्तिस्रश्चविकलितः प्राक् ॥६॥
 पश्चादभ्यधिकोक्तः सकृदयोम्ययेन्दुर्धनज्ञेयः ।
 प्राग्बत् पश्चावगतौ धनचयचयधनानि प्राक् ॥७॥
 केन्द्रज्याकरणे यो गुणकारी रविचन्द्रयोस्ताभ्याम् ।
 केन्द्रगती सकृच्चिते स्वयनन्दङ्गते गतिज्ये (१) स्तः ॥८॥
 तद्विवरा (१) तिथ्यन्ते प्राक् तिथ्यन्ते नियोजयेदधिके ।
 प्राक् प्रभृतीन्दोः पश्चादर्थस्य दिशः स्ववलनज्जीवाभिः ॥९॥
 विशेषा विपरीताश्चन्द्रस्य यथादिशं भवितुः ।
 सूर्यस्य ग्रहणे शशिनो मोक्षे विपर्ययादङ्गना ॥१०॥
 देया शशिनो ग्रहणे मोक्षे सूर्यस्य चानुलोमेन ।
 व्यासार्धं वलनज्या देया यावत् समाप्यते यत्न ॥११॥
 यस्मान् मध्यं यावद्रेखां नीत्वा तथा तत्र ।
 संयोगस्तस्मादपि मानैक्यार्धं पृथक् स्वविशेषात् ॥१२॥
 पादो विशेषायात् परिलेख्यो पादकार्धेन ।
 तोच्छाकिरणस्य मध्यग्रहे दिशं दक्षिणोत्तरं ज्ञात्वा ॥१३॥
 विशेषवशात् तस्यां वलना देया विपर्ययाच्छशिनः ।
 प्रयत्नमोक्षानुगतां तदयतो मध्यगां रेखाम् ॥१४॥
 नीत्वा विशेषमितं सूत्रं निःसारयेत् प्रतोपेतत् ।
 मध्ये कृत्वा पादं परिलेख्यो पादकार्धेन ॥१५॥

अतिरिक्तश्लोकाः

१६०

प्रयत्नमोक्षशामाद् भूपरिलेखे भवत्येव ।
 *पश्चात्प्रयत्ने प्राक् मोक्षे रविविष्वसध्वतो बाहुः ॥१६॥
 स्वस्तनसिद्ध्यादिभि विपरीतः शीतकरमध्यात् ।
 भानुमती बाह्व्याद्यादिभि कीटिरन्यथा शशिनः ॥१७॥
 रविशशिमध्यात् कर्णस्तिर्यक् कर्णाये कीटियुते ।
 परिलेखं याज्ञस्य याज्ञकमानेन पूर्ववत् कृत्वा ॥१८॥
 तत्कालिकसंस्थानं निमीलनोन्मीलनेऽप्येवम् ।
 प्रायस्तयोः सधुस्त्रः कृष्णः पञ्चदशैर्द्वितोऽभ्यधिके ॥१९॥
 यासः कृष्णस्ताम्रः सर्वयज्ञे कपिलवर्णः ।
 हादशभागादूर्णं यज्ञं तैश्चाद्भवेरनादेश्यम् ॥२०॥
 षोडशभागादिन्दोः स्रज्ज्वालादधिकमादेश्यम् ।
 पाटोन्नरविभाष्टाश्चक्रादूर्णाधिकाः कला भक्ताः ॥२१॥
 तद्गति(१)युत्थातदिनैरासन्नोऽर्कमासान्ते ।
 पर्वेन्दोः पश्चान्ते प्रागधिकोनायुतिर्भवति पश्चात् ॥२२॥
 चन्द्रस्य दिग्विपरीतं मध्ययज्ञं यदि भानोः पञ्चजिनसुभरसाः ।
 इन्दोः विषया द्वियमाः साध्यो यज्ञाद्यष्टपर्वगुणाः ॥२३॥
 सेव्याः पर्वस्थे(२) पातेऽन्यथाऽतीते ।
 यज्ञे यदा रवीन्दोः अष्टौकरणाद्यामुक्तवत् कृत्वा ॥२४॥
 एवं पर्वज्ञानं पञ्चज्ञानं स्फुटं गणितात् ।

इति अथशाल्यायके महाभरते नृपचन्द्रवर्धकाधिकारविधिः
 सम्पूर्णः । समाप्तः ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अपठन	पठन
३२	६	पीतः	पातः
६४	२८	भागद्वयेन	सार्धभागद्वयेन
१२०	४	अयातो सदयास्तमनाध्यायो	अयात सदयास्तमनाध्यायो

एतद्व्यतिरिक्ता अपठ्यो वा अपठ्यन्ते ताः सर्व्वं विद्वद्भिः कथ्या
मर्थनीयाः शोधनीयाश्च ।